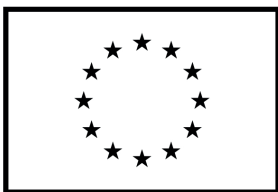




2/2023

23

Annales historici Presovienses



Európska únia

Európsky fond regionálneho rozvoja



Agentúra

Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR
pre štrukturálne fondy EÚ

*„Podporujeme výskumné aktivity na Slovensku.
Projekt je spolufinancovaný zo zdrojov EÚ“*



Operačný program
VÝSKUM a VÝVOJ



**Publikácia je vydaná ako periodikum v rámci
„Centra excelentnosti sociohistorického
a kultúrnohistorického výskumu“.**
Časopis je registrovaný v textovej databáze ADT
(Arcanum Digitális Tudománytár).



Annales historici
Presovienses



Inštitút histórie
FF PU v Prešove

ANNALES HISTORICI PRESOVIANSES



VOJVOĐEVINSKI
UNIVERSITET
NOVI SAD

ANNALES HISTORICI PRESOVIENSES č. 2/2023, roč. 23

Inštitút histórie

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity

Ul. 17. novembra 15

080 01 Prešov

ahp@unipo.sk

https://ahp.sk/

Redakčná rada:

doc. Mgr. Annamária Kónyová, PhD. (Prešov) (predsedníčka)

prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc. (Bratislava)

PhDr. Milan Belej, CSc. (Nitra)

doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc. (Prešov)

prof. Mgr. Miroslav Daniš, CSc. (Bratislava)

doc. PaedDr. Patrik Derfiňák, PhD. (Prešov)

doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD. (Prešov)

doc. PhDr. Ľubica Harbuľová, CSc. (Prešov)

prof. PhDr. Roman Holec, CSc. (Bratislava)

doc. PhDr. Martin Javor, PhD. (Prešov)

doc. PhDr. Nadežda Jurčišinová, PhD. (Prešov)

Dr. h. c. prof. PhDr. Peter Kónya, PhD. (Prešov)

Apl. Prof. Dr. Albert Kotowski (Bonn)

PhDr. Eva Kowalská, DrSc. (Bratislava)

PhDr. Rastislav Kožiak, PhD. (Banská Bystrica)

doc. Igor Lichtej, CSc. (Užhorod)

prof. PhDr. Marie Marečková, DrSc., dr. h. c. (Brno)

PhDr. Slavomír Michálek, DrSc. (Bratislava)

prof. Dr. Pap József (Eger)

prof. Dr. Papp Klára (Debrecen)

doc. Dr. Forisek Péter (Debrecen)

Univ. Prof. Dr. Dr.h.c. Dr. Karl Schwarz (Wien)

prof. ThDr. Peter Šturák, PhD. (Prešov)

prof. PhDr. Peter Švorc, CSc. (Prešov)

prof. Dr. Waclaw Wierzbieniec (Rzeszów)

Redakcia:

Mgr. Lucia Šteflová, PhD. (šéfredaktorka), doc. Mgr. Annamária Kónyová, PhD.,

doc. PaedDr. Patrik Derfiňák, PhD., Mgr. Monika Bizoňová, PhD., Mgr. Klaudia Sokolová

Za obsah príspevkov a jazykovú úpravu zodpovedajú jednotliví autori.

©Inštitút histórie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove,

Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 17. novembra, 080 01 Prešov, IČO 17 070 775.

Dátum vydania: december 2023

ISSN 2989-3089 (online)

ISSN 1336-7528 (tlačené vydanie)

Evidenčné číslo MK SR:

EV 6135/23/PT

EV 227/23/EPP

OBSAH

ŠTÚDIE	3
<i>Peter Benka</i> Slovenskí evanjelickí kazatelia v Bardejove v druhej polovici 16. storočia.....	5
<i>Balogh Judit</i> Konštrukcie ženských rolí v období uhorskej reformácie	16
<i>Peter Kónya</i> Bokša v druhej polovici 19. storočia (1849 – 1918)	32
<i>Pallai László</i> Vývin integračných teórií v Uhorsku v 19. – 20. storočí	57
<i>Władysław Tabasz</i> Społeczna i historyczna rola cmentarzy.....	77
<i>Monika Marciniac</i> Metamorfoza polskiego systemu opieki zdrowotnej – na przykładzie szpitali.....	97
MATERIÁLY	107
<i>Luciána Hoptová</i> Úsilie Ruského krúžku v Košiciach postaviť pomník padlým ruským vojakom na východe Slovenska v rokoch prvej svetovej vojny vo svetle archívnych dokumentov.....	109
<i>Nikola Bobelová</i> Michal Baluďanský, jeho život a dielo	124
KRONIKA, RECENZIE, GLOSÝ	135

CONTENTS

ARTICLES	3
<i>Peter Benka</i> Slovak Lutheran preachers in Bardejov in the second half of the 16th century	5
<i>Balogh Judit</i> The construction of women's roles during the Hungarian Reformation	16
<i>Peter Kónya</i> Bokša in the second half of the 19th century (1849 – 1918).....	32
<i>Pallai László</i> The Development of Integration Theories in Hungary	57
<i>Władysław Tabasz</i> Social and historical role of cemetery	77
<i>Monika Marciniac</i> The first Hungarian tourist, Fáy Mária (1845 – 1917)	97
MATERIALS	107
<i>Luciána Hoptová</i> The efforts of the „Ruský krúžok“ in Košice to build a monument to fallen Russian soldiers in the east of Slovakia during the years of the First World War in the light of archival documents	109
<i>Nikola Bobelová</i> Michal Baluďanský, his life and work.....	124
CHRONICLE, REVIEW, ANNOTATIONS	135

SLOVENSKÍ EVANJELICKÍ KAZATELIA V BARDEJOVE V DRUHEJ POLOVICI 16. STOROČIA¹

Peter BENKA

BENKA, Peter. Slovak Lutheran preachers in Bardejov in the second half of the 16th century. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2023, vol. 23, no. 2, p. 5 – 15.

The study focuses on the development of evangelical religious life among the Slovak (and more broadly defined Slavic) population in Bardejov in the second half of the 16th century. The topic is approached from the biographical perspective, as an overview of the information we have about the clergy holding the preaching posts for the Slovak community in the town in the period. The starting point for the analysis is the view that the adoption of reformation impulses was – also at the level of preaching and use of vernacular languages – an interaction between older customs and application of qualitatively new elements. In the case of Bardejov in the second half of the 16th century, the organizational consolidation and gradual stabilization of the position of the so-called Slovak preachers took gradually place. While in the 1550s and 1560s, several pastors replaced each other in a relatively short succession, the following decades were characterized by greater personnel stability. The influences of the surrounding rural environment and the still important Polish cultural context can be observed through the choice of the preachers. After the organizational and religious consolidation, from the beginning of the 17th century, the beginning of social integration of Slovak preachers into the burgher community can be observed as well.

Keywords: urban reformation, vernacular languages, preaching, early modern Lutheran church, Bardejov, Hungarian Church history.

Medzi fenomény, ktoré sa tradične spájajú s reformačným hnutím, patrí aj zavádzanie domácich (vernakulárnych) jazykov do rôznych sfér oficiálnej náboženskej praxe. Ako s mnohými inými všeobecnými tvrdeniami, aj v tomto prípade sa dá situácia vnímať o čosi zložitejšie. Na jednej strane nemožno poprieť výrazné zmeny, ktoré so sebou zavádzanie reformačných myšlienok prinášalo vo vzťahu k používaniu vernakulárnych jazykov i k novým spôsobom, akým sa o nich a ich úlohách uvažovalo. No na druhej strane zároveň na viacerých úrovniach nové reformované spoločenstvá tvorivým spôsobom

¹ Štúdia bola realizovaná s podporou grantov APVV-20-0598 Úloha slovenčiny v Uhorsku v ranom novoveku a VEGA 2/0093/20 *Fenomén viacjazyčnosti v Uhorskom kráľovstve v stredoveku a v ranom novoveku*.

nadväzovali aj v prípade postojev k jazyku na staršie zvyklosti. Je už pomerne známou skutočnosťou, že aj predreformačná náboženská prax sa v mnohých sférach uchýľovala k používaniu vernakulárnych jazykov, predovšetkým v podobe kazateľstva určeného širšiemu okruhu poslucháčov alebo pri tvorbe náboženskej literatúry, biblické preklady nevynímajúc.² Avšak to, čo bolo ešte v neskorom stredoveku jednou z možností, sa v reformovaných cirkevných spoločenstvách stávalo definičným princípom. Zásadným zlomom v prostredí západnej cirkvi bolo cielavedomé zavádzanie vernakulárnych jazykov do oficiálneho bohoslužobného života a liturgie,³ aj keď to zároveň neznamenalo úplné vylúčenie latinčiny.⁴

Pre reformačné hnutie malo od svojich počiatkov špeciálnu dôležitosť kazateľstvo. Meniace sa dôrazy pri definovaní cirkvi v reformovaných spoločenstvách kládli do centra záujmu čisté kázanie a vyučovanie Slova Božieho ako jeden z konštitutívnych prvkov pre pravú cirkev. Keďže reformátori nikdy nezabúdali na biblický verš, že „viera pochádza z počutia, počutie však skrze Kristovo slovo“ (Rim 10, 17), kázanie a vyučovanie získavalo na novom význame.⁵ Pochopiteľnou požiadavkou bolo, aby kázané Slovo mohlo prinášať ovocie, museli mu poslucháči rozumieť. Dosiahnutie tohto ideálu sa realizovalo na viacerých úrovniach. Jednou z nich bolo zdôrazňovanie potreby správneho chápania základných princípov kresťanskej viery, čo okrem iného podnietilo rozvoj produkcie katechizmov pre náboženské vyučovanie.⁶ Poslucháči s istým základným náboženským poznaním mohli potom pred-

² Pozri napríklad LONG, Lynne. *Translating the Bible: From the 7th to the 17th Century*. Ashgate 2001.

³ V takomto duchu možno interpretovať aj závery jednej zo synod hornouhorských slobodných kráľovských miest z polovice 16. storočia, ktoré v druhom článku okrem iného stanovujú: „*Ceremoniae peragantur eo sermone, quem omnes intelligunt ut omnia cedant ad aedificationem.*“ Citované podľa Archív Cirkevného zboru ECAV Bardejov (ďalej AC EC BJ), Protocollum Eccl. Ev. Bartph., 1539 – 1670, bez sign., s. 14. Porovnaj edíciu iného rukopisu textu v *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár* (ďalej MPEA), vol. 7. Ed. Thury, Etele. Budapest 1908, s. 14. Slovenský preklad HAJDUK, Andrej. Šarišské zákony (články) z roku 1540. In *Miscellanea Anno 1999*. Kónya, Peter – Matlovič, René (eds.). Prešov 2000, s. 259 – 264.

⁴ Napríklad prehľad postupného zavádzania zmien v prostredí sedmohradských saských komunít v REINERTH, Karl. *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*. Köln; Wien 1979, s. 102 – 104.

⁵ Pre detailnejšiu analýzu problému pozri BENKA, Peter. Kazateľský úrad v kráľovských mestách Horného Uhorska v 16. a 17. storočí: očakávania mestskej komunity a cirkvi. In *Slovenská literatúra*. 2022, roč. 69, č. 6, s. 569 – 587.

⁶ Vyššie spomínané články z polovice 16. storočia v ôsmom bode zdôrazňujú potrebu vzdelávania mládeže v katechizme, aby sa tak položili „pevné semeniská zbožnosti“ (*firma*

stavovať úrodnejšiu pôdu pre rozsievačov Slova v podobe kazateľov. Druhou rovinou bola podpora kazateľstva v zrozumiteľných jazykoch. Práve toto je však rovina, kde je užitočnejšie uvažovať skôr v intenciách kontinuity než zásadnej zmeny. V uhorských kráľovských mestách sa napokon už v neskorom stredoveku stretávame s prítomnosťou rôznych kazateľov, rozdelených podľa jazykových potrieb miestneho obyvateľstva.⁷ V tomto smere teda meštianske komunity, postupne prijímajúce reformačné učenie, nadväzovali na staršie zvyklosti. Istý posun však možno vnímať vo vyššej miere systematizácie a inštitucionalizácie tejto praxe. V reformačnom období nadobúdalo takéto pragmatické rozdelenie v mestskom prostredí novú vážnosť, aj vzhľadom na vyššie načrtnutú dôležitosť pripisovanú kázaniu Slova. Kazateľské miesta rozdelené podľa jazykov sa tak stávali stabilnými pozíciami, pevne začlenené do štruktúr mestského duchovenstva aj širších spoločenských. Toto upevnenie pozícií bolo navyše posilnené naviazaním na konkrétne sakrálne priestory či v niektorých prípadoch aj vlastnú administráciu materiálnej stránky fungovania cirkevného života v podobe samostatných pokladníc a účtov.⁸

V tomto smere sa pomer novátorstva a nadväzovania na staršie tradície medzi kráľovskými mestami môže v rôznej miere líšiť. Cieľom nasledovného textu je pozrieť sa na tento fenomén na konkrétnom príklade mesta Bardejov prostredníctvom prehľadu tamajších slovenských kazateľov v druhej polovici 16. storočia, ktoré je pre tento post obdobia budovania a upevňovania jeho pozície nielen inštitucionálne, ale aj personálne. V terminologickej rovine sa z praktických dôvodov i kvôli jednoduchosti a zrozumiteľnosti v texte pracuje s pojmom „slovenský kazateľ“, ktorý však zodpovedá rôznym latinským pojmom vyskytujúcim sa v prameňoch: v prípade „kazateľa“ sa možno stretnúť nielen s označením „*Concionator*“, ale aj „*Diaconus*“ či „*Pastor*“. Prívlastok „slovenský“ je ekvivalentom k latinskému „*Sclavorum*“, pričom však nie je zámerom popierať možnú komplexnosť problému, napríklad v podobe prítomnosti poľského prvku, na ktorú text upozorňuje a je doložená aj v prameňoch. Použitie prekladu „slovanský“ sa však v tomto kontexte predsa len zdá nenáležitým, keďže aj dobové pramene mestskej proveniencie terminologicky rozlišovali slovanské obyvateľstvo konkrétnejšie podľa jeho pôvodu (napríklad

pietatis seminaria). AC EC BJ, *Protocollum Eccl. Ev. Bartph.*, 1539 – 1670, s. 16. MPEA, vol. 7, s. 15 – 16. HAJDUK, Andrej. Šarišské články, s. 261.

⁷ RÁBIK, Vladimír. Národnostní kňazi (kazatelia) v živote stredovekých miest na Slovensku. In *Studia Historica Tyrnaviensia*. 2006, roč. 6, s. 136 – 147.

⁸ Pozri BENKA, Peter. Evanjelické duchovenstvo v hornouhorských slobodných kráľovských mestách. Náčrt problému. In *Historia Nova* 19. 2021, s. 132 – 153.

„Polonus“ alebo „Ruthenus“). Na základe pramenného materiálu sa teda nezdá moderný termín „slovanský“, chápaný ako súborné označenie založené pre na spoločnom a nadregionálnom jazykovom a/alebo etnickom základe, dobre zodpovedajúci dobovému chápaniu.⁹ Chronologicky je štúdia rámcovo vymedzená polovicou 16. storočia, keď došlo k výraznejšiemu presadeniu sa reformačných myšlienok na širšom základe v mestskej komunite, a z opačnej strany druhým desaťročím 17. storočia, keď sa do istej miery uzavrel proces pevnejšieho ukotvenia a definovania evanjelického cirkevného života vo vieroučnej i cirkevno-právnej a organizačnej rovine.¹⁰

Bardejov predstavuje zaujímavý prípad vo viacerých smeroch. V neskorom stredoveku zažila mestská komunita značný hospodársky, demografický i kultúrny rozvoj, čo sa prejavilo aj v náboženskej rovine.¹¹ Napriek tomu, že sa síce už v predreformačnom období stretávame so zmienkami o prítomnosti „slovenského kaplána“, v rámci mestského duchovenstva nie sme informovaní o takej miere personálneho či priestorového rozdelenia kazateľstva podľa jazykového kľúča, s akou sa možno stretnúť pri iných slobodných kráľovských alebo banských mestách.¹² Geografická pozícia mesta v blízkosti poľských hraníc a jeho intenzívne obchodné kontakty so severným susedom navyše znamenali, že v radoch mešťanov nebola núdza nielen o slovenských

⁹ Aj ak by sme prijali význam latinského „Sclavus“ v podobe „Slovan“, v Bardejove sa tým nemyslel hocaký človek slovanského pôvodu, ale konkrétne zodpovedajúci miestnemu, slovenskému kontextu. Keď bola reč o ľuďoch iného pôvodu, ktorí by podľa dnešných kritérií tiež spadali pod zastrešujúce označenie „slovanský“, používali sa v prameňoch konkretizujúce označenia ako „poľský“ či „rusínsky“. Tomuto problému sa tu nemožno detailnejšie venovať, najmä vzhľadom na časté a rôznorodé prelínanie moderného významu pojmov „slovanský“ a „slovenský“ v terminológii autorov 16. a 17. storočia. Vstupný prehľad problematiky v slovenskom náboženskom kontexte (aj s odkazmi na ďalšiu literatúru) napríklad KOWALSKÁ, Eva. Language as a means of transfer of cultural values. In *Cultural Translation In: Early Modern Europe*. Burke, Peter – Po-chia Hsia, Ronnie (eds.). Cambridge : Cambridge University Press, 2007, s. 52 – 64. Pre historicko-jazykovednú perspektívu: ĎUROVIČ, Lubomír. *Predhistória spisovnej slovenčiny*. Bratislava 2018.

¹⁰ K jednotlivým príkladom sa vrátíme nižšie, pozri napríklad poznámky č. 36 a 39.

¹¹ FEDORČÁKOVÁ, Mária. *Civitas nostra Bardfa vocata: Správa mesta Bardejov v stredoveku (1320 – 1526)*. Košice 2021, s. 130 – 167. Zo starších prác k hospodárskemu, sociálnemu a demografickému vývoju GÁCSOVÁ, Alžbeta. *Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia*. Bratislava 1972.

¹² Otázka „slovenského kaplána“ s prehľadom ďalšej literatúry BENKA, Peter. *Mesto a jazyk: Bardejov v ranom novoveku* (Monumenta Linguae Slovacae, vol. 2). Bratislava 2019, s. 114 – 116. Tam aj príklad Banskej Štiavnice, kde sú už roku 1515 detailnejšie špecifikované povinnosti duchovných, vrátane slovenského kazateľa. Text v BREZNYIK, János. *A Selmechányai Ágost. Hitv. Evang. Egház és lyceum története 16. sz.* Selmechánya 1883, s. 33 – 39.

mešťanov, ale aj o prišelcov z poľského prostredia.¹³ Mestská komunita zároveň pomerne skoro, od 20. rokov 16. storočia, prejavovala živý záujem o reformačné myšlienky, čo sa pretavilo aj do postupnej aplikácie viacerých nových princípov v jej náboženskom živote. Od polovice 16. storočia sa tak pravidelnejšie stretávame aj s takzvanými slovenskými kazateľmi. Pre potreby tohto textu bola zvolená biografická analýza, vychádzajúc z predpokladu, že prostredníctvom zohľadnenia pôvodu i priblíženia niektorých ďalších aspektov zo životných osudov jednotlivcov, zastávajúcich posty kazateľov, je možné získať špecifickú perspektívu na vývoj náboženského života komunity, ktorá v prostredí mesta nezastávala v sledovanom období nevyhnutne najdominantnejšie či najprestížnejšie postavenie.

Pred prístupím k jednotlivým kazateľom je však potrebných ešte niekoľko súhrnných poznámok. Od druhej polovice 16. storočia sa bohoslužobný život danej komunity sústreďoval do bývalého kláštorného kostola, ktorý do 20. rokov 16. storočia slúžil potrebám mníšskeho rádu augustiniánov pustovníkov.¹⁴ V nových podmienkach bol kostol stále známym najprv ako „kláštorný“, neskôr ale aj pod označením „slovenský kostol“. V polovici 17. storočia došlo k rekonštrukcii kostola a jeho opätovnému vysväteniu.¹⁵ O vyššie naznačených vzťahoch prestíže svedčí aj to, že „slovenský kostol“ sa nachádzal v bočnej ulici, neďaleko mestských hradieb, kým hlavný kostol na námestí bol po rozdelení sakrálnych priestorov vyhradený potrebám nemeckého kazateľstva. Počas sledovaného obdobia (teda od 60. rokov 16. storočia do druhého desaťročia 17. storočia) v meste dlhšie obdobie pôsobili traja slovenskí kazatelia.¹⁶ O vzťahoch sociálnej prestíže do istej miery svedčí aj to, že ani v tu sledovanom období, ani neskôr sa ani jeden zo slovenských kazateľov, na rozdiel od paralelnej pozície nemeckého kazateľa, v rámci kariérneho postupu, nedostal na post hlavného mestského farára.¹⁷

¹³ Známe sú konfliktné situácie z 20. rokov 16. storočia a tiež listina kráľa Ferdinanda I., vydaná v komplikovanom politicko-vojenskom kontexte v roku 1530, obsahujúca zákaz usádzania sa „*Sclavos et Polonos*“ v meste. Detailnejšie pozri BENKA, Peter. *Mesto a jazyk*, s. 124 – 127.

¹⁴ Bližšie SROKA, Stanisław Andrzej. *Bardejov v XV. storočí. Štúdie z dejín mesta*. Krakov 2011, s. 25 – 37.

¹⁵ Prvé spojenie „kláštorného kostola“ so slovenským kazateľom identifikuje v roku 1558 na základe účtovných kníh JANKOVIČ, Vendelín. Neskorý feudalizmus a jeho kríza pred buržoáznou revolúciou 1848. In *Dejiny Bardejova*. Kokula, Andrej – Lukáč, Andrej – Tajták, Ladislav (eds.). Košice 1975, s. 135. AC EC BJ, Protocollum Pastorale vetustior, bez sign., s. 14 – 15 (zápis k roku 1643), kde sa okrem iného hovorí o „*Templi Sclavonici Bartphen*.“

¹⁶ Viď nižšie a tabuľka v BENKA, Peter. *Evanjelické duchovenstvo*, s. 153.

¹⁷ BENKA, Peter. *Mesto a jazyk*, s. 165.

Ucelenejšie informácie o slovenských kazateľoch máme od 50. rokov vďaka lepšiemu zachovaniu systematicky vedených mestských účtovných kníh, aj keď isté sporadické zmienky o duchovných v takejto pozícii sú aj zo staršieho obdobia.¹⁸ Situácia v 50. rokoch 16. storočia sa však v personálnej rovine javí ešte do istej miery chaoticky, keďže sa na poste slovenského kazateľa vystriedalo viacero kandidátov, často iba na kratšie obdobie.¹⁹ Prvou výraznejšou postavou vo funkcii bardejovského slovenského kazateľa, o ktorej máme viac informácií, je Stanislav (Stanislaus) Semidalius. Počiatky jeho pôsobenia v meste spadajú pravdepodobne do roku 1552, na poste zotrval do svojej smrti v roku 1555.²⁰ Zaujímavou skutočnosťou je však jeho poľský pôvod, fenomén, ktorý sa v neskorších rokoch pri duchovných na tomto poste niekoľkokrát zopakoval a ktorý môže byť tiež svedectvom o nezanedbateľnom zastúpení poľského obyvateľstva v radoch meštianskej komunity. O tom, že svoj pôvod vedome tematizoval, svedčí aj poľsky písaný list, ktorý adresoval jednému z významných mešťanov a členovi mestskej rady, Petrovi Górskému, a ktorý podpísal ako „*polak*“.²¹ Keďže sa usiloval o zisk Górskeho podpory, je príznačné, že sa usiloval apelovať aj na istú osobnú spriaznenosť vďaka zdieľanému poľskému pôvodu. Uvažovať tiež možno o tom, že Górský by zohral významnú úlohu pri Semidaliomvom príchode do Bardejova, keďže sa v 50. rokoch 16. storočia pravidelne objavoval medzi členmi užšej mestskej rady.²²

¹⁸ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Prešov – pracovisko Bardejov (ďalej ŠA PO – p. BJ), fond Magistrát mesta Bardejov (ďalej f. MMB) – Korešpondencia, sign. 6602/D (nemecky písaný, bližšie nedatovaný list istého Polsnera, podpísaného ako slovenský kazateľ, zaradený k roku 1530). GUITMAN, Barnabás. *Hit, hatalom, humanizmus. Bárta reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában*. Budapest 2017, s. 71, 187 informuje o kazateľovi Mathiasovi Reymenovi, pôvodcom zo Sliezska, v 30. rokoch 16. storočia.

¹⁹ Východiskovým sú výsledky bádania publikované v BENKA, Peter. *Mesto a jazyk*, s. 161 – 162. Nasledujúce údaje možno vnímať aj ako doplnenie a korigovanie dát v tabuľke u GUITMAN, Barnabás. *Hit, hatalom, humanizmus*, s. 187.

²⁰ Detailnejšie k jeho korešpondencii s mestskou radou GUITMAN, Barnabás. *Hit, hatalom, humanizmus*, s. 168. V mestskej účtovnej knihe je vzhľadom na torzovitost' záznamov k predošlým rokom doložený po prvýkrát roku 1555 ako „*Scлаuorum concionator*“. ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1746, s. 230.

²¹ ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Korešpondencia, sign. 1426 (presne nedatovaný list Semidalia Górskému z roku 1555. Pozri tiež BENKA, Peter. *Mesto a jazyk*, s. 132 – 133, 139 – 140. Tiež GUITMAN, Barnabás. Über einige Briefe von geistlichen Intellektuellen aus den Bartfelder Archiven aus der Mitte des 16. Jahrhunderts. In *Od reformácie po založenie cirkvi: k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí*. Kónya, Peter a Kónyová, Annamária (eds.). Prešov 2015, s. 184 – 194.

²² Podľa záznamov v účtovných knihách ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1743, 1746.

Po Semidaliovi sa na poste slovenského kazateľa v kratšom slede vymenilo viacero postáv. V roku 1556 sa v účtovných zápisoch spomína istý Marcus Vietor, ktorý na poste zotrval do jesene toho istého roka, keďže v nedeľu po sviatku evanjelistu Matúša (23. septembra) sa ako jeho nástupca uvádza už istý Martin.²³ Tento bližšie neznámy Martin je zaznamenaný aj začiatkom nasledujúceho roka 1557, avšak v súvislosti s chorobou, pričom v účtoch sa vyslovene spomína finančná podpora zo strany mesta pre navrátenie zdravia. Zápisy z apríla 1557 však už možno interpretovať ako zmienku o jeho úmrtí, pričom o čosi neskôr sa menovite ako jeho nástupca uvádza Leonard Reyss.²⁴ Ten na poste zotrval aj väčšinu roka 1558, počnúc 23. októbrom sa však ako slovenský kazateľ spomína Klement z Krosna (Crosnensis, Kroszcienko).²⁵ V prípade jeho osoby vieme konštatovať, že na kazateľský post sa opäť dostal človek poľského pôvodu. Pred príchodom do Bardejova totiž pôsobil v poľskom Grybowe.²⁶ Napriek tomu, že sa v literatúre prijíma jeho pôsobenie vo funkcii do roku 1564, v skutočnosti to bude o čosi komplikovanejšie. Už k 6. septembru 1562 sa v mestských účtoch objavuje kazateľ Gregor.²⁷ V roku 1563 je na poste istý Simonus (P)Ruthenus.²⁸ V priebehu roku 1564 bol však vystriedaný Achatiom a napokon sa spomína aj kňaz Štefan.²⁹ Štefan zastával post do jesene 1565, keď sa ako nový kazateľ (počnúc sviatkom sv. Havla, 16. októbra) už spomína Ján, ktorý na poste zotrval dlhšie obdobie.³⁰ Cieľom prá-

²³ ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1746, s. 248.

²⁴ ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1746, s. 264. Ako „*Sclauorum sacellanus*“ sa spomína „*dominus Martinus*“, ktorému ako „*egroti pro recuperando valetudine*“ mestská rada vyplatila 9 florénov. Od 20. júla sa však menovite spomína jeho nástupca.

²⁵ O Leonardovi Reyssovi ani dôvodoch skončenia jeho pôsobenia v Bardejove nateraz nemáme k dispozícii bližšie informácie. ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1746, s. 428. Ako nástupca sa spomína „*dominus Clemens*“. Ako „*Crosnensis*“ sa uvádza k roku 1562, s. 693.

²⁶ GUITMAN, Barnabás. *Hit, hatalom, humanizmus*, s. 168 – 169.

²⁷ ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1746, s. 693. Posledná platba Klementovi pripadla na sobotu pred Kvetnou nedeľou v roku 1562. Následne sa uvádza, že „*eidem descendenti*“ boli k platu navyše „*donati fl. 2*“. Následne sa od septembra už spomínajú platby „*Gregorio concionatori*“.

²⁸ ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1746, s. 787.

²⁹ „*D. Achatio*“ a „*Dno. Stephano presbytero, qui loco Sclauorum concionatoris aliquandiu hic functus est officio*“. ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1746, s. 826. Štefan sa neskôr pohyboval v poddanských dedinách mesta, roku 1566 ako kazateľ v Richvalde (s. 978). O možnostiach jeho stotožnenia s neskorším kazateľom v Mokroluhu pozri BENKA, Peter. *Mesto a jazyk*, s. 162.

³⁰ ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1746, s. 888. Uvedená je platba „*D. Johanni Sclauorum nouo Concionatori*“.

ve načrtnutého prehľadu nebolo strohé hromadenie faktografických detailov. Pomerne časté zmeny vo viacerých prípadoch súviseli s osobnými okolnosťami (ako napríklad úmrtím), no časť nestability možno vysvetľovať azda ešte aj istou neukotvenosťou postu, keď jeho nositelia vyhľadávali iné pozície, alebo boli vrchnosťou presunutí inam. Zaujímavým fenoménom je zároveň prepojenie tak s poľským prostredím, ako aj s vidieckym zázemím mesta, teda niečo, s čím sa do prvej polovice 17. storočia možno stretnúť opakovane.³¹

Nového slovenského kazateľa Jána, ktorý na svoj post nastúpil na jeseň 1565, možno na základe neskorších údajov identifikovať ako Jána Zitka, rodáka z neďalekej obce Hertník.³² O miere stabilizácie postu za jeho pôsobenia môže svedčiť aj skutočnosť, že je prvým slovenským kazateľom, ktorý zarezonoval v miestnej historickej tradícii a dostal sa do neskoršieho súpisu duchovných pôsobiacich v Bardejove.³³ O Zitkovi, prezývanom Kozlen, sa tam uvádza, že v Bardejove pôsobil 26 rokov, čo sa však zdá byť výsledkom omylu, keďže k výmene na poste došlo už na prelome 70. a 80. rokov 16. storočia.³⁴

Jeho nástupcom sa stal Tomáš (Thomas) Preussner (Preisner, Preusner), pôvodcom z poľského Krosna., o ktorom sa svorne uvádza, že v meste pôsobil do svojej smrti počas morovej epidémie roku 1600.³⁵ V závere 16. storočia sa viackrát objavuje aj medzi duchovnými, ktorí na synodách vyjadrovali osobný súhlas s vieroučnými textami definujúcimi lutherský charakter miestnych

³¹ Intenzívne kontakty s poľským prostredím nielen v hospodárskej, ale aj kultúrnej rovine, možno tiež považovať za príklad kontinuity s neskorým stredovekom. Pozri SROKA, Stanisław Andrzej. *Średniowieczny Bardiów i jego kontakty z Małopolską*. Kraków 2010. Podobne aj SROKA, Stanisław Andrzej. *Bardejov v XV. storočí*.

³² Informácia sa objavuje v KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen gemeinen des Königreichs Ungarn*, vols. 3 – 4. Eds. Kónya, Peter – Csepregi, Zoltán. Prešov 2021, s. 168 (3/164): „(...) des verstorbenen Johann Zitko sonst Kozlen genannt, der aus dem benachbarten Dorfe Herrkneiht gebürtig gewesen.“ Pozri tiež CSEPREGI, Zoltán (ed.). *Evangélikus lelkészek Magyarországon* (ďalej ELEM), vol. I/3. Budapest 2016, s. 540. K možnosti špecifických vzťahov mesta k obci Hertník prostredníctvom ich starších vlastníkov pozri BENKA, Peter. *Mesto a jazyk*, s. 162.

³³ AC EC BJ, *Protocollum Pastorale vetustior*, s. 389 (počnúc ktorou začína „*Series Diacorum Sclavonicorum Ecclesiae Bartphensi de quorum Nominibus constat*“). K prameňu a jeho interpretačným možnostiam, aj v rámci miestnej cirkevno-historickej tradície, aktuálne pripravujem štúdiu, ktorá by mala vyjsť v konferenčnom zborníku Prešovskej univerzity v nasledujúcom roku.

³⁴ Jeho nástupca mal na post nastúpiť v roku 1578, podľa KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen*, vol. 3 – 4, s. 168 (3/164). V roku 1578 sa ešte spomína v mestských účtoch: ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1746, s. 1823.

³⁵ KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen*, vol. 3 – 4, s. 168 (3/164), s. 391 (4/183). ELEM, vol I/2, s. 348. AC EC BJ, *Protocollum Pastorale vetustior*, s. 389.

cirkvi.³⁶ Zaujímavosťou však je, že jeho podpis figuruje iba v prípade tých synod, ktoré sa konali priamo v mieste jeho pôsobiska, v Bardejove. Núka sa teda hypotéza, že jeho prítomnosť nebola mestskými orgánmi považovaná za nevyhnutnú do tej miery, aby bol vysielaný aj na stretnutia, ktoré si vyžadovali cestu do iných miest. Takýto prístup by však neplatil úplne dôsledne, najmä v porovnaní s jeho nástupcom v úrade, Matúšom (Matthaeus) Crapicenom, v závere storočia pôsobiacim v jednej z poddanských dedín mesta, ktorý sa objavuje medzi podpísanými aj na zasadnutiach mimo Bardejova.

Johann Samuel Klein vo svojej biografickej práci – s odvolaním sa na istú starú matriku (*alte Matrikel*) a cirkevný protokol (*Kirchenbuch*) – pri Preussnerovi vyzdvihuje jeho usilovnosť a dôslednosť pri zapisovaní informácií rôzneho druhu.³⁷ Tieto aktivity môžu súvisieť s celkovým systematizovaním organizácie náboženského života (vrátane vedenia matrik), ktoré sa v Bardejove tradične spája s obdobím pôsobenia Martina Wagnera (staršieho) na poste hlavného mestského farára (v rokoch 1580 – 1590).³⁸ Obaja slovenskí kazatelia z druhej polovice 16. storočia sú však svojím pôvodom ešte príznačným pokračovaním predošlej situácie – teda príkladom previazanosti s okolitým vidiekom v prípade Zitka, i ešte stále pretrvávajúcimi kontaktami s poľským prostredím v Preussnerovom prípade, pričom nezanedbateľnou skutočnosťou je aj to, že šlo o druhého kazateľa pôvodom z malopoľského Krosna.³⁹

³⁶ MPEA, vol. 2, s. 6 (synoda v Košiciach v auguste 1588 v zastúpení: *Jacobus Wagner [...] manu et corde suo et absentis collegae, Domini Thomae Preiszneri, concionatoris Slavonicis nomine, secundum sententiam Lutheri*); s. 9 (synoda v Bardejove v marci 1589: „*Thomas Preussnerus, crosnensis corde et manu subscripsit ut supra*“); s. 13 (synoda v Bardejove v novembri 1590: „*Thomas Preusner, Slavorum concionator apud Bartphenses, subscripsit*“); s. 45 (synoda v Bardejove v októbri 1595: „*Thomas Preussner Crossnensis Polonorum [poznámku č. 39] Concionator*“).

³⁷ KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen*, vol. 3 – 4, s. 168 (3/164). Ani pri jednom z prameňov nám nateraz nie je známe, o ktorý dokument by mohlo ísť.

³⁸ KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen*, vol. 3 – 4, s. 168 (3/164), kde cituje: „(...) *reverendus dominus Martinus Wagner, qui dispositis et ordinatis omnibus rebus et ceremoniis in ecclesia bartfensi instituit et subordinavit, ut adscriberentur nomina et cognomina parentum, baptizatorum infantum in eadem ecclesia* (...)“.

³⁹ Zaujímavosťou je, že J. S. Klein pri reprodukcii miestnej historickej tradície hovorí, že v čase Preussnerovho pôsobenia sa komunita, ktorej služobníkom bol, ešte označovala za poľskú: „*Prediger der windischen oder damals so genannten polnischen Gemeinde nach Barthfeld*“, pričom cituje aj akýsi starší, nateraz nám bližšie neznámy, prameň, v ktorom je tiež reč o „*Thoman Preussnerum crosnensem, tum temporis concionatorem polonorum in ecclesia bartfensi dignissimum*.“ KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen*, vol. 3 – 4, s. 168 (3/164). Ako sme videli vyššie, v mestských účtovných knihách je bežnejším označenie „*Sclauorum*“, tak napríklad aj roku 1581: ŠA PO – p. BJ, f. MMB – Knihy, sign. 1777, s. 208. V cirkevných prameňoch sa možno stretnúť s istou variabil-

Do istej miery je predstaviteľom jedného z načrtnutých trendov napokon ešte aj posledný tu predstavený duchovný, už spomínaný Matúš (Matthaeus) Crapicenus, prezývaný Prihoda, ktorý pôsobil na pozícii slovenského kazateľa v rokoch 1600 – 1615.⁴⁰ V jeho prípade máme do činenia s opačnou kariérou cestou, s akou sme sa mohli stretnúť u niektorých jeho predchodcov v 50. a 60. rokoch 16. storočia, ktorí svoje mestské pôsobisko zamenili za post v jednej z poddanských dedín. O Crapicenovi sme, naopak, informovaní, že prinajmenšom od roku 1588 pôsobil v poddanskej dedine Kobylá a až nato, v roku 1600, nastúpil na post slovenského kazateľa v Bardejove. Zároveň máme informácie o jeho sliezskom pôvode.⁴¹ Ako bolo vyššie spomenuté, s jeho menom sa možno stretnúť medzi podpismi účastníkov synod v 80. a 90. rokoch 16. storočia. Aj napriek tomu, že šlo o farára z poddanskej dediny, v niektorých prípadoch sa objavuje aj tam, kde chýba jeho náprotivok z mesta v osobe Tomáša Preussnera. Zároveň sú k jeho podpisu nezriedka pripojené o čosi obsiahlejšie vyjadrenia než je zvykom pri pastoroch v podobných pozíciách. Na synode v Košiciach v roku 1588 opakuje svoj záväzok z predošlého roka, že sa bude pridržať Augsburského vierovyznania, vystríhať sa kalvinistického sofizmu a pripája aj kratšie osobné vyznanie.⁴² Podobne rozsiahlejšie vyznanie pripája aj na synode v Bardejove z marca 1589, kde ho rozširuje o vyznanie piatich slobodných kráľovských miest a texty Filipa Melanchthona a Martina Luthera.⁴³ Týmto je zaujímavým príkladom nielen „vonkajšieho“ budovania istého presnejšie definovaného konfesijného povedomia v prostredí evanjelického duchovenstva v závere 16. storočia, ale

tu, viď poznámka č. 35 vyššie. K vzťahom s Krosnom pozri SROKA, Stanisław Andrzej. *Sredniowieczny Bardiów*, s. 141 – 144.

⁴⁰ KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen*, vol. 3 – 4, s. 168 (3/164; zmieny iba ako Preussnerov nástupca), s. 158 (3/154, spomenutý ako predchodca Jána Ocherlana). ELEM, vol. I/1, s. 290. AC EC BJ, *Protocollum Pastorale vetustior*, s. 389.

⁴¹ AC EC BJ, *Protocollum Pastorale vetustior*, s. 389: „*Siles. ex Kobill vocatus*“. Aj na základe jeho prímien „*Crapicenus*“ možno uvažovať o jeho pôvode zo sliezskeho mesta Krappitz (dnes Krapkowitz v Poľsku). Tak aj Z. Csepregi v ELEM, vol. I/1, s. 290.

⁴² MPEA, vol. 2, s. 7: „*Matthaeus Crapicenus, pastor ecclesiae Filii Dei in Kobylá, confessionis Augustanae subscriptionem factam anno 1587. repeto et secus docentes, vel sophisticas Calvinianorum opiniones improbo. Penes eandem scriptis Prophetarum et apostolorum fundatam et confirmatam, ut hactenus feci, conservet me Christus, solus verus Deus.*“ Hneď za ním nasleduje aj podobné vyznanie Juraja (Georgius) Czodora, farára v ďalšej z bardejovských poddanských dedín, Mokroluhu.

⁴³ MPEA, vol. 2, s. 9, kde sa o teologických textoch vyznáva, že „*toto pectore amplector, et in eandem tanquam certissima Methodo analogae fidei, me permansurum, bona fide polliceor.*“ V podobnom duchu aj na synode v Bardejove v novembri 1590 (s. 13). Na synode v Sabínove z roku 1599 je pripojený iba jeho podpis (s. 89).

jeho vyznania predstavujú aj príklad osobného zaangažovania a presahov do roviny individuálneho svedomia.⁴⁴ Z obdobia jeho pôsobenia v Bardejove naraz detailnejšími informáciami nedisponujeme, s jeho menom sa však možno stretnúť medzi účastníkmi zásadnej synody v Spišskom Podhradí, ktorou sa aj v prostredí hornouhorských slobodných kráľovských miest a okolitého regiónu dotvárala samostatná evanjelická cirkevná organizácia.⁴⁵ Jeho úmrtie v roku 1615 je spojené s morovou epidémiou.⁴⁶

Crapicenovým nástupcom sa stal Ján (Johannes) Ocherlan (Ochrlan), ktorého pôsobeniu sa na tomto mieste už detailnejšie nebudeme venovať. Hodno však na záver spomenúť, že Ocherlan predstavuje zaujímavý príklad podobných i odlišných faktorov v porovnaní k svojim predchodcom. Jeho predošlým pôsobiskom bola tiež jedna z poddanských dedín, Richvald. Aj keď nebol miestnym rodákom, predsa len pochádzal z uhorského prostredia.⁴⁷ Miera jeho začlenenia v meštianskom prostredí sa zdá byť tiež vyššia, keďže vďaka rodinnému prepojeniu s významnými meštianskymi rodinami zohrávali jeho potomkovia po polovici 17. storočia oveľa dôležitejšiu úlohu v živote mesta, vrátane zastávania richtárskeho postu na prelome storočí.⁴⁸ Jeho osudy a osudy jeho potomkov sú tak už príkladom nielen väčšej stabilizácie postu slovenského kazateľa v Bardejove, ale aj jeho väčšej integrácie v sociálnej i kultúrnej rovine do jestvujúcich štruktúr meštianskej spoločnosti než tomu spravidla bývalo u jeho predchodcov. Príklady informácií o nich, neraz aj celkom strohých, však môžu poslúžiť ako svedectvo o postupnom budovaní postu slovenských evanjelických kazateľov nielen v inštitucionálnej rovine, ale prostredníctvom nej aj na úrovni spoločenskej a kultúrnej prestíže, z čoho mohli následne ťažiť ďalšie generácie duchovných na tomto poste.

⁴⁴ Pozri tiež BENKA, Peter. *Kazateľský úrad*, s. 578 – 579. BENKA, Peter. *Evanjelické duchovenstvo*, s. 140 – 141.

⁴⁵ Acta et mutuus consensus Synodi Augustanam Confessionem amplectentis, in oppido Szepes-Varallya. In Kónya, Peter – Kónyová, Annamária (eds.). *Od reformácie po založenie cirkvi*, s. 22: „Mattheus Krapiczenus Concionator Ecclesiae (...) Bartphensis.“

⁴⁶ KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen*, vol. 3 – 4, s. 158 (3/154).

⁴⁷ KLEIN, Johann Samuel. *Nachrichten von den Lebensumständen*, vol. 3 – 4, s. 158 (3/154). ELEM, vol. I/2, s. 197. AC EC BJ, Protocollum Pastorale vetustior, s. 389: „R. D. Johannes Ochrlan Briznens. Hactenus Pastor Reichvald.“

⁴⁸ Jeho syn Gašpar (Kaspar, Casparus) sa oženil s Margarétou, dcérou Juraja (Georg) Ratzka, významného bardejovského meštana. Ich syn Ján (Johannes) bol významnou postavou v živote mesta i miestnej evanjelickej komunity na prelome 17. a 18. storočia, počas povstania Františka II. Rákociho (Rákoczy, Rákoczi) zastával (v rokoch 1706 – 1707) aj post mestského richtára. Pozri BENKA, Peter. *Mesto a jazyk*, s. 143 – 144.

KONŠTRUKCIE ŽENSKÝCH ROLÍ V OBDOBÍ UHORSKEJ REFORMÁCIE

BALOGH Judit¹

BALOGH, Judit. The construction of women's roles during the Hungarian Reformation. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2023, vol. 23, no. 2, p. 16 – 31.

The Hungarian history of the 16th century was full of trauma. The Mohács disaster, the division of the country into two, and then three parts, the Ottoman presence caused the disruption of the traditional structure of society and the fragmentation of many social roles. In this situation, men were burdened with many responsibilities outside the home, women were almost widowed, and these facts created conditions for them that caused them to reevaluate and expand their traditional roles, many times new situations were brought by life itself, other times it depended on the ingenuity of the women themselves, their personalities. In addition to the classic maternal and economic duties, women learned to read and write, and the reformation program on general reading of the Bible gave these activities an argumentative basis. Girls' schools did not exist in Hungary at that time, women were educated at noble courts, but increasingly they expanded their knowledge in theological issues as well. The women presented in the study lived in northeastern Hungary, which alternately belonged to Transylvania and Royal Hungary. Their husbands performed active military service and they were often involved in this area as well. These nobles also acted independently in the field of theology, there were many examples of this in their lives. In addition to their traditional duties, all three also got involved in previously unknown areas and devoted themselves, for example, to organizing synods, founding schools, patronage duties of their husbands or political negotiations. The new conditions of the time are also shown by the fact that, despite the violation of traditional female roles, the violation of social norms, their actions were perceived positively by society and preserved in historical memory.

Keywords: women's roles, Hungarian, Reformation, social roles, women, widow.

Reformácia priniesla mnohé zmeny v dobových postojoch vrátane tých, ktoré sa týkali žien. Reformátori, ktorí sa radikálne postavili proti mníšstvu, vylúčili zo zoznamu možností pre ženskú kariéru, mníšku ako slobodnú ženu, ktorá bola Bohom ustanovená za správnu. V mnohých ohľadoch sa úlohy žien v Európe zmenili práve vďaka priamym a nepriamym účinkom

¹ Prof. Dr. V. Balogh Judit, Eszterházy Károly Katólikus Egyetem, Eger.

reformácie.² Medzi dôvody patrilo nielen teologicky podložený odpor voči mníštvu, ale aj konfrontácia s obrazom Márie, ktorý v stredoveku do veľkej miery ovládal kresťanský ženský étos. Keďže oproti stredovekým predstavám o Márii, sa v období reformácie názory o nej radikálne zmenili, nevyhnutne sa stratili vzory, ktoré boli prostredníctvom postavy Márie zavedené do stredovekého chápania úlohy žien.³ Panenstvo bolo dôležitou charakteristikou Márie, takže slobodný život sa mohol stať legitímnym kariérom modelom v cirkvi a v druhej polovici stredoveku bol jednoznačne cenený viac ako manželský život. Tento obraz posilňovali svätice, z ktorých drvivá väčšina boli buď mníšky, alebo vyčnievali zo svojho prostredia tým, že sa vedome rozhodli nevydať sa a nevyužívať svetské pôžitky s tým súvisiace, ako napríklad svätá Katarína Alexandrijská, svätá Barbora, svätá Katarína Sienska alebo aj svätá Margita Uhorská.⁴

Keď sa teda reformácia zjavila spomínaných ženských vzorov, musela si nájsť nové. Tie našla v Starom zákone v knihe Prísloví (31, 10 – 31). Úryvok, známy ako chvála dobrej ženy, sa dá interpretovať mnohými spôsobmi a doba ho využila na konštruovanie rôznych rolí pre ženy, ako napríklad ženy v domácnosti, matky, hospodárky, manželky.⁵

„Kto môže nájsť dobrú ženu? Jej hodnota je oveľa cennejšia ako pravá perla. Jej pán jej dôveruje celým svojím srdcom a jeho šťastie ju nesklame. Celý život pracuje pre dobro svojho pána, nie pre jeho škodu. Získava vlnu a plátno a s radosťou pracuje rukami. Ako kupecká loď priváža zásoby zďaleka. Vstáva aj v noci a dáva jedlo ľuďom vo svojom dome a zásoby pre svojich sluhov. Ak chce, kupuje polia a svojimi rukami vysádza vinič. Otužuje si pás, napína si ruky. Cíti, aká užitočná je jeho činnosť, a jeho lampa v noci nikdy nespí. Je rovnako zručná s kolovrátkom, ako aj vretenom v dlani. Svoju dlaň otvára chudobnému človeku, podáva ruku chudobnému človeku. Nebojí sa ľudí zo svojho domu, keď sneží, lebo všetci ľudia z jej domu sú oblečení v teplých šatách. Sama si vyrába farebné tkáčske výrobky a jej šaty sú ľanové a purpurové. Jej muž je známy

² FAIRCHILD, Cissie. *Women in Early Modern Europe 1500 – 1700*. Pearson Education, Harlow 2007, s. 193.

³ KATUS, László. Várurnök és apácák. Nemesasszonyok a közepkorban. In *Rubicon 12*. 2001, 6. sz., s. 11 – 15. (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/varurnok_es_apacak_nemesasszonyok_a_kozepkorban, letöltés: 2019. jan. 5.)

⁴ ABBOTT, Elizabeth. *A cölibátus története*. Pécs 2009.

⁵ „...v skutočnosti protestantizmus nebol tým myšlienkovým hnutím, ktoré ako prvé vystúpilo na obranu manželstva”. OZMENT, Steven. *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*. Cambridge : Harvard University Press, 1983, s. 6. Idézi: MAGYAR BALÁZS, Dávid. Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életről. In *Confessio 40*. 2017, 4. sz.

v mestských bránach, kde sedí so staršími z krajiny. Šije pekné košele a predáva ich, a tiež predáva opasok obchodníkovi. Vyžaruje z nej sila a dôstojnosť a s úsmevom sa teší na zajtrajšok. Jej ústa sa otvárajú v múdrosti a jej jazyk učí láske. Dbá na záležitosti svojho ľudu a nemá rada nečinnosť. Jej synovia pred ňou stoja a hovoria: „Šťastní sú,“ a jej pán ju chváli. Pôvab je klamlivý, krása pominuteľná, ale žena, ktorá sa bojí Pána, je hodná chvály. Nech sa teší z plodov svojej práce, nech je chválená za svoje skutky na každom mieste.“

Luther a Kalvín pre dobu, v ktorej žili priniesli v mnohých ohľadoch do postoja k ženám nový pohľad.⁶ Zachovalo sa mnoho Lutherových myšlienok o ženách, dokonca aj protichodných, ktoré poukázali na zmeny nastávajúce v tejto oblasti v danom období.⁷ Manželstvo Luthera a jeho manželky Kataríny von Bora bolo príkladom veľkej vzájomnej slobody a úcty a závet wittenberského reformátora, v ktorom odkázal právo nakladať so svojím majetkom manželke, bolo na dané obdobie dosť nezvyčajné.⁸ Hoci sa Kalvínovo manželstvo zásadne líšilo od Lutherovho, pretože chorý Kalvín hľadal predovšetkým opatrovatelku, ich vzťah sa nakoniec stal zväzkom dvoch rovnocenných ľudí a po manželkinej smrti ovdovený Kalvín spomínal na Idelettu de Bure ako na svoju najdokonalejšiu spoločníčku.⁹ A Kalvínov komentár ku knihe Genezis nepochybne reinterpretoval jej úlohu: „Stratil rebro, ale namiesto neho dostal oveľa cennejšiu odmenu: vernú spoločníčku na celý život; on, ktorý bol nedokonalý, videl, že ho jeho žena urobila úplným. [...] Mojžiš používa slovo „postavil“ zámerne, aby nás poučil, že muž nie je v osobe ženy definitívne dokončený, ale že jeho stavba sa iba začala... On, ktorý bol predtým nedokonalý, videl, že sa stal dokonalým prostredníctvom svojej ženy.“¹⁰ Kalvínov obraz ženy odhaľuje dvojakosť reformačného myslenia o ženách. Výkladom

⁶ Friedenthal, Richard. *Luther élete és kora*. Bp. 1970, s. 522 – 523.

⁷ LUTHER, Márton. *Asztali beszélgetések*. Szerk. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Bp. 2014, s. 414.

⁸ „Boh sa o neho postaral, lebo mu dal takú manželku“, ktorú „si cenil oveľa viac ako francúzske kráľovstvo alebo benátsku republiku, pretože (Katarína) zotrúva na svojej viere, koná správne a astará sa o rodinné hospodárstvo“. In LUTHER, Márton. *Asztali...*, s. 70, 92.

⁹ KINGDON, Robert – WITTE, John. *Sex, Marriage, and Family in John Calvin's Geneva*. Grand Rapids, Eerdmans 2005.; BÉZA, Theodor. *Kálvin János élete*. Kálvin Kiadó, Bp. 1998, s. 26.: „stratil som vernú družku svojho života, ktorá ma nikdy neopustila, ani vo vyhnanstve, ani v chudobe, ani v smrti. Bola mojou vernou pomocníčkou, ktorá bola pre mňa ochotná každej obety...“

¹⁰ ROBINSON, Marilynne. *A gondolkodás szabadsága*. Bp. 2018, s. 20.

Bible dospel k záveru, že muž a žena sú si pred Bohom rovní v stvorení, ale v spoločnosti zachovávali predtým stanovené úlohy muža a ženy.¹¹

Oproti stredovekému zmýšľaniu nastal síce istý posun, ale stále sa vnímanie žien pohybovalo vo veľkej miere ešte v starých mantineloch, dokonca tým, že spochybnila mníšstvo, v skutočnosti znížila pre ženy možnosť voľby.¹² V protestantskom spoločenstve sa miestom života žien stalo prostredie rodiny, tam však na ňu čakala trojitá úloha matky-manželky-gazdinej.¹³ Popri tom sa ďalšie storočia zachovali názory typu: „Žena je od prírody slabšia, jej povaha má sklon k poklesnutiu viac než u muža. Má sklon k nemorálnemu správaniu, na prílišnú zvedavosť, klebetnosť. Na strane druhej – aj keď v podriadenej úlohe – ale je neodmysliteľným pomocníkom svojho manžela v každodennom živote a viere.“¹⁴ Aj podľa Luthera sa žena stala dôležitým článkom protestantského spoločenstva, keď porodila deti¹⁵ a tie vychovala v protestantskom duchu.¹⁶ K tomu bolo, samozrejme, potrebné aj vychovávanie žien. Tu sa oproti stredoveku do popredia dostala potreba výchovy a vzdelávania žien.¹⁷ V školách a protestantskom prostredí, v zboroch sa ženy stali príkladom protestantskej morálky, pre väčšiu Božiu slávu sa naučili čítať a písať, aby vedeli čítať Bibliu preloženú do ich rodného jazyka.

V protiklade k stredoveku zmizlo z protestantskej spoločnosti mníšstvo, ale o to viac vzrástla úloha rodiny¹⁸ a rodinná hierarchia. Ženy v tomto striktnom uzavretom systéme sa museli naučiť splniť svetské a cirkevné očakávania. Materstvo sa stalo hodnotou samo osebe, dokonca práve ono dávalo žene

¹¹ GÁNÓCZY, Sándor. A nő – Kálvin tanítása és a mai keresztyén gondolkodás szemszögéből. In *Confessio* 26. 2002, 2. sz., s. 90 – 97.

¹² MAGYAR BALÁZS, Dávid. Házasság és válás a kora-újkor Genfben. In *Theologiai Szemle új folyam* 58. 2014, 3. sz., s. 141 – 155.

¹³ MAGYAR BALÁZS, Dávid. Portraits of Genevan Family Life in John Calvin's Sermons on the Ephesians. In *Calvinus Pastor Ecclesiae*. Szerk. Arnold Huijgen – Herman J. Selderhuis. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2016, s. 375 – 386.

¹⁴ PUKÁNSZKY, Béla. *A nőnevelés története*. Bp. 2013, s. 54.

¹⁵ „...zum dritten ist ein Weib geschaffen, dem Mann zu einem geselligen Gehülffen in allen Dingen, besonders, Kinder zu bringen“ LUTHER, Martin. Ein Sermon vom ehelichen Stand. In *Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus*. Szerk. Franz Hofmann. Volk und Wissen, Berlin 1986, s. 61 – 65.

¹⁶ GAUSE, Ute. Reformation und Körperlichkeit am Beispiel von Luthers Genesisvorlesung. In *Evangelische Theologie* 78. 2018, s. 41 – 47.

¹⁷ Luther: „Wollte Gott, eine jegliche Stadt hatte auch eine Mädchenschule, darinnen des Tages die Mädchen eine Stunde das Evangelium hörten.“ LUTHER, M. *Ein Sermon...*, s. 69.

¹⁸ GAUSE, Ute. Durchsetzung neuer Männlichkeit? Ehe und Reformation. In *Evangelische Theologie* 73. 2013, s. 326 – 338.

hodnotu. Dobrým príkladom na takéto vnímanie je neustále sa opakujúci topos v 17. storočí, ktorý sa ukazuje aj v pohrebnej kázni prvej manželky sedmohradského kniežaťa Gabriela Bethlena Zuzany Károlyiovej. Deti kňažnej zomreli v malom veku, takže ona nedokázala naplniť svoju úlohu matky. K jej úlohe však táto rola neodmysliteľne patrila, preto v smútočnej kázni sa najviac opakovalo jej označenie „Genetrix patriae”, ako aj ďalšie slová odkazujúce na materstvo. Takéto boli slová určené pre zosnulú kňažnú odkazujúce na jej zosnulé deti, alebo túžby po materstve. A keďže Zuzanu Károlyiovú, chceli v pohrebnej kázni vykresliť ako ideál reformovanej ženy, neustále sa odvolávali na inštitút materstva, aj keď ho sama nedokázala zažiť.¹⁹

Nové spoločenské role konštruované pre ženy sa formovali v priebehu 17. storočia. Avšak 16. storočie bolo obdobím postupnej transformácie, hľadania nových východísk. Tento stav nebol výsledkom len procesu konfesionalizácie, ale prispeli k tomu aj politicko-vojenské udalosti, ktoré zároveň prispeli ku kríze národnej identity. Bitka pri Moháči a následné rozdelenie krajiny na tri časti mali vplyv na rozvrat, resp. premeny spoločenskej štruktúry. Moháčska bitka a nasledujúce vnútorné boje spôsobili rozvrat elity, a myšlienky reformácie ešte viac umocnili túto polarizáciu. Existenčná a politická neistota narušili kontinuitu spoločenských rolí. V neustálych vojnách zomieralo oveľa viac mužov a zároveň ich držali dlhodobejšie mimo domova. Tieto skutočnosti kládli na samotné ženy oveľa viac povinností, ale zároveň im dávali príležitosti, aby rozšírili alebo rekonštruovali svoje tradičné úlohy. V „prechodných” desaťročiach 16. storočia bolo územie severovýchodného Uhorska vystavené útokom a nadvláda územia bola striedavo pod mocou sedmohradských kniežat, uhorských kráľov a osmanskej moci. Šľachta daného územia sa od polovice 50. rokov 16. storočia stala aktívnym podporovateľom reformácie. Hoci historická veda popri zemepánoch ako donátoroch a patrónoch kostolov poznala aj ženy šľachticné, ale nepripisovala im takú významnú úlohu, akú v skutočnosti vykazovali.

Aj pri samotnej reformácii od začiatku mali značnú úlohu ženy, napríklad na budínskom dvore práve manželka uhorského kráľa Ľudovíta II. Mária Habsburská prijala a okolo seba zhromaždila kňazov a teológov sympatizujúcich s myšlienkami Erazma a Luthera.²⁰ Hoci Máriu Habsburskú nemôžeme pokladať za luteránku alebo prívrženkyňu Erazma, jej samostatné konanie

¹⁹ BALOGH, Judit. A protestáns női éthosz megalkotásának kísérlete a 17. századi Erdélyben. In *Credo* 25. 2019, 1 – 2. sz., s. 87 – 96, 91.

²⁰ *Mary of Hungary, Widow of Mohács. The Queen and her Court. 1521 – 1531.* Exhibition Catalogue. Szerk. Réthelyi Orsolya et al. History Museum, Bp. 2005, s. 308.

v tejto oblasti bolo predzvesťou nových časov pre ženské role v budúcnosti. V rozpadajúcej sa krajine po bitke pri Moháči a páde Budína, sa do rúk Turkov dostala značná časť južných území, zatiaľ čo severovýchodná a východná časť krajiny sa ocitla v neistom postavení medzi vznikajúcim Sedmohradským kniežatstvom a zvyškom Uhorského kráľovstva, ktorému vládli habsburskí panovníci. Situácia v oboch oblastiach mala vplyv aj na spoločnosť. Existenčná neistota a obavy spôsobili, že obyvateľstvo týchto stolíc bolo nadmieru otvorené zmenám v náboženských otázkach. Mužskí členovia spoločnosti boli kvôli prebiehajúcim vojnám často vzdialení od svojich rodín. Táto skutočnosť vytvorila novú situáciu pre rodiny a pre ženy v nich. Väčšina kláštorov zanikla, alebo ich členovia opustili Osmanmi okupované územia, a mníšstvo sa tak stalo pre obyvateľstvo regiónu takmer nedostupné, a to aj bez protimníšskeho učenia reformácie.

Anna Báthoryová zo Somlyó

Prvá uhorská protestantská synoda konaná v Erdőde (Ardud RO) v roku 1545 sa konala pod patronátom ženy, Anny Báthoryovej zo Somlyó.²¹ Synodu zvolal ešte jej manžel a najvýznamnejší aristokrat daného regiónu Gašpar Drágffy Bélteki, ktorý sa s dcérou sedmohradského vojvodu Štefana Báthoryho oženil v roku 1529.²² Oproti ecsedskej vetve Báthoryovcov, z ktorej vzišli do 16. storočia už mnohí krajinskí sudcovia a palatíni, mladšia somlyói vetva sa tiež postupne pozdvihla medzi kľúčové aristokratické rody.²³ Po moháčskej katastrofe, keď sa krajina rozdelila na dve územia ovládané Habsburgovcami a Zápoľskými, sa začal proces pozdvižnutia somlyói vetvy Báthoryovcov. V tomto procese zohral najvýznamnejšiu úlohu otec Anny Báthoryovej, Štefan Báthory, ktorý bol zástupcom vojvodu za Jána Zápoľského a mukačevským hradným kapitánom, a v rokoch 1529 – 1534 pôsobil ako sedmohradský vojvoda.²⁴ Z jeho ôsmich detí bola Anna už dospelá, keď sa mu v roku

²¹ BUDAI, Ézsaiás. *Magyar Ország históriája*. Debrecen 1814, s. 110.; BARÁTH, Béla Lev-ente. Adalékok az Ecsedi Báthoriak 16. századi patrónusi tevékenységéhez és Nyírbátor reformációjához. In *Egyháztörténeti Szemle* 9. 2008, 2. sz., s. 26 – 52.; KOVÁCS, Dóra. Az ecsedi Báthoryak és a reformáció. In *Paletta II. Koraujkor-történeti Tudományos Diákkonferencia*. Szerk. Bóday Dalma – Vida Bence. Bp. 2015, s. 177 – 178.

²² PETRI, Mór. *Szilágy vármegye monographiája*. Kiadja Szilágy Vármegye Közönsége. 1901. I. <https://mek.oszk.hu/04700/04750/html/4.html>, letöltve: 2019. ápr. 5.

²³ *Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században*. A Báthori István Múzeum kiadványai. Szerk. Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. Báthori István Múzeum, Nyírbátor 2012.

²⁴ HORN, Ildikó. *Báthory István*. Bp. 2019, s. 6.

1533 narodilo najmladšie dieťa, Štefan, neskoršie sedmohradské knieža a poľský kráľ.²⁵

Anna Báthoryová bola podľa historických výskumov vydatá trikrát, ale s reformáciou sa stretla u svojho druhého manžela, Gašpara Drágffyho. Drágffy pochádzal z pôvodne rumunskej rodiny so značným majetkovým zázemím v oblasti Szilágyskej stolice. Jeho otec Ján Drágffy bol krajinským sudcom, županom Közép-Szolnockej a Krasnianskej stolice, v roku 1510 hlavný stolník, v roku 1513 hlavný pohárnik.²⁶ V roku 1506 sa oženil s Annou Váradiovou, a v tom istom roku sa im narodil syn Gašpar, a roku 1507 Boldižár.²⁷ Prvorodený Gašpar sa tri roky po smrti svojho otca, roku 1529 oženil s Annou Báthoryovou.

Manželom sa narodili dvaja synovia, Juraj a Ján. Gašpar Drágffy sa v roku 1530 stal županom Krasnianskej a Közép-Szolnockej stolice. Manželia sa prvýkrát dostali do kontaktu s reformačnými myšlienkami v 30. rokoch 16. storočia vplyvom reformačných kazateľov,²⁸ patriacich k prvej generácii reformátorov v Uhorsku. Medzi nimi bol vplyvný Matej Bíró Dévai, Michal Siklósi, Andrej Batizi a Demeter Derecskei, ktorý sa ako blatnopotocký kazateľ dostal do kontaktu s Gašparom Drágffym a jeho manželkou Annou Báthoryovou.²⁹ Podľa historiografie konverzia manželského páru sa mohla udiť niekedy v období rokov 1530 – 1531, pretože v nasledujúcom období Demeter Derecskei na rodinných majetkoch Drágffyovcov slobodne hlásal reformačné myšlienky Martina Luthera.³⁰

Kálmán Kiss v roku 1878 napísal, že „v okolí Gašpara Drágffiho sa vyskytovali reformátori skôr po roku 1536, než pred rokom 1530, zobrať si ich pod svoju ochranu a spolu s nimi reformoval svoje majetky v Satmárskej a v Szilágyszkej stolici. Ale doteraz nie je jasné, ktorí zo zmienovaných reformátorov mal najväčší vplyv na obrat rodiny k reformácii.“³¹ Teda do konca 30. rokov 16. storočia sa obyvatelia Szilágyszkej oblasti stali prívržencami reformácie,

²⁵ Uo. 7.

²⁶ PETRI, M. *Szilágy vármegye...*, II. s. 367.

²⁷ Podľa iných sa Gašpar Drágffy narodil v roku 1516, v tom prípade sa musel oženiť neskôr. SIPOS, Gábor. *Reformata Transylvanica. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Kolozsvár 2012, s. 13.

²⁸ BUDAI, É. *Magyar Ország...*, s. 108.

²⁹ *Tudományos Gyűjtemény*. Szerk. Fejér György – Vass László. 2. évf. 1818. 5. szám 11.

³⁰ O Demeterovi Derecskeim vzniklo veľa prác ešte v jeho dobe, napriek tomu o jeho živote vieme veľmi málo. SIPOS, Gábor. *Derecskei Demeter, a Partium reformátora*. SIPOS, G. *Reformata Transylvania...*, s. 13 – 22.

³¹ KISS, Kálmán. *A satmári reform. egyházmege története*. Kecskemét 1878, s. 76.

ale v osobe Gašpara Drágffyho získali aj významného svetského patróna a obrancu luterského reformačného učenia.³² Gašpar Drágffy sa kvôli svojmu príklonu k reformácii dostal od roku 1532 do permanentného konfliktu s Veľkovaradínskou kapitulou.³³

Manželský pár Drágffyovcov sa ku koncu 30. rokov obklopil reformátormi a nakoniec prijali Mateja Bíró Dévaiho, ktorý sa od roku 1544 stal kazateľom v Debrecíne.³⁴ Práve pod jeho vplyvom sa rozhodli zorganizovať, resp. pod svoj patronát si zobrať zvolanie prvej uhorskej protestantskej synody³⁵ v Erdőde.³⁶ Na synodu pozvali 29 kazateľov, pričom pôvodne mal byť jej patrónom Gašpar Drágffy.³⁷ Po náhlej smrti patróna v januári prebrala túto úlohu jeho manželka.³⁸ Od tohto obdobia nielenže sledovala priebeh synody, ale stále viac prebrala aktívnu úlohu v podpore šírenia reformácie. Zároveň vykonávala svoje materské povinnosti, stala sa zákonným zástupcom svojim dvom deťom a zastupovala ich vo všetkých súdnych sporoch.³⁹ Klasické materské povinnosti boli u žien daného historického obdobia rozšírené aj o povinnosti ich manželov zdržujúcich sa na bojiskách a postupne ich začali vykonávať s väčším sebavedomím. Anna Báthoryová bola jednou z takýchto agilných, silných a odhodlaných žien. Do roku 1555, kým jej syn Juraj nedosiahol plnoletosť a po svojom otcovi neprebral aj županský úrad, zastávala aj túto pozíciu. Po uplynutí obdobia smútku sa znova stala manželkou protestantského aristokrata, Antona Drugetha z Humenného. Aj toto manželstvo zámerne rešpektovalo konfesijné zameranie Anny Báthoryovej a jej jednoznačný cieľ pokračovať v započatom reformačnom procese. Anna Báthoryová v liste z 2. novembra 1546 už spomína svojho manžela ako poručníka ich detí, je

³² Intenzívny záujem je možné vidieť u ďalších aristokratov, ako napríklad u Petra Perényiho, ale vo väčšine prípadov nechali patróni, aby si zemepanské mestečká pozývali sami kazatelia. PÉTER, Katalin. *A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp. 2004, s. 108 – 117.

³³ PETRI, M. *Szilágy vármegye...*, I. s. 533 – 534.

³⁴ SIPOS, G. *Derecskei Demeter...*, s. 19.

³⁵ VÉGH, Zsuzsanna. *A reformáció előzményei és kezdete Ung vármegyében.* In *Egyháztörténeti Szemle* 6. 2005, 2. sz., s. 80 – 97.

³⁶ KISS, K. *A szatmári református...*, s. 107.

³⁷ PÁPAI PÁRIZ, Franciscus. *Rudus Redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima Reformatione Commentarii.* Cibinii 1684. b 10 r – b 10 v. Idézi: VARGA, András. *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa.* *Dissertationes Ex Bibliotheca Universitatis De Attila József Nominatae* 7. Szeged 1983, s. 46. (http://acta.bibl.u-szeged.hu/31928/1/dissert_bibliotheca_007_003-075.pdf, letöltés 2019. jan. 8.)

³⁸ BARÁTH, B. L. *Adalékok az Ecsedi Báthoriak...*, s. 26.

³⁹ PETRI, M. *Szilágy vármegye...*, I. s. 535.

zrejme, že k uzavretiu manželstva muselo dôjsť už skôr.⁴⁰ Anton Drugeth sa stal nielen poručníkom dvoch detí Anny Báthoryovej, ale aj županom Krasnianskej a Közép-Szolnockej stolice. V roku 1548 však musel umrieť, nakoľko v nasledujúcom roku sa Anna v súpise spomína ako vdova.⁴¹ V roku 1550 bola Anna už znova vydatá, tentoraz manželstvo uzavrela s členom ecsed-skej vetvy Báthoryovcov, Jurajom Báthorym.⁴² V historickej literatúre sa často uvádza, že Juraj Báthory sa stal prívržencom reformácie práve vplyvom svojej manželky. Potvrdzuje to aj skutočnosť, že ako aktívny podporovateľ reformácie začal vystupovať práve po tomto období, predtým patril k zemepánom, ktorí síce neboli šíriteľmi reformácie, ale ani nebránili jej šíreniu na svojich majetkoch.⁴³ Prvou v akceptácii reformačného učenia bola Anna, v čase keď Juraj prijal reformáciu, sa od nej jeho bratia ešte otvorene dištancovali.⁴⁴

Z troch súrodencov bol Andrej a Mikuláš podporovateľom Habsburgovcov, Juraj však stál na strane Jána Zápoľského.⁴⁵ Andrej Báthory (Bonaventura) bol vojenským veliteľom, sedmohradským vojvodom a krajinským sudcom⁴⁶ a v roku 1549 konal ako jednoznačný patrón katolíckej cirkvi.⁴⁷ Ako hlavný kapitán z poverenia panovníka prenasledoval prvého manžela Anny

⁴⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), A 57. 2. k. 168 – 169.

⁴¹ MNL-OL A 57. 2. k. 200 – 201.

⁴² BARÁTH, B. L. *Adalékok az Ecsedi Báthoriak...*, s. 26 – 52.

⁴³ Juraj Báthory, Peter Perényi, František Bebek, Gašpar Drágyfi, Štefan Roški, Anton Drugeth, Imrich Drugeth a pravdepodobne aj Andrej Báthory Szaniszlófi 14. februára 1542 v Blatnom Potoku podpísali dohodu, v ktorej sa všetci hornopotiskí aristokrati podporujúci reformáciu dohodli, že sa budú navzájom ochraňovať. *Lásd Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. 1542 – 1547.* Szerk. Karácsonyi J. – Kollányi F. Bp. 1909, s. 6. Z obsahu dohody však nie je isté, že mala aj náboženský obsah.

⁴⁴ Uo. 29.

⁴⁵ BÁN, Imre. A Báthoriak a régi magyar irodalomban. In *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez.* Szerk. Dám László. Nyírbátor 1986, s. 59.

⁴⁶ PÁLFFY, Géza. Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”. In *Történelmi Szemle* 39. 1997. 2. sz. https://epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_palfy_geza.htm, letöltve: 2019. ápr. 6. Medzi marcom a decembrom 1542 bol „zadunajským kapitánom” (supremus capitaneus partium regni Hungariae Transdanubianarum; Kreisoberst jenseits der Donau), v rokoch 1542 – 1552 „podunajským” krajinským hlavným kapitánom, v rokoch 1553 – 1556 bol Zátiským hlavným kapitánom.

⁴⁷ KARÁCSONYI, János – KOLLÁNYI, Frigyes – LUKCSICS, József. *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Bp. 1912, V., s. 170 – 171.

Báthoryovej Gašpara Drágffyho a ich kazateľa Mateja Bíró Dévaiho.⁴⁸ Jurajova kariéra jednoznačne začala po sobáši, pretože vďaka manželke prišiel k značným majetkom, ale aj významným postom. V roku 1555 zomrel vtedy už jediný Annin syn Juraj pochádzajúci z jej prvého manželstva, tak v roku 1556 získal Juraj úrad župana nielen Satmárskej a Sabolčskej, ale aj Krasnianskej a Közép-szolnockej stolice.⁴⁹

Na konci 50. rokov 16. storočia sa dvor Juraja a Anny stal centrom protestantských kazateľov. Podporili mnohých stúpcov Petra Juhásza Mélia, ale aj Petra Somogyiho, kazateľa zo Šale nad Váhom,⁵⁰ ako aj ich zahraničné štúdiá.⁵¹ Stali sa patrónmi všetkých synod konaných v regióne v danom období. Pravdepodobne túto tradíciu prebral od svojej manželky, ktorá bola patrónkou prvej protestantskej synody v Erdőde. Aj synoda v roku 1554 v Óvári, ako aj druhá synoda v Erdőde roku 1555 sa konala pod ich záštitou. Na týchto synodách bola v podstate potvrdená už existujúca evanjelická cirkevná štruktúra, Satmárska lutherská superintendencia. Vplyv Juraja a Anny Báthoryovcov na konfesionálny vývin daného regiónu dobre ilustruje aj skutočnosť, že na čele cirkevno-správnej jednotky boli volení ich dvorní kazatelia.⁵² Na synode v Óvári roku 1554 sa zúčastnilo 88 kazateľov, z nich bol za superintendenta zvolený Demeter Thorday, pokladaný za dôverníka Anny Báthoryovej.⁵³

V nasledujúcich rokoch sa v priestore stále intenzívnejšie začal presadzovať druhý smer reformácie. Demeter Thorday sa začal kloniť k novému reformačnému smeru, ale jeho patróni ostali ešte prívržencami luteranizmu, preto bol za predstaviteľa dištriktu zvolený iný, umiernenější kazateľ. Nebolo žiadnym prekvapením, že patrónmi ďalšej synody v Csengeri v roku 1570 boli opäť Báthoryovci.⁵⁴ Nie je známy presný rok prechodu Báthoryovcov ku kalvinizmu, ale ich syn Štefan Báthory vo svojom závete písal o svojej matke

⁴⁸ Z listu signovaného 12. februára 1544 Ferdinandom Habsburským a Mikulášom Oláhom možno vyčítať, že ako hlavný krajinský kapitán mal mať povinnosť „pozastaviť“ Gašpara Drágffyho a Mateja Bíró Dévaiho. KARÁCSONYI – KOLLÁNYI. *Egyháztörténeti emlékek...*, s. 340.

⁴⁹ WERTNER, Mór. A Báthoryak családja történetéhez (Egy genealógiai táblával.) In *Turul* 8. 1900, s. 15.

⁵⁰ BOTTA, István. *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete.* (Humanizmus és reformáció 7.) Bp. 1978, s. 88 – 89.

⁵¹ BARÁTH, B. L. *Adalékok az Ecsedi Báthoriak...*, s. 32.

⁵² KISS, Áron. *XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp. 1881. s. 27 – 28.

⁵³ KISS, K. *A szatmári református...*, s. 653.

⁵⁴ Uo. 656.

ako vernej stúpenkyni švajčiarskej reformácie.⁵⁵ Syn Juraja Báthoryho z Ecsedu a Anny Báthoryovej zo Somlyó vo svojom závete v roku 1603 ako vzor pre podporu reformovanej konfesie prekvapivo nespomína svojho otca, ale menuje svoju matku zakladajúcu na svojich majetkoch školy, a ktorá ho vychovávala v silnom reformovanom duchu.⁵⁶

Eulália Massay, manželka Gáspara Mágocsiho

Druhou zaujímavou, avšak oveľa viac v úzadí zostávajúcou osobou danej doby bola manželka Gašpara Mágocsiho Eulália Massayová. Tak ako je to typické pre ženy obdobia raného novoveku, oveľa viac ako oni, sú známi ich manželia. Rodina Mágocsiovcov pôsobila niekedy na začiatku 16. storočia na území Baraňskej stolice a južného Uhorska.⁵⁷ Otca Gašpara Mágocsiho spomínali pramene ešte ako Martina Porkolába, slúžiaceho v roku 1493 na hrade v Gyule.⁵⁸ Aj keď začal ako obyčajný pohraničný vojak, podarilo sa mu dosiahnuť výnimočnú kariéru. Vojenskú službu začal na hrade Gyula pod velením hradného kapitána Františka Patócsyho v rokoch 1549 a 1552, neskôr v období 1553 a 1558.⁵⁹ Jeho prvou manželkou bola Patócsyho dcéra Anna, čo napomohlo rozbehnutiu jeho kariéry.⁶⁰ Nadaný vojak disponoval aj dobrým zmyslom pre obchod, takže sa zapojil do obchodu s vínom.⁶¹ Najskôr sa stal hradným kapitánom v Gyule, potom získal rozsiahle majetky v Abovskej a Turnianskej stolici,⁶² a vďaka tomu sa stal aj turnianskym županom. Vrcholom jeho vojenskej kariéry bol rok 1563, kedy zastával pozíciu hradného kapitána v Egeri.⁶³ Vďaka tomu sa dostal medzi elitu severovýchodného Uhorska, napríklad k Báthoryovcom z Ecsedu. V roku 1573 zobral hrad Mukačevo do zálohu za sumu 42 000 zlatých, čo opäť dokazuje, že disponoval značným majetkom. Okrem výnosov z jeho vlastných majetkov mal príjmy aj z toho,

⁵⁵ KOVÁCS, D. *Az ecsedi Báthoryak...*, s. 189.

⁵⁶ VADÁSZ, Veronika. *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*. (Fiatl filológusok füzetei. Korai újkor. 1.) Szeged 2002.

⁵⁷ VERESS, Endre. *Gyula város oklevéltára 1313 – 1800*. Bp. 1938, s. 28 – 29, 35, 39, 49.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 169, 189, 197 – 199., 205 – 206, 239.

⁶⁰ Uo. 185.

⁶¹ HANGAY, Zoltán. *Rákóczi Zsigmond kora társadalmában*. Kandidátusi értekezés. 2013.

⁶² MNL-OL A 57. 3. k. 554 – 555.

⁶³ Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. (Urbaria et Conscriptioes) Bp. 2009. (DVD Arcanum) Registrata. UC 4:48.

že sa stal vykonávateľom závetu Jána Alaghyho a poručníkom jeho detí.⁶⁴ Od 70. rokov sa dostal medzi barónov. Po smrti svojej prvej manželky sa ešte v Gyule oženil s Euláliou Massayovou z Haraklányu,⁶⁵ ktorej rodina patrila k významným protestantským rodinám daného územia. Zaujímavosťou je, že sestra jeho manželky Margita Massayová vychovávala svojho syna Petra Pázmánya ako protestanta, ale kvôli jej skorej smrti pod vplyvom svojej mачochy následne rekatolizoval.⁶⁶ Rodina Massay patrila k vplyvným podporovateľom školy v Gyule, finančne podporovali učiteľov, študentom poskytovali štipendiá. Vďaka tomu sa Gyula stala centrom reformácie, kde pôsobili takí významní predstavitelia reformácie ako Štefan Kis Szegedi, Štefan a Demeter Fabrícus Szikszai, ako aj domáci vychovávateľ Eulálie, Demeter Sibolti,⁶⁷ pôsobiaci v kruhu rodiny v rokoch 1551 až 1557.⁶⁸ Z rodiny Massay okrem Eulálie mala k protestantizmu blízko jej sestra Agnesa, dokonca napísala báseň s náboženskou tematikou, ktorá Peter Bornemisa uverejnil vo svojom spevníku.⁶⁹ Aj ona bola vychovávaná v silnom protestantskom duchu, udržiavala kontakt s vplyvnými reformátormi, a preto sama vykazovala veľkú intelektuálnu slobodu. Aj v prípade manželov Eulálie Massayovej a Gašpara Mágocsiho to bola práve manželka, ktorá prišla do kontaktu s reformáciou skôr ako jej manžel.⁷⁰

Z detí Gašpara Mágocsiho a jeho manželky sa dospelosti nedožilo ani jedno, preto rodina podporovala deti z okruhu ich známych ako ich poručníci. Kým Gašpar sa venoval riadeniu rodiny, Eulália sa radšej starala o hospodárstvo a podporu cirkvi. Túto svoju činnosť však vykonávala s oveľa väčšou voľnosťou ako to bolo v danom období obvyklé. Jej meno bolo uvedené samostatne medzi donátormi vydania diela biskupa Petra Juhásza Mélia.⁷¹ Manželia podobne ako Báthoryovci sa stali prívržencami helvétskeho smeru reformácie, preto na svojich majetkoch zamestnávali takýchto kazateľov.

⁶⁴ MNL-OL E 148. (Magyar Kamarai Levéltár. Nova Registrata Acta.) fasc. 354. Nr. 43.

⁶⁵ FÁBIÁN, Gábor. *Arad vármegye leírása, históriai, geographiai és statisztikai tekintetben*. I. Rész. Buda 1835, s. 28.

⁶⁶ Z rodiny Massay boli viacerí vlastníkmí pozemkov v Biharskej a Békešskej stolici a na týchto majetkoch podporovali reformáciu.

⁶⁷ SZABÓ, András. Mágocsy Gáspár és udvara. In *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987, s. 264 – 266.

⁶⁸ KARÁCSONYI, János. *Békés vármegye története*. Gyula 1896. III., s. 91 – 92.

⁶⁹ SZABÓ, András. Istenes versek 16 századi magyar nőköltőktől. In *A nők és régi magyarországi vallásosság*. Szerk. Bajáki Rita – Báthory Orsolya. Bp. 2015, s. 300.

⁷⁰ VERESS, E. *Gyula város...*, s. 496.

⁷¹ SZABÓ, A. *Istenes versek...*, s. 294.

Takým bol Pavol Wolfgang Thuri Farkas Pál, ktorý sa od roku 1570 stal kazateľom v Abaújszántó, mestečku patriacom Báthoryovcom.⁷² Pavol Wolfgang Thuri a jeho spolupracovník Štefan Kopátsi boli neustále vystavení útokom evanjelických šľachticov a kazateľov, voči ich konaniu sa veľmi ostro postavil ani nie tak samotný zemepán Gašpar Mágocsi, ale najmä jeho manželka Eulália, ako aj Juraj Bebek s manželkou Žofia Patócsyová.⁷³ Po smrti Eulálie sa Gašpar Mágocsi oženil ešte raz, jeho manželkou sa stala Anna Horváthová.

Anna a Sára Sulyokové z Lekcse

Rodina Sulyok z Lekcse bola v príbuzenskom vzťahu mnohými uhorskými šľachtickými rodinami, medzi nimi aj s rodinou Török z Enyigu, patriacej medzi prvých podporovateľov reformácie.⁷⁴ Rodičia Anny a Sára boli Blažej Sulyok a Alžbeta Pethő Gersei. Pôvodne mala rodina Sulyok majetky v južnom Uhorsku. V stolici Bács-Bodrog a Somogy.⁷⁵ Blažej Sulyok v mladšom veku pôsobil ako vojak v južnom pohraničí, preto v roku 1521 bol jedným z vyšetrovaných kvôli strate Belehradu.⁷⁶ Blažej Sulyok mal s manželkou Alžbetou pochádzajúcou z rodu Gersei Pethő tri dcéry: Annu, Kristínu a Sáru. Po obsadení územia Osmanmi sa rodina presunula na južný breh Balatonu na majetok v Egyházasszentgyörgy, v roku 1544 však museli utiecť ďalej na východ krajiny.⁷⁷ Odsťahovali sa do Satmárskej stolice. Anna sa stala manželkou Michala Muthnokyho, po jeho smrti v roku 1553 sa vydala za Jána Balassu z Gyarmatu a Kékkő: ich synom bol najvýznamnejší renesančný básnik Valentín Balassa. Kristína sa stala manželkou Juraja Bocskai: ich synom bolo neskoršie sedmohradské knieža Štefan Bocskai, kým Sára v roku 1550 uzavrela manželstvo so Štefanom Dobóm z Ruskova.⁷⁸

O prvom Anninom manželstve sa vie málo, ale je zrejmé, že o reformáciu sa začala zaujímať po smrti svojho prvého manžela, pretože biskup a ostri-

⁷² KISS, Lajos. Mágocsy Gáspár tutorságának útja és a református egyház térnyerése Alaghy János lutheránus várnagy Abaúj vármegyei birtokain. In *Egyháztörténeti Szemle* 18. 2017, 2. sz., s. 8.

⁷³ ZOVÁNYI, Jenő. *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp. 1921, s. 416 – 420.

⁷⁴ BESSENYEI, József. *Enyingi Török Bálint. Magyar Történelmi Társulat*. Bp. 1994. V.

⁷⁵ NAGY, Iván. *Magyarország nemes családdai családfákkal és nemzedékrendi táblákkal*. 1857 – 1868, X. s. 402 – 408.

⁷⁶ ZAY, Ferenc. Az Nandorfejrvár elveszésének oka e vót, és így esött. In *Magyar emlékirók 16–18. század*. Szerk. Bitskey István. Bp. 1982, s. 10 – 13, 58.

⁷⁷ BESSENYEI, J. *Enyingi Török Bálint...*, s. 227 – 228.

⁷⁸ SZABÓ, András. Az ismeretlen kismarjai Bocskai család. *Publicationes Universitatis Miskolcensis*. In *Sectio Philosophica* 13. 2008, 2. sz., s. 170.

homský vikár Pavol Sondy jej zakázal navštevovať sväté omše, vykázal ju aj z kostola. Zoznámila sa s Petrom Bornemisom, luteránskym kazateľom, dramatikom a básnikom a možno práve pod jeho vplyvom sa stala prívrženkyňou protestantizmu. Aj v jej prípade platilo, že ona zmenila vieru skôr ako jej druhý manžel, Ján Balassi. Čo je však isté, že v rokoch 1663 – 1665 bol Bornemisa vychovávateľom ich syna Valentína Balassu, narodeného v roku 1554.⁷⁹ Peter Bornemisa pôsobil do roku 1569 aj ako dvorný kazateľ. Jeho vzťah so zemepánom však nebol natoľko dobrý, ako s jeho manželkou, ktorá ho prijala k dvoru, alebo prispievala na vydanie jeho diel.⁸⁰

Sára Sulyoková z Lekcse sa za jágerského kapitána Štefana Dobóa vydala v októbri 1550. Ich svadba sa uskutočnila ešte podľa katolíckej liturgie a nasledujúce tri-štyri roky určite neboli protestantmi, ani Sára, ani Štefan. Počas týchto rokov však Sára spoznala reformačné učenie od svojej sestry Anny, ktorá ho zase mala sprostredkované od Petra Bornemisu a pravdepodobne vďaka nemu postupne akceptovala nové učenie. Dôkazom je Bornemisova práca *Tragoedia* vydaná v roku 1558, kde medzi štedrými donátormi sú mená obidvoch sestier.⁸¹

Sára Sulyoková mala sotva 15 – 16 rokov, keď sa vydala za vtedy už štyridsiatnika Štefana Dobóa. Ani táto skutočnosť jej nebránila, alebo práve naopak, vďaka tomu sa stala veľmi aktívnou ženou značne rozširujúcou ženské role. Ich manželstvo bolo uzavreté v Egeri podľa katolíckej liturgie.⁸² Rok po uzavretí manželstva sa manželom narodilo prvé dieťa, chlapec menom František.⁸³ O tomto období života mladej manželky vieme málo, zrejme bola zanepřázdnená svojimi materskými povinnosťami. Počas obliehania Jágerského hradu v roku 1552 poslal Dobó svoju manželku aj s malým synom na svoje užské majetky, kde si Sára mohla vyskúšať pozíciu gazdinej a hospodárky. Rodina sa v roku 1553 odsťahovala do Sedmohradska, pretože Štefan Dobó získal pozíciu sedmohradskeho vojvodu. Táto zodpovedná funkcia zabrala Dobóovi veľa času, a preto jeho manželke pripadli mnohé ďalšie úlohy a povinnosti. Manželom sa narodilo ďalšie dieťa, zároveň sa Sára musela

⁷⁹ KŐSZEGHY, Péter. *Balassi Bálint élete*. In <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/BBELETrajz.htm> (letöltés: 2019. jan. 5.)

⁸⁰ PIRNÁT, Antal. *Kiadatlan tanulmányok*. Bp. 2018, s. 42.

⁸¹ BORNEMISZA, Péter. *Tragoedia magyar nyelvű, az Sophocles Electraiból...* (Kolofon: Viennae Avstriae. Octavo calend: Iunij. 1558). RMK I 35 – RMNy 144 – VD 16 ZV 22964.

⁸² CSIFFÁRY, Gergely. *Ruszkai Dobó István életrajza*. Rudabánya 2014.

⁸³ GERVERS-MOLNÁR, Vera. *Sárospataki síremlékek*. Bp. 1983. A Pálóczi és a Dobó család leszármazási táblázata.

v cudzom prostredí starať o dvor. Skutočne nové úlohy jej pribudli potom, čo v roku 1556 sa jej manžel dostal do väzenia. Práve vtedy sa pre dvadsaťročnú manželku naskytla príležitosť na samostatné konanie. K materským povinnostiam jej počas Dobóvho väznenia pribudli aj starosti s riadením vlastného dvora. Pre Sáru Sulyokovú a jej deti bola za miesto bývania vybratá Banská Bystrica. Vtedy Sára pripravila aj útek svojho manžela z väzenia.⁸⁴ Kým Štefan Dobó a jeho švagor Ján Balassa boli desať mesiacov vo väzení, ich manželky ich mohli navštevovať a postupne sa im podarilo prepašovať nástroje potrebné na zrealizovanie a naplánovanie úteku. Na podplatenie strážcov boli použité peniaze z dedičstva od rodiny Sáry Sulyokovej. Správanie Sáry Sulyokovej počas väznenia jej manžela výrazne rozšírilo dobové vzorce správania žien. Ukázala veľkú mieru samostatného konania, samostatného rozhodovania, ďaleko presahujúce dobové konvenčné ženské správanie. Štefanovi Dobóovi sa podarilo zliezť z väzenia 6. novembra 1557 tak, že sa spustil po lane z hradných múrov.⁸⁵ Sára Sulyoková aj po úteku svojho manžela ostala naďalej v zajatí na dvore Izabely Jagelovskej v Koložvári, neskôr na hrade Déva.⁸⁶ Ženu mimoriadnej odvahy si veľmi cenil aj samotný Dobó, ktorý sa o nej v testamente napísanom na hrade Végles 26. novembra 1558 napísal toto: „...svojej najmilšej manželke, vznešenej Säre Sulyokovej schvaľujem tieto [...] inštrukcie [...]. Okrem toho, ako to bolo predtým povedané, moja najdrahšia manželka všetky väzenia a útrapy so mnou znášala kvôli láske pociťovanej ku mne, v predchádzajúcich rokoch sama zažila väznenie a majetok podedený po svojich rodičoch, zlato a striebro stratila, než som ju vyslobodil bola v zajatí v Koložvári, neskôr v Déve, s našimi spoločnými deťmi znášala ťažké utrpenie, [...] moja najdrahšia družka....”⁸⁷

Štefan Dobó, jeden z najnebojácnejších vojakov danej doby vnímal, že jeho manželka prežila vzhľadom k tomu, že je žena jedno mimoriadne ťažké zajatie, a mnohokrát vo svojom živote musela čeliť oveľa náročnejším situáciám, na aké boli ženy „danej doby” vo všeobecnosti zvyknuté. Z Dobóvho závetu cítiť veľké uznanie a obdiv k svojej manželke. Dôsledkom tejto úcty mohlo byť aj to, že od 60. rokov dovtedy oddaný katolík⁸⁸ sa začal so svojim

⁸⁴ CSIFFÁRY, G. *Ruszkai Dobó...*, s. 59.

⁸⁵ Uo. 60.

⁸⁶ *Magyar história 1526 – 1608*. Szerk. Nagy Gábor. Debrecen 1998, s. 203., Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL-HML), V-1/d/4/36. Eger város tanácsának iratai. Vegyes iratok. (Miscellanea).

⁸⁷ MNL-HML V-1/d/4/36. Eger város tanácsának iratai. Vegyes iratok. (Miscellanea).

⁸⁸ Dobó István Eger várának kapitányaként még üldözte a lutheri tanok hirdetőit.

bratom Dominikom dostávať bližšie k reformácii, a potom sa prívržencom reformácie stal aj ich syn František.⁸⁹

* * *

Uhorská história 16. storočia bola plná tráum. Moháčska katastrofa, rozdelenie krajiny na dve, a potom tri časti, osmanská prítomnosť spôsobili narušenie tradičnej štruktúry spoločnosti a rozdrobenie mnohých spoločenských rolí. V tejto situácii boli muži zaťažení mnohými povinnosťami mimo domova, ženy skoro ovdoveli, a tieto skutočnosti pre nich vytvárali podmienky, ktoré spôsobovali prehodnocovanie, rozširovanie ich tradičných úloh, mnohokrát nové situácie priniesol sám život, inokedy to bolo závislé od vynaliezavosti samotných žien, ich osobností.

Popri klasických materských a hospodárskych povinnostiach sa ženy naučili čítať, písať a reformačný program o všeobecnom čítaní Biblie dal týmto aktivitám aj argumentačný základ. V Uhorsku v tom čase ešte neexistovali dievčenské školy, ženy sa vzdelávali na šľachtických dvoroch, ale stále častejšie rozširovali svoje vedomosti aj v teologických otázkach. V štúdiu predstavené ženy žili na severovýchode Uhorska, ktoré striedavo patrilo do Sedmohradska a Kráľovského Uhorska. Ich manželia vykonávali aktívnu vojenskú službu a oni boli často zaangažované aj do tejto oblasti. Tieto šľachtické konali samostatne aj v oblasti teológie, v ich životoch existovalo na to veľa príkladov. Všetky tri sa okrem tradičných povinností zapojili aj do dovedy neznámych oblastí a venovali sa napríklad organizovaniu synod, zakladaniu škôl, patronátnym povinnostiam svojich manželov či politickým rokovaniam. Nové pomery doby ukazuje aj skutočnosť, že napriek porušeniu tradičných ženských rolí, narušeniu spoločenských noriem bolo ich konanie vnímané spoločnosťou pozitívne a zachované v historickej pamäti.

⁸⁹ *A Sárospataki Ref. Főiskola háromszázados ünnepe július 8-án.* Szerk. Erdélyi János. Sárospatak 1860, s. 110.

BOKŠA V DRUHEJ POLOVICI 19. STOROČIA (1849 – 1918)

Peter KÓNYA

KÓNYA, Peter. Bokša in the second half of the 19th century (1849 – 1918). In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2023, vol. 23, no. 2, p. 32 – 56.

At the beginning of the second half of the 19th century, there was initially a dynamic growth of the population of the village, which began in the 1870 and continued throughout the following decade. At the latest at that time, it stopped and began to decline sharply and for a long time. This decline continued until the end of the century. The demographic development of Bokša in the second half of the century is reliably documented by data from population censuses from the second half of the century. More detailed information not only about the employment of the population, but also about many aspects of the life of the village, is provided by the data from the census of people, houses and domestic animals, carried out on December 31, 1869. Of course, these data also prove that, even in the second half of the century, agriculture remained the main and almost exclusive occupation of the inhabitants of the village. Further changes occurred during the second half of the 19th century in the composition of domestic animals on local farms. In the second half of the 19th century, only a very small part of the population of the village was engaged in the craft. Census data from 1869 they listed only one craftsman.

Keywords: Bokša, Stropkov, village, city, 19th century.

Po kapitulácii uhorskej revolučnej armády pri Világosi dňa 13. augusta 1849 sa revolúcia skončila. Po porážke revolúcie zrušila viedenská vláda všetky zákony, ktoré boli prijaté v krajine od marca 1848. Mladý cisár František Jozef I. sa snažil o znovuzavedenie starých poriadkov. Po krátkej vojenskej diktatúre vládol v nasledujúcom období v monarchii tzv. neoabsolutistický režim, ktorý utlmil politický život a prenasledoval všetky demokratické aj liberálne sily. Nedokázal však už vrátiť hospodárske a spoločenské pomery do stavu pred polovice storočia.

V nových podmienkach po revolúcii musel však panovník rešpektovať niektoré zásadné premeny v krajine. Jednou z tých najvýznamnejších bolo zrušenie poddanstva, ktoré najmä na vidieku zmenilo od základov život a vytvorilo základné podmienky pre prechod spoločnosti ku kapitalizmu a jej postupnej demokratizácii. Odstránenie šľachtických privilégií a poddanských povinností prinieslo hospodárske a spoločenské oslobodenie veľkej časti vidieckeho obyvateľstva a umožnilo obrovské zmeny vo všetkých sférach živo-

ta. V rukách šľachty však aj naďalej ostávali rozsiahle veľkostatky a na svojich niekdajších zemepánoch boli stále závislí želiari, podželiari a ďalší príslušníci najchudobnejších vrstiev. Ich osobná závislosť sa v nových podmienkach síce zmenila na ekonomickú, nezmenené však naďalej ostávalo ich hospodárske a spoločenské postavenie. Práve tieto kategórie bývalých poddaných tvorili v prvej polovici storočia v mnohých obciach podstatnú časť obyvateľstva. Odstránením poddanstva jednoznačne najviac získali tzv. urbárski roľníci, hospodáriaci na urbárskych usadlostiach, zaznamenaných v tereziánskom urbári a neskorších urbárskych súpisoch. Títo sedliaci a urbárski želiari sa po r. 1848 stali samostatnými roľníkmi s vlastnou pôdou. Ďalej pritom spoločne užívali časť niekdajších tzv. spoločných urbárskych majetkov, ako boli najmä obecne lúky, lesy, pasienky alebo iné časti poľnohospodárskej pôdy.

Najvýznamnejšou udalosťou vnútropolitického vývinu v Uhorsku v druhej polovici 19. storočia, ktorá určila smer ďalšieho vývinu celej krajiny, bolo jednoznačne rakúsko-uhorské vyrovnanie z roku 1867. Vyrovnanie predovšetkým prinieslo premenu dovtedy jednotného rakúskeho cisárstva na dva samostatné štáty, Rakúsko a Uhorsko, pod spoločným názvom Rakúsko-Uhorsko, resp. rakúsko-uhorská monarchia. Spájala ich iba osoba panovníka a tri spoločné ministerstvá: zahraničia, obrany a (spoločných) financií.

Vyrovnanie prinieslo obnovenie ústavnosti, dynamický rozvoj hospodárstva a výstavby, najmä väčších miest a centrálnych oblastí. Na druhej strane však v krajine umožnilo koncentráciu politickej a ekonomickej moci v rukách maďarských konzervatívnych nacionalistických síl, čo malo negatívne dôsledky na postavenie nemaďarských národov, tvoriacich stále približne polovicu obyvateľstva. Nízka konkurencieschopnosť domáceho priemyslu a pomalé prekonávanie následkov hospodárskych kríz viedli k zbedačovaniu obyvateľstva, hlavne menej vyspelých okrajových stolíc. Jedným z jeho dôsledkov bolo vystáhovalectvo do cudziny, najmä do USA. Pritom práve severovýchodné stolice patrili k oblastiam, v ktorých sa tieto negatívne javy prejavili najvypuklejšie a s najťažšími dôsledkami. Spomínané a ďalšie zmeny v politickom a ekonomickom živote krajiny výrazne ovplyvnili hospodársky, spoločenský, no rovnako aj demografický a národnostný vývin obce v druhej polovici 19. storočia.

Na začiatku nového storočia aj v Uhorsku prebehli významné zmeny v rôznych oblastiach života spoločnosti. Výdobytky technického pokroku a pokračujúci hospodársky rozvoj výrazne zmenili tradičný spôsob života, vrátane okrajových vidieckych oblastí. Každodennou samozrejmosťou sa aj

na dedinách stávali také vynálezy ako bol telegraf, telefón, noviny či elektrická energia. Ešte pred prvou svetovou vojnou začali po starých krajiniských a stoličných cestách jazdiť automobily a čoskoro sa na oblohe objavili i prvé lietadlá. Prvé dve desaťročia 20. storočia sa v Uhorsku niesli v znamení dynamického hospodárskeho rozvoja. V tom čase vznikli desiatky nových priemyselných podnikov, rýchlo sa rozrastali viaceré veľké mestá a krajinu pretkávala stále dokonalejšia železničná sieť, podstatne hustejšia ako vo väčšine okolitých krajín. Tento technický pokrok neobišiel ani uhorský vidiek. Aj do okrajových oblastí priniesol zavádzanie poľnohospodárskych strojov na veľkostatkoch i roľníckych hospodárstvach, železnicu, telegraf a ďalšie technické novoty. Nebývalý rýchly, dynamický hospodársky rozvoj mal však rovnako viaceré negatívne dôsledky. Ekonomický a sociálny vývin krajiny bol v dôsledku rýchlych zmien veľmi nerovnomerný a protirečivý. V Budapešti a veľkých mestách síce dynamicky napredovala veľkolepá výstavba a rýchlo rástla životná úroveň obyvateľstva, v niektorých stoliciach však celé oblasti trpeli biedou.

Výsledky uplatňovania výtvarných technických pokrokov a dôsledky ekonomického rozvoja boli však v prostredí zostaleho vidieka, bez dostatočného kapitálu, investícií a pracovných príležitostí, často nerovnomerné a nejednoznačné. Zavádzanie prvých poľnohospodárskych strojov síce umožnilo zvyšovanie produktivity práce na veľkostatkoch, na druhej strane sa však stávalo príčinou úpadku desiatok tisícov drobných roľníckych hospodárstiev, ktoré nedokázali konkurovať poľnohospodárskej veľkovýrobe. Pritom vďaka železnici bolo už vtedy možné kamkoľvek lacno dopraviť poľnohospodárske produkty z úrodných oblastí, čo zvyšovalo zaostalosť niektorých oblastí, medzi nimi aj hornatých neúrodných okresov Zemplínskej stolice. Pri nedostatku pracovných miest v priemysle a ďalších odvetviach hľadali mnohí roľníci východisko z biedy alebo možnosť lepšieho zárobku opäť vo vysťahovalectve, ktoré ostávalo hlavným prejavom negatívneho sociálneho vývinu na vidieku. Tak ako v poslednej tretine 19. storočia, naďalej smerovalo predovšetkým do USA. Vysťahovalectvo, spolu s ďalšími nepriaznivými dôsledkami hospodárskeho progresu, najviac postihlo okrajové stolice na území dnešného Slovenska. Popredné miesto v tomto negatívnom trende stále patrilo Zemplínskej stolici a jej horným okresom.

Ďalším negatívnym fenoménom vývinu Uhorska aj v prvých rokoch 20. storočia ostávala pokračujúca maďarizácia. Zvlášť nepriaznivé dôsledky mala nielen na kultúrny a politický vývin nemaďarských národov, ale aj na ich vzťah ku krajine a jej politickú stabilitu. Štátna moc, v snahe posilniť jednotný

uhorský (maďarský) politický národ a takisto jazykovo jednotný štát, využívala na rýchle presadzovanie maďarčiny všetky dostupné prostriedky, medzi nimi najmä školstvo. Maďarizácii pritom napomáhali viaceré, inak nesporne pokrokové skutočnosti, akými boli najmä oživenie politického života, povinná školská dochádzka a rozvoj štátneho školstva s budovaním siete moderných škôl, zriaďovanie materských škôlok, boj proti negramotnosti a takisto mnohostranná činnosť rôznych kultúrnych či vzdelávacích spolkov a pod.

Toto krátke, dynamické a napriek všetkej protirečivosti pozitívne obdobie ukončila napokon prvá svetová vojna, ktorá spôsobila hlbokú krízu v celej krajine, s ťažkými dôsledkami pre vidiecke obyvateľstvo a napokon viedla k zániku monarchie a vzniku nového štátu.

Rovnako v druhej polovici 19. storočia ostávalo dominantným hospodárskym odvetvím v obci poľnohospodárstvo. Naďalej poskytovalo obživu skoro všetkému obyvateľstvu obce. Po revolúcii vstúpil však do života vidieka nový fenomén, výrazne ovplyvňujúci tak spoločenský, ako aj hospodársky vývin obce, a tým bolo zrušenie poddanstva. Vďaka nemu sa všetci dovtedajší poddaní sedliaci zmenili na súkromných roľníkov, právne rovnocenných s niekdajšími zemepánmi. V dôsledku toho sa výrazne zvýšil počet vlastníkov pôdy a hospodárstiev. Zároveň však bol zachovaný bývalý panský majer, ktorý sa zmenil na veľkostatok a stále zaberal veľkú časť poľnohospodárskej pôdy.

Zrušenie poddanstva sa tak stalo rozhodne najväčšou zmenou, ktorá mala rozhodujúci vplyv na ďalší vývin poľnohospodárstva v celej krajine. Niekdajšia urbárska pôda bola tak už v polovici storočia rozparcelovaná na množstvo väčších či menších, spravidla však drobných sedliackych hospodárstiev. Bližšie údaje o poľnohospodárstve v Bokši zo začiatku 50. rokov nie sú známe, na rozdiel od iných obcí ich neuvádza ani geografický slovník Eleka Fényesa.¹

Hospodárske a spoločenské pomery

Podrobnejšie informácie nielen o zamestnaní obyvateľstva, no rovnako o mnohých stránkach života obce, poskytujú údaje zo sčítania ľudu, domov a domácich zvierat, vykonaného k 31. decembru 1869.²

Samozrejme, takisto tieto údaje dokladajú, že aj v druhej polovici storočia ostávalo hlavným a takmer výlučným zamestnaním obyvateľov obce poľnohospodárstvo. Z celkového počtu 214 obyvateľov obce bolo zamestnaných, či

¹ FÉNYES, Elek. *Magyarország geographiai szótára*. Pest 1851, I., 1., s. 320.

² MNL BAZML SFL, XV. 83. Zemplén vármegyei 1869. évi népszámlálási iratok levéltári gyűjteménye 1869-1870. Kerületi áttekintés. 125. db. Varannói kerület.

skôr hospodársky činných 69. Z nich sa až 56, teda 80 % venovalo výlučne práci v poľnohospodárstve. V skladbe obyvateľov zamestnaných v tomto odvetví dominovali pritom tzv. statkári, zastúpení v počet 29. Boli to v podstate strední a najmä drobní súkromní roľníci, vlastníci poľnohospodárskej pôdy. Tvorili tak viac ako polovicu všetkých osôb činných v poľnohospodárstve. Po nich nasledovalo dvanásť nádenníkov, ktorými boli poľnohospodárski robotníci, pracujúci na hospodárstvach majetnejších sedliakov. Prácou na roľníckych hospodárstvach sa živilo rovnako deväť pomocných pracovných síl, spravidla z radov členov domácností majiteľov. Prácou v tomto odvetví sa venovalo takisto ďalších šesť obyvateľov obce, označených za poľnohospodárov, nie však za statkárov. Aj oni patrili do domácností súkromných roľníkov.³

Ďalšie profesie či zamestnania boli zastúpené iba jednotlivcami. Remeslom sa zaoberal len jeden obyvateľ obce, kováč, reprezentovaný miestnym Cigánom. Ďalších päť osôb sa živilo službou, medzi nimi boli traja sluhovia a dve slúžky. Všetci pôsobili v domácnostiach gréckokatolíckeho farára a učiteľa. Troch obyvateľov živila gréckokatolícka cirkev. Išlo o gréckokatolíckeho farára, učiteľa a kantora. Mohli by sme ich azda označiť aj za slobodné povolania. Dve osoby žili z almužny a jedna, ďalší miestny Cigán mala ako spôsob obživy uvedenú krádež.⁴

Na hospodárstvach miestnych roľníkov a v domácnostiach ostatných obyvateľov obce chovali obyvatelia rôzne druhy veľkého a malého dobytku. Na rozdiel od väčšiny ďalších obcí medzi nimi prevládal hovädzí dobytok, za ktorým nasledovali v iba o málo menšom počte svine. Hovädzí dobytok na všetkých bokšianskych hospodárstvach chovali v celkovom počte 62 kusov. Je zaujímavé, že väčšina z nich, až 53 kusov patrilo k novým, moderným, strakatým tzv. švajčiarskym plemenám, chovaným najmä na mlieko. Iba deväť kusov reprezentovalo tradičné uhorsko-sedmohradské plemeno, veľký sivý dlhorohý dobytok, používaný najmä ako ťažná sila. Z týchto deviatich kusov boli štyri kravy, štyri teľatá a jeden vôl. Medzi strakatým dobytkom, zastúpeným najmä plemenom ryška bolo 20 kráv a 33 teliat. Svine chovali na sedemnástich hospodárstvach, v celkovom počte 53. Oviac bolo v celej obci iba 28 kusov, pričom všetky predstavovali tzv. obyčajné (racka alebo valaška) plemená. Na rozdiel od iných vtedajších obcí, boli hlavnou ťažnou silou na miestnych sedliackych hospodárstvach kone. Celkovo ich v obci chovali 34 kusov, z nich 23 kobýl, šesť valachov a päť žriebät. Všetky patrili k ľahkým

³ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁴ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

plemenám. Včelie úle nemali v tom čase na bokšianskych hospodárstvach žiadne.⁵

Domáce zvieratá chovali na jednotlivých hospodárstvach pomerne rovnomerne. Ťažký alebo ľahký dobytok mala v držbe väčšina domácností v obci. Najviac hospodárstiev chovalo svine a hovädzí dobytok, spravidla v počte 1 – 4 kusy, sviň mali na dvoch hospodárstvach šesť, na jednom dokonca jedenásť. Kone chovalo 14 hospodárstiev, a to v počte 1 – 2 kusy. Ovce mali iba tri domácnosti, z toho jedna 20, jedna sedem a ďalšia jednu ovcu. Niekoľkí obyvatelia mali však na svojich hospodárstvach väčší počet zvierat. Nádenník Teodor Pavlik choval dve kobyly, jedno žriebä, štyri strakaté kravy a teľatá a tri svine. Sedliak Michal Moško mal jednu kobylu, dve strakaté kravy, dve teľatá a šesť sviň. Ďalší sedliak Andrej Bujak choval dve kobyly, jedno teľa uhorského plemena, tri strakaté kravy, dve teľatá, 20 oviec a jedenásť sviň. Michal Bujacek mal na hospodárstve dve kobyly, päť strakatých kráv, jedno teľa a štyri svine. Nádennička vdova Iľa Hajdušková chovala dve kobyly, jedno žriebä, dve strakaté kravy, dve teľatá a šesť sviň.⁶

O niekoľko rokov mladšie údaje z r. 1897 pomerne presne odrážajú stav a úroveň poľnohospodárstva v obci na konci storočia. Celková rozloha bokšianskeho chotára spolu s intravilánom predstavovala 1 186 katastrálnych jutár. Jeho najväčšiu časť, 571 katastrálnych jutár, zaberali rozsiahle lesy. Druhú najväčšiu plochu v chotári obce, 423 jutár, tvorili polia, 99 jutár predstavovali pasienky, 31 jutár tvorili lúky, 14 jutár pripadalo na záhrady a 48 katastrálnych jutár zaberali poľnohospodársky nevyužiteľné plochy. Na tejto pôde v chotári Bokše hospodáril celkom 51 vlastníkov hospodárstiev. Z celkovej výmery pôdy v chotári predstavovali hospodárstva užívané vlastníkmí 1 142 katastrálnych jutár a hospodárstva v užívaní výnosov 44 jutár. Je zaujímavé, že v tejto malej obci malo až osem hospodárstiev uzavreté poistenie budov proti požiaru.⁷

Takmer zo všetkých 51 hospodárstiev v obci na sklonku 90. rokov predstavovali roľnícke hospodárstva, ktoré úplne prevládali v štruktúre poľnohospodárskych podnikov. Na všetkých z nich pritom pracovali roľníci stále tradičným spôsobom, bez využitia modernejších strojov. Najpoužívanejším poľnohospodárskym zariadením bol dobytčí záprah. Jednoduchý konský záprah nepoužívalo žiadne z miestnych hospodárstiev, akiste kvôli ťažkej orateľnosti pôdy v chotári. Najrozšírenejší bol v obci konský dvojzáprah, po-

⁵ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁶ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁷ *A magyar korona országinak mezőgazdasági statisztikája. I.* Budapešť 1897, s. 422.

užívaný na 14 hospodárstvach. Dvaja sedliaci obrábali svoje polia volským dvojzáprahom a štyri chudobnejšie roľnícke hospodárstva používali kravský záprah. Vzhľadom na nízky počet záprahov v Bokši možno usudzovať na nízku majetkovú úroveň veľkej časti roľníckych hospodárstiev, ktoré si záprah zrejme používali od ďalších sedliakov, akiste príbuzných či susedov.⁸

Podľa údajov z posledného roku storočia, z r. 1900, bolo v Bokši zo 74 pracujúcich obyvateľov v poľnohospodárstve zamestnaných 65, teda 90 %. Z nich bola veľká väčšina, 49 mužov, popri 16 ženách, zamestnaných v tomto odvetví. Zároveň poľnohospodárstvo poskytovalo obživu takisto ďalším 151, zväčša nedospelým príslušníkom ich rodín.⁹ Oproti druhej tretine storočia sa takmer vôbec nezmenila skladba a úroveň hospodárstiev samostatných roľníkov, ktorých bolo v roku 1900 v Bokši 38. Z nich väčšinu, 36 tvorili vlastníci hospodárstiev s výmerou nižšou ako 100 jutár, označovaní za tzv. malých statkárov a dvaja vlastnili pôdu s rozlohou nižšou ako 10 jutár. Boli označovaní za malých statkárov alebo nádenníkov, iste preto, lebo ich hospodárstva ich nemohli uživiť a museli sa zaoberať aj inými námezdnými prácami. Rovnako ako r. 1869 ani na konci storočia nebol v obci žiaden veľkostatok a žiaden z jej obyvateľov označený za majiteľa alebo nájomcu veľkostatku. Rovnako na konci storočia nepôsobil nikto z obyvateľov ako úradník na veľkostatku. Na roľníckych hospodárstvach pracovalo celkom 18 pomocných síl z radov členov domácností ich majiteľov, z ktorých boli všetci muži. Na ekonomickú slabosť väčšiny roľníckych hospodárstiev, ktoré obrábali najmä ich majitelia, poukazuje popri tom aj skutočnosť, že na nich bol zamestnaný iba jeden sluha, resp. paholok. Miestne roľnícke hospodárstva zamestnávali podstatne vyšší počet, až 53 poľnohospodárskych robotníkov, z ktorých však ôsmi boli mladší ako 16 rokov. Pritom iba štyria z nich mali vlastný dom, ďalší zrejme aj s rodinami, obývali domy svojich zamestnávateľov.¹⁰

Súpis veľkostatkárov, vlastníacich hospodárstva s rozlohou prevyšujúcou 100 katastrálnych jutár evidoval v roku 1893 v Bokši dvoch majiteľov veľkostatkov. Z nich však skutočným veľkostatkárom boli iba dediči Gejzu Tahyho, druhým bola obec Bokša, resp. urbárske spoločenstvo. K veľkostatku dedičov Gejzu Tahyho patrila pôda v chotári obce s celkovou výmerou 304 katastrálnych jutár. Z tejto rozlohy polia zaberali 39 jutár, záhrady 1, lúky 3, pasienky 10, lesy 247 a poľnohospodársky nevyužiteľná pôda 4 katastrálne

⁸ *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I.* Budapest 1897, s. 423

⁹ *A magyar korona országainak 1900 évi népszámlalása, II.* Budapest 1904, s. 542 – 543.

¹⁰ *A magyar korona országainak 1900 évi népszámlalása, II.* Budapest 1904, s. 542 – 543.

jutrá.¹¹ Z uvedených údajov vyplýva, že najväčšiu časť veľkostatku tvorili lesy a až po nich orná pôda, využívaná iste na pestovanie obilnín. Druhým hospodárstvom v Bokši, označenom za veľkostatok, bol majetok obce Bokša. Z jeho celkovej plochy 108 katastrálnych jutár predstavovali najväčšiu časť pasienky na ploche 48 katastrálnych jutár. Ďalších 20 katastrálnych jutár zaberali lesy a až 39 jutár poľnohospodársky nevyužiteľné plochy.¹² Vyplýva z toho, že hlavná časť obecného hospodárstva pozostávala z urbárskych pasienkov, využívaných všetkými hospodárstvami miestnych roľníkov.

Už o štyri roky sa však vlastnícke pomery veľkostatkov v obci zásadne zmenili a nová poľnohospodárska štatistika Uhorska z r. 1897 neuvádzala už v Bokši žiadne hospodárstva s výmerou, prevyšujúcou 100 katastrálnych jutár.

Vzhľadom na štruktúru poľnohospodárskych závodov na konci storočia, v ktorej výrazne prevládali menšie hospodárstva stredných a malých roľníkov, v záujme zabezpečenia ich výživy, medzi pestovanými plodinami určite stále prevládali tradičné obilniny. Popri nich boli v tomto období už všeobecne rozšírené najmä zemiaky, príp. pohánka, menej kukurica a krmoviny ako ďatelina, vika, lucerna. Okrem týchto rastlín a rôznej zeleniny sa v záhradách obyvateľov Bokše nachádzalo pomerne veľa ovocných stromov. Z celkového počtu 1 160 kusov tvorili viac ako tri štvrtiny, až 777 slivky, pestované akiste kvôli v obci rozšírenému páleniu pálenky, ale aj ako surovina na výrobu lekváru či sušenie. V oveľa menšom počte boli vtedy v obci zastúpené ďalšie ovocné stromy, medzi nimi 181 hrušiek, 135 jabloní, 34 čerešní, 23 orechov a desať višní.¹³

K ďalším zmenám došlo v priebehu druhej polovice 19. storočia aj v skladbe domácich zvierat na miestnych hospodárstvach. Predovšetkým výrazne klesol počet sviň v obci, a to takmer o tri štvrtiny. Zároveň výrazne vzrástli stavy hovädzieho dobytku a znížil sa počet koní na roľníckych hospodárstvach. Celkový počet hovädzieho dobytku v Bokši pritom nielen vzrástol na 150 kusov, ale úplne sa zmenila aj jeho vnútorná skladba. V nej totiž úplne zmizlo tradičné uhorsko-sedmohradské plemeno. Z celkového stavu 150 kusov hovädzieho dobytku bolo 123 kráv a jalovic, 26 volov a jeden býk. Štruktúra chovaného hovädzieho dobytku s pomerne malým počtom volov

¹¹ *Magyarország földbirtokosai: Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora a tulajdonukban lévő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével.* Budapest 1893, s. 871.

¹² *Magyarország földbirtokosai: Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora a tulajdonukban lévő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével.* Budapest 1893, s. 871.

¹³ *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I.* Budapest 1897, s. 423.

a dominanciou kráv, dokladá, že veľká väčšina hospodárstiev ho chovala na mlieko, príp. mäso, nie na poľnohospodárske práce. Stavby koní sa príliš nezmenili, na všetkých hospodárstvach chovali na sklonku storočia 37 koní, z čoho je zrejmé, že boli používané ako hlavná ťažná sila v poľnohospodárstve. Z 37 koní v obci bolo 28 kobýl a deväť valachov. Predtým vysoké stavy sviň na miestnych hospodárstvach v obci poklesli na 16 kusov, z bokšianskych usadlostí úplne zmizli ovce a na jednom z hospodárstiev chovali tri kozy. Na všetkých hospodárstvach v obci bolo v závere storočia 252 kusov rôznej, bližšie neurčenej hydiny a tri včelie rodiny.¹⁴

Remeslu sa v druhej polovici 19. storočia venovala iba celkom nepatrná časť obyvateľov obce. Údaje sčítania ľudu z r. 1869 uvádzali iba jedného remeselníka, ktorým bol kováč, Cigán Michal Čakurka, obývajúci jednopriestorový dom bez kuchyne a akýchkoľvek hospodárskych budov či miestností.¹⁵ V poslednom roku storočia, r. 1900 sa remeselnou výrobou zaoberali traja obyvatelia Bokše. Všetci mali vlastnú dielňu, v ktorej pracovali sami bez pomocníkov. Pritom pre všetkých bolo remeslo vedľajším zamestnaním, zrejme popri ich hlavnej práci v poľnohospodárstve.¹⁶

Okrem poľnohospodárstva sa iba veľmi malá časť obyvateľov obce živila prácou v iných rezortoch. V roku 1900 pôsobili v slobodných povolaniach v Bokši dve osoby, boli nimi miestny gréckokatolícky farár a učiteľ na miestnej gréckokatolíckej škole. Ako ná denníci sa živilí traja, osobnou službou jeden a nezistené zamestnanie mali traja obyvatelia obce.¹⁷

Presné údaje o hospodárskych pomeroch v obci na prahu 20. storočia zachytili záznamy posledného uhorského sčítania ľudu z roku 1910. Podľa nich mala vtedy Bokša 243 obyvateľov a z nich bolo ekonomicky činných, resp. zamestnaných 121. Ďalších 122 obyvateľov predstavovali tzv. vydržiavané osoby, teda deti, nepracujúce manželky a starí ľudia. V hospodárskom živote obce stále dominovalo poľnohospodárstvo, zamestnávajúce vtedy 111 obyvateľov (93 %), ktoré stále poskytovalo obživu takmer všetkému obyvateľstvu. Závislých bolo na ňom totiž ďalších 117 príslušníkov ich rodín, teda skoro 98 % nepracujúcich obyvateľov. Okrem poľnohospodárstva boli tri osoby zamestnané v remeselnej výrobe, dvaja obyvatelia (farár a učiteľ) vo verejnej

¹⁴ *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I.* Budapest 1897, s. 425.

¹⁵ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

¹⁶ *A magyar korona országainak 1900 évi népszámlalása, II.* Budapest 1904, s. 542 – 543.

¹⁷ *A magyar korona országainak 1900 évi népszámlalása, II.* Budapest 1904, s. 542 – 543.

službe, jeden (jedna) v službe a štyri osoby mali neurčité alebo nezistené zamestnanie.¹⁸

Poľnohospodárstvo tak aj na začiatku 20. storočia ostávalo hlavným zamestnaním obyvateľov Bokše. Spomedzi 243 obyvateľov obce poskytovalo toto odvetvie obživu 228 osobám. Zo 121 ekonomicky činných osôb bolo v poľnohospodárstve zamestnaných 111, z nich bolo 52 mužov a 59 žien. Najväčšiu časť obyvateľov obce činných v poľnohospodárstve tvorili na začiatku storočia tzv. statkári, presnejšie drobní a strední roľníci, vlastníci roľníckych hospodárstiev, zastúpení v počte 45 osôb. Z týchto samostatných roľníkov bolo však iba 11 stredných roľníkov, vlastniacich pôdu s výmerou od 10 do 100 katastrálnych jutár a ďalších 34 vlastnilo hospodárstva s pôdou na ploche menšej ako 10 jutár a často si museli privyrábať ako nádenníci. Znamená to, že hospodárstva sa ďalej delili, pričom veľkú časť ich majiteľov nedokázali už uživiť a museli sa tak spravidla živiť aj pomocnými prácami u bohatších sedliakov. Oproti koncu predchádzajúceho storočia nastali výrazné zmeny vo vnútornej skladbe tejto skupiny. V prvom rade klesol počet roľníckych hospodárstiev z 38 na 11 a počet drobných roľníkov s menšou výmerou pôdy ako 10 katastrálnych jutár, stúpil z dvoch na 34. Tieto údaje jasne dokladajú veľmi malú výkonnosť a zaostalosť poľnohospodárstva v obci. Na hospodárstvach súkromných roľníkov pôsobilo 23 mužov a 37 žien, pomocníkov z členov ich domácností. Zaujímavé je, že všetky roľnícke hospodárstva zamestnávali iba štyroch sluhov (paholkov) a dvoch poľnohospodárskych robotníkov, starších ako 16 rokov.¹⁹

Uvedené údaje dokladajú prudký nárast najmenších hospodárstiev, s výmerou nižšou ako 10 jutár, a to iba v období desiatich rokov. Okrem možnosti spustnutia časti maloroľníckych hospodárstiev po odchode ich majiteľov do Ameriky možno predpokladať aj to, že pôdu skupovali i niektorí strední roľníci a zveľaďovali svoje hospodárstva, ktoré však nedosahovali výmeru 100 katastrálnych jutár. Vzhľadom na vyšší počet navrátilcov z Ameriky na sklonku predchádzajúceho storočia je pravdepodobné, že aspoň z nich po návrate peniaze z cudziny investovala do oddlženia a zveľadenia svojich hospodárstiev, ktoré však nedosiahli rozlohu statkov stredných roľníkov.

Skladba roľníckych hospodárstiev Bokši do veľkej miery odrážala charakter a štruktúru chotára obce na prahu 20. storočia. Podľa údajov z roku 1913 zaberá bokšiansky chotár celkovú plochu 1 140 katastrálnych jutár poľnohospodárskej pôdy. Z nich na ornú pôdu pripadalo iba 420 katastrálnych ju-

¹⁸ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása II.*, Budapest 1913, s. 550 – 553.

¹⁹ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása II.*, Budapest 1913, s. 546 – 547.

tár a najväčšiu časť chotára, 586 jutár predstavovali rozsiahle lesy. Ďalších 107 katastrálnych jutár zaberali pasienky, 14 jutár lúky a 13 katastrálnych jutár záhrady. Poľnohospodársky nevyužiteľná pôda predstavovala 45 katastrálnych jutár. Z výmery 420 katastrálnych jutár polí patrilo do šiestej triedy 221 jutár, do tretej triedy 67 jutár, do siedmej triedy 58 jutár, do štvrtej triedy 43 jutár, do piatej triedy 29 jutár a do druhej triedy iba dve katastrálne jutrá pôdy. Všetkých 13 katastrálnych jutár záhrad patrilo do druhej triedy, avšak z lúk iba dve jutrá boli zaradené do piatej a zvyšných 12 katastrálnych jutár do siedmej triedy. Zo 107 jutár pasienkov patrilo do druhej triedy 13 jutár a do štvrtej triedy 94 katastrálnych jutár. Z rozsiahlych lesov v chotári obce bolo do piatej triedy zaradených 302 a do šiestej triedy 284 katastrálnych jutár. Priemerný ročný výnos všetkej pôdy v bokšianskom chotári bol stanovený na 1 462 zlatých.²⁰

Aj keď v roku 1910 nebolo v Bokši ešte žiadne hospodárstvo charakteru veľkostatku, s výmerou viac ako 100 katastrálnych jutár, už v nasledujúcom roku je uvádzaný v obci veľkostatok Emila Bárkány. Vzhľadom na židovský pôvod jeho majiteľa vznikol iste skúpením opustených alebo zadlžených roľníckych hospodárstiev podnikateľom Bárkányom z Prešova. Bárkányov veľkostatok mal rozlohu 469 katastrálnych jutár, z ktorých na ornú pôdu pripadalo 67, na lúky 5, na lesy 11, na lesy 370 a na nevyužiteľné plochy 14 katastrálnych jutár.²¹

V dôsledku zmien v štruktúre roľníckych hospodárstiev a ďalších skutočností v hospodárskom vývine obce došlo oproti koncu predchádzajúceho storočia k zvýšeniu počtu takmer všetkého dobytká. S výnimkou zanedbateľného počtu koní výrazne vzrástli stavy všetkých domácich zvierat, chovaných na miestnych hospodárstvach. Väčší alebo menší dobytok malo v roku 1911 celkom 45 roľníckych hospodárstiev v obci. V najväčšom počte chovali miestni obyvatelia stále hovädzí dobytok, a to spolu na všetkých hospodárstvach 219 kusov, teda o 69 viac, než r. 1895. Z celkového stavu 219 kusov bolo najviac, 99 kráv, 92 teliat, 14 býkov a rovnako 14 jalovic. Všetok hovädzí dobytok, na rozdiel od situácie spreď polstoročia, patrilo pritom k tzv. švajčiarskemu, konkrétne k červeno-strakatému plemenu.²²

Stavy koní v Bokši poklesli oproti koncu predchádzajúceho storočia iba minimálne, a to o šesť kusov, z 37 na 31. Z nich bolo 18 kobýl a 31 valachov.

²⁰ *Zemlén vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme.* Budapest 1913, s. 178.

²¹ *Magyarországai gazdacímár.* Ed. Rubik Gyula. Budapest 1911, s. 883.

²² *A Magyar Szent Korona országainak állatlétszáma az 1911-ik február hó 28-ki állapot szerint.* Budapest 1913, s. 566 – 567.

Počet oviec na bokšianskych hospodárstvach vzrástol počas necelých dvoch desaťročí zo žiadnej na šesť a počet sviní zo 16 na 56. Kozy mali miestni obyvatelia iba tri a všetkých šesť oviec boli jahňatá a patrili k anglickým plemenám. Zo sviní bolo 43 prasiatok a 13 mladých bravov.²³

Najväčšiu časť chotára Bokše zaberali na začiatku 20. storočia rozsiahle lesy, s celkovou plochou 370 katastrálnych jutár. Väčšina z nich bola v súkromnom vlastníctve, najmä veľkostatku a ďalších roľníckych hospodárstiev. Iba 48 jutár lesov patrilo obci a využívalo ich miestne urbárske spoločenstvo. Strážil ich urbársky hájnik.²⁴ Poriadok využívania urbárskych lesov v Bokši nie je známy, možno však predpokladať, že obsahoval podobné pravidlá ako v susednom Stropkove, rovnako ako pri obecnom štatúte.

Pasienky v Stropkove mohli využívať všetci miestni obyvatelia, a to na pasenie všetkého veľkého aj malého dobytká a hydiny. Obyvatelia iných obcí pasienky používať nesmeli. Za využívanie pasienkov sa platil pasienkový poplatok, ktorý každoročne určovalo vedenie mestečka. Z poplatkov sa tvorila pasienková základina, slúžiaca predovšetkým na plat obecného pastiera a údržbu pasienkov. Čas pasenia začínal 1. apríla, do tohto dátumu nebolo dovolené vyháňať dobytok a dotedy museli byť vyplatené pasienkové poplatky na aktuálny rok. Dobytok na pasienkoch pásol obecný pastier. Rôzny dobytok sa pásol spolu, pričom výnimkou boli kravy s býkmi staršie ako dva roky a teľatá mladšie ako dva roky. Hydina sa mohla pásť spolu so svinami. Vo výnimočných prípadoch mohol majiteľ stáda požiadať o výlučné užívanie pasienkov. Býčky a žrebce staršie ako jeden rok nesmeli byť voľne pasené. O kvalitu pasienkov, zatrávnovanie, napájadlá, studne, tienisté miesta a ich údržbu sa staralo vedenie mestečka, podľa vyrátaných nákladov v osobitnom rozpočte.²⁵

Remeslá a vôbec výroba mali nepatrný význam v hospodárskom živote obce. V roku 1910 zamestnávala remeselná výroba iba troch obyvateľov Bokše, z toho dvoch mužov a jednu ženu. Vzhľadom na to, že toto odvetvie poskytovalo obživu iba ďalším dvom osobám, je pravdepodobné, že išlo o príslušníkov jednej, príp. dvoch domácností. Z týchto troch obyvateľov obce, zamestnaných na začiatku 20. storočia v remeselnej výrobe boli dvaja

²³ *A Magyar Szent Korona országainak állatlétszáma az 1911-ik február hó 28-ki állapot szerint.* Budapest 1913, s. 566 – 569.

²⁴ *Zemplén vármegye területén állami kezelés alatt álló erdők és kopár területek erdőőrzési szervezete.* Sátoraljaujhely 1912, s. 24.

²⁵ MNL BAZML SFL, IV. 1417. Zemplén Levéltára Sátoraljaujhely, IV-1416, 7 d., 660 sz. Zemplén vármegyei községi szabályrendeletek gyűjteménye. 1873 – 1950. Sztrópkó község legeltetési szabályrendelete, 1913.

samostatní výrobcovia, resp. vlastníci dielní alebo prevádzok. Z nich jedna pôsobila bez pomocného personálu (robotníci, nádenníci, sluhovia) a jedna s jedným pomocníkom, či skôr pomocníčkou z vlastnej domácnosti majiteľa. Keďže všetci traja pôsobili v tzv. hotelierskom a pohostinskom remese, je jasné, že šlo o dvoch miestnych krčmárov a jednu z ich manželiek alebo dcér, pracujúcich v krčme. Ďalší obyvatelia Bokše v žiadnom inom remeselnom odvetví nepôsobili.²⁶

Demografický, konfesijný a národnostný vývin

Na začiatku druhej polovice 19. storočia nastal spočiatku dynamický rast obyvateľstva obce, ktorý začal od 70. rokov a pokračoval v celom nasledujúcom desaťročí. Najneskôr v tom čase sa zastavil a začal naopak, prudko a dlhodobo klesať. Tento pokles pokračoval až do konca storočia. Demografický vývin Bokše v druhej polovici storočia obce spoľahlivo dokumentujú údaje zo sčítaní obyvateľstva z druhej polovice storočia. Kým v roku 1851 bývalo v obci 299 osôb,²⁷ do konca 60. rokov klesol ich počet až na 249.²⁸ Už o desať rokov, r. 1881 zaznamenalo však nové sčítanie ľudu v obci 307 obyvateľov. Ich počet v nasledujúcom desaťročí, do roku 1890 vzrástol na 315. Tento vývin sa však už o niekoľko rokov zastavil a nastal ďalší, drastický pokles, pokračujúci až do konca storočia. V jeho poslednom roku, r. 1900 mala Bokša už len 249 obyvateľov, podobne ako na konci 60. rokov.²⁹

Tento mohutný, 20-percentný pokles obyvateľstva obce bol iste spôsobený vysťahovalectvom, ktoré na uhorskom vidieku zintenzívnelo koncom 70. rokov. Postihlo predovšetkým nižšie spoločenské vrstvy, ako boli strední a drobní roľníci alebo bývalí želiari. Jeho hlavným dôvodom bola nízka konkurencieschopnosť drobných hospodárstiev často v menej úrodných oblastiach, ktoré sa bez dostatočného materiálneho vybavenia a kapitálu nemohli presadiť na trhu. V dôsledku zadlženia o nich majitelia často prichádzali, a keďže domáce pomery im neumožňovali získať adekvátny zárobok námeznou prácou (pre veľmi nízke mzdy), jediným východiskom pre nich sa stalo vysťahovalectvo. Vysťahovalectvo vrcholilo v 90. rokoch a zmiernilo sa až ku koncu storočia, a to tak z politických, ako i hospodárskych dôvodov. Uhorská vláda so znepokojením sledovala odchod státisícov mladých občanov do zámoria, čím krajina prichádzala nielen o vycvičených alebo budú-

²⁶ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása II.* Budapest 1913, s. 548 – 549.

²⁷ FÉNYES, Elek. *Magyarország geographiai szótára.* Pest 1851, II., 2., s. 320.

²⁸ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

²⁹ *A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása, I.* Budapest 1912, s. 825.

cich vojakov, ale aj o pracovnú silu, potrebnú pre rozmáhajúci sa priemysel v krajine, kde vtedy prebiehala oneskorená priemyselná revolúcia. Domáci priemysel však spravidla nízkymi mzdami (rovnako ako dnes) nemohol konkurovať podmienkam, ktoré mali prisťahovalci v USA.

Prvé údaje k vysťahovalectvu z obce sú k dispozícii až z 80. rokov, potom ako bola Bokša začlenená do Zemplínskej stolice. Prvý obyvateľ obce, ktorý sa vysťahoval do USA je tak doložený v januári 1885. Bol to muž, povinný vojenskou službou.³⁰ Už v decembri r. 1887 emigrovali do Ameriky ďalší štyria bokšianski muži.³¹ Vysťahovalectvo do zámoria pokračovalo s rovnakou intenzitou aj v nasledujúcich mesiacoch a vo februári aj v novembri 1889 odišlo z obce do Ameriky po jednom obyvateľovi.³² Ešte intenzívnejšie prebiehalo vysťahovalectvo v 90. rokoch. V roku 1891 emigrovali do Ameriky traja a v nasledujúcom roku sedem obyvateľov obce.³³ V roku 1894 sa vysťahoval z Bokše ďalší muž.³⁴ Nie bezvýznamnou je však skutočnosť, že niektorí vysťahovalci sa s ušetrenými peniazmi vrátili domov, aby vyplatili zadlžené hospodárstva, zveladili svoje usadlosti a hospodárili v rodnej obci. V roku 1892 sa z Ameriky do Bokše vrátili traja a v nasledujúcom roku jeden obyvateľ.³⁵

Všetci obyvatelia, ktorí sú uvedení v záznamoch o vysťahovalectve z obce, boli muži. Úbytok mužov v obci dokumentujú aj údaje zo sčítania ľudu z r. 1900, keď bolo v Bokši 107 mužov a 142 žien. V tom istom roku bolo 43 obyvateľov obce trvalo prítomných v zahraničí.³⁶ Zároveň, podľa počtu vysťahovalcov je zrejmé, že väčšia časť z nich opustila Uhorsko ilegálne a nedostala sa preto do úradných štatistík.

V demografickom vývine v Bokši nedošlo na prahu 20. storočia k väčším zmenám. Ďalej pokračoval pokles obyvateľstva, avšak už v neporovnateľne menšej miere, než v predchádzajúcich desaťročiach. Do roku 1910 klesol po-

³⁰ MNL BAZML ZL, IV. 2405: Zemplén vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási ratok 1590 – 1950, 1945 előtti rész. Kivándorlási iratok 1876 – 1886, 456.

³¹ MNL BAZML ZL, IV. 2405: Zemplén vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási ratok 1590 – 1950, 1945 előtti rész. Kivándorlási iratok 1885 – 1887, 457.

³² MNL BAZML ZL, IV. 2405: Zemplén vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási ratok 1590 – 1950, 1945 előtti rész. Kivándorlási iratok 1893 – 1895, 458.

³³ MNL BAZML ZL, IV. 2405: Zemplén vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási ratok 1590 – 1950, 1945 előtti rész. Kivándorlási iratok 1893 – 1895, 458.

³⁴ MNL BAZML ZL, IV. 2405: Zemplén vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási ratok 1590 – 1950, 1945 előtti rész. Kivándorlási iratok 1893 – 1895, 458.

³⁵ MNL BAZML ZL, IV. 2405: Zemplén vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási ratok 1590 – 1950, 1945 előtti rész. Kivándorlási iratok 1893 – 1895.

³⁶ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, I.* Budapest 1902., s. 272.

čet obyvateľov obce z 249 (r. 1900) na 243. Vzhľadom na to, že sčítanie ľudu z r. 1910 evidovalo 44 obyvateľov Bokše trvalo prítomných v zahraničí, je jasné, že pokles obyvateľstva spôsobovalo stále vysťahovalectvo. Na to poukazuje takisto skutočnosť, že z 243 miestnych obyvateľov bolo 141 žien a iba 102 mužov.³⁷

Veková štruktúra obyvateľstva obce bola pomerne vyrovnaná. Najpočetnejšiu skupinu tvorili deti, a to rovnako v počte 43 do šiestich a do jedenásť rokov. Mladých ľudí medzi 20 a 39 rokmi bolo 42, obyvateľov od 40 do 59 rokov 40, detí od 12 do 14 rokov 27, starých ľudí nad 60 rokov 26 a najmenej, iba 22 vykazovali údaje sčítania mládeže od 15 do 19 rokov. Táto veková štruktúra odrážala najmä masívny úbytok obyvateľstva v produktívnom veku v poslednej tretine predchádzajúceho storočia. Vzhľadom na vekovú štruktúru bolo najviac, až 147 obyvateľov obce slobodných, v manželstve žilo 79 a ovdovelých bolo 17 osôb, rozvedený nebol žiaden z obyvateľov obce.³⁸

V konfesiónálnych pomeroch v obci aj v druhej polovici 19. storočia naďalej dominovala gréckokatolícka cirkev. Hlásila sa k nej veľká väčšina obyvateľov a ako jediná disponovala vlastnou cirkevnou organizáciou a chrámom. V polovici storočia, r. 1851 bolo z 299 obyvateľov obce 260 (87 %) gréckokatolíkov.³⁹ Na konci nasledujúceho desaťročia, v roku 1869 bolo zo 228 osôb, trvalo prítomných v obci 195, teda asi 86 % gréckokatolíkov.⁴⁰ V nasledujúcich rokoch však klesol počet aj podiel gréckokatolíckych veriacich v obci. Sčítanie ľudu r. 1881 zaznamenalo v dedine 307 obyvateľov a z nich iba 187, teda približne 60 % gréckokatolíkov.⁴¹ V poslednom roku 19. storočia, r. 1900 žilo v Bokši 162 gréckokatolíkov, ktorí tak z 249 obyvateľov tvorili už približne iba dve tretiny.⁴²

Obec bola naďalej sídlom gréckokatolíckej farnosti. Farnosť mala niekoľko filií, z nich najväčšia bola obec Šandal. Okrem nej k farnosti patrili takisto Stropkov, Tisinec, Šandalský hostinec a hostinec Vydumanec. Murovaný farský chrám, postavený v roku 1774, prešiel v tomto období významnými zmenami. V roku 1889 bol kostol opravený a ešte pred koncom storočia, r. 1895

³⁷ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlalása I.* Budapest 1912, s. 274 – 275.

³⁸ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlalása I.* Budapest 1912, s. 274 – 275.

³⁹ FÉNYES, Elek. *Magyarország geographiai szótára, I. 1.*

⁴⁰ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁴¹ *A magyar korona országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás, II.* Budapest 1882, s. 385.

⁴² *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlalása, I.* Budapest 1902, s. 272.

bol prebudovaný a nanovo vysvätený.⁴³ Farármi bokšianskej gréckokatolíckej farnosti v druhej polovici 19. storočia boli Mikuláš Katrenits, Augustín Toronszky a Anton Artim, stojaci na čele farnosti až do konca storočia.⁴⁴

Bližšie údaje o bokšianskej gréckokatolíckej fare obsahujú údaje sčítania ľudu z roku 1869. Farár Mikuláš Katrenits mal vtedy už 76 rokov. Pochádzal z Jakobovian na Spiši. Bol vdovcom a býval so synom a gazdinou, vtedy 53-ročnou vdovou Júliou Budayovou. Fara bola prízemná budova, zrejme postavená z dreva na kamenných základoch, s dvoma izbami, kuchyňou, predsieňou, komorou, pivnicou, kôľňou, skladom, troma stajňami, stodolou a chlievom. Na fare bývali takisto dvaja sluhovia (paholci) a dve slúžky. Z domácich zvierat chovali na farskom dvore jednu kobyľu, jedno žriebä a dve kravy švajčiarskeho plemena.⁴⁵ Ďalším zamestnancom farnosti bol kantor Michal Stavrovský, pochádzajúci z Pucáka. Býval v dome s jednou izbou a nemal žiadne domáce zvieratá.⁴⁶

Druhou najpočetnejšou konfesiou v Bokši v druhej polovici 19. storočia boli rímskokatolíci. Ich počet od roku 1851 vzrástol z 24⁴⁷ (29 r. 1869⁴⁸) na 91 r. 1881⁴⁹ a do konca storočia opäť klesol na 57 (r. 1900).⁵⁰ Rímskokatolícka cirkev nemala v obci vlastnú organizáciu ani kostol a bola fíliou farnosti v susednom Stropkove.

Rovnako ani tretia najpočetnejšia konfesia v Bokši, židovská komunita nedisponovala v obci žiadnou cirkevnou organizáciou ani kultovými stavbami. Patrila k židovskej (náboženskej) obci v susednom Stropkove, kam chodili miestni židia takisto do synagógy. Počet židovského obyvateľstva v druhej polovici 19. storočia nebol ustálený. Kým v polovici storočia, r. 1851 žilo v Bokši 15 židov,⁵¹ k r. 1869 klesol ich počet na štyroch.⁵² V roku 1881

⁴³ *Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Eperiesiensis 1898*, s. 100.

⁴⁴ *Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Eperiesiensis 1859 – 1898*. Zemplén Naptára 1890 – 1900. Sátoraljajhely 1890 – 1900.

⁴⁵ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁴⁶ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁴⁷ FÉNYES, Elek. *Magyarország geographiai szótára I. 1.*

⁴⁸ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁴⁹ *A magyar korona országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás, II.* Budapest 1882, s. 385.

⁵⁰ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, I.* Budapest 1902., s. 272.

⁵¹ FÉNYES, Elek. *Magyarország geographiai szótára, I. 1.*

⁵² ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

zaznamenalo sčítanie v obci 29⁵³ a v poslednom roku storočia, r. 1900 potom 30 židov.⁵⁴

V konfesionalnej štruktúre obce nepriniesol začiatok 20. storočia žiadne väčšie zmeny. Naďalej v nej výrazne dominovalo gréckokatolícke obyvateľstvo pri mierne rastúcom počte rímskokatolíckych veriacich, akiste v dôsledku zmiešaných manželstiev s obyvateľmi Stropkova či susedných rímskokatolíckych obcí. V konfesionalnej štruktúre tak dominovali gréckokatolíci v počte 150 (62 %), popri 86 rímskokatolíkoch (35 %) a siedmich židoch (3 %).⁵⁵ Bokša bola naďalej sídlom rímskokatolíckej farnosti, disponujúcej nedávno rekonštruovaným a rozšíreným murovaným kostolom, farou a školou. Patrili k nej štyri filiálky: Šandal, Stropkov, Tisinec s dvoma mlynmami a hostinec Vydumanec. Farárom bol v tomto období Anton Artim.⁵⁶

Rímskokatolícki obyvatelia Bokše predstavovali filiálku susedného Stropkova, kde zrejme navštevovali ich deti takisto miestnu školu. Podobne nepočetná židovská komunita z obce patrila k židovskej náboženskej obci v Stropkove. Pozoruhodný je však prudký pokles počtu židovského obyvateľstva Bokše, a to z 30 na prelome storočí na sedem v priebehu nasledujúceho desaťročia. Možno sa iba domnievať, že väčšina z nich sa odsťahovala do susedného Stropkova, ktorý im poskytoval lepšie podmienky na podnikanie v obchode a pohostinských odvetviach.

Aj v druhej polovici 19. storočia bolo školstvo na vidieku ešte úzko späté s cirkevnými štruktúrami. Takisto v Bokši naďalej pôsobila stará gréckokatolícka škola, ktorá slúžila na výučbu detí z obce aj neďalekého Šandala. Nachádzala sa v prízemnej drevenej budove s dvoma miestnosťami, z ktorých jedna slúžila ako učebňa a jedna ako byt učiteľa. Na konci 60. rokov bol učiteľom v Bokši Michal Žakovič (Žatkovič), pochádzajúci z Kobulnice v Zemplínskej stolici. Miestnu gréckokatolícku školu viedol počas nasledujúcich desaťročí. V roku 1869 bol ešte slobodný a nemal v škole paholka ani slúžku. Na svojom hospodárstve mal dve kravy švajčiarskeho plemena ryška, sedem oviec a dve svine.⁵⁷ Podľa údajov z konca storočia, r. 1894 bol učiteľom stále Michal Žatkovič. Za výkon svojej funkcie dostával ročný plat vo výške 300 zlatých 37 grajciarov. Ten pozostával z nasledujúcich zložiek. V hotovosti poberal

⁵³ *A magyar korona országaiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás, II.* Budapest 1882, s. 385.

⁵⁴ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, I.* Budapest 1902, s. 272.

⁵⁵ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása I.* Budapest 1912, s. 274 – 275.

⁵⁶ Schematismus Prešovskej gréckokatolíckej diecézy, 1903, 1908, s. 108 – 109, 58 – 59.

⁵⁷ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

učiteľ 140 zlatých, hodnota služobného bytu predstavovala čiastku 10 zlatých, výnos z užívania urbárskych usadlostí v Bokši a Šandale tvoril 40 zlatých 52 grajciarov, za vyučovanie v opakovacej škole poberal 7 zlatých 50 grajciarov, užívanie poľa s plochou šesť jutár bolo vyčíslené na 18 zlatých, drevo na kúrenie dostával v hodnote 20 zlatých ročne, takisto dostával od 28 sedliakov z Bokše a 26 sedliakov zo Šandala spolu 13 a pol gbelu raže a ovsu v hodnote 54 zlatých a 35 grajciarov a napokon 10 zlatých poberal učiteľ ako kantor zo štolárnych poplatkov.⁵⁸ Michal Žatkovič (Zsatkovics) viedol bokšiansku gréckokatolícku školu až do konca storočia.⁵⁹

V Bokši naďalej pôsobila gréckokatolícka základná škola, ktorú akiste navštevovali takisto deti zo susedného Stropkova a Šandalu. V škole stále pôsobil iba jeden učiteľ. Do roku 1908 ním bol Michal Zsatkovics (Žatkovič) a po jeho odchode bolo miesto učiteľa niekoľko rokov neobsadené. Od roku 1914 viedol bokšiansku gréckokatolícku základnú školu Július Hrabár.⁶⁰ Napriek nespornému skvalitneniu vzdelávacieho systému, povinnej školskej dochádzke a pôsobeniu základnej ľudovej školy priamo v obci rástla gramotnosť obyvateľstva iba veľmi pomaly. Na konci prvého decénia nového storočia vedelo čítať a písať stále iba 15 obyvateľov Bokše.⁶¹

Zo záveru 19. storočia pochádzajú vôbec prvé štatistické údaje o národnostných pomeroch v Uhorsku a každej jeho obci. Sčítanie ľudu z roku 1881 zaznamenalo v Bokši 214 Slovákov, 29 Nemcov, 11 osôb rozprávajúcich iným domácim jazykom, 46 obyvateľov zahraničnej národnosti a jedného nemého.⁶² Veľkú väčšinu obyvateľstva obce tvorili tak Rusíni. K Nemcom sa hlásili takmer výlučne iba miestni židia. Nositeľmi zahraničných jazykov boli zrejme Poliaci, pracujúci v obci. K slovenskej národnosti sa neprihlásil žiaden obyvateľ Bokše. Úplne odlišné údaje však obsahuje novšie sčítanie ľudu, z posledného roku storočia. Podľa nich sa až 164 obyvateľov hlásilo k slovenskej národnosti, k rusínskej už nikto, k nemeckej 30, k maďarskej šiesti a inej národnosti 49 obyvateľov obce.⁶³ Tieto údaje dokladajú pokročilú asimiláciu miestneho rusínskeho obyvateľstva, azda aj pod vplyvom susedného, národ-

⁵⁸ MNL BAZML Zemplén Levéltára Sátoraljaujhely. VI. 503/b. 3. db. Zemplén vármegye tanfelügyelőségének iratai, javadalmi iratok.

⁵⁹ Zemplén Naptára 1890 – 1900. Sátoraljaujhely 1890 – 1900.

⁶⁰ Schematismus Prešovskej gréckokatolíckej diecézy, 1903, 1908, s. 108 – 109, 58 – 59; Zemplén naptára. Sátoraljaujhely 1901 – 1917.

⁶¹ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlalása I.* Budapest 1912, s. 275.

⁶² *A magyar korona országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás, II.* Budapest 1882, s. 385.

⁶³ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlalása, I.* Budapest 1902, s. 272.

nostne slovenského Stropkova. K nemeckej národnosti patrili určite miestni židia a k maďarskej azda gréckokatolícky farár a učiteľ s rodinami. Počet osôb inej ako domácej národnosti ostal pritom rovnaký ako pred dvoma desaťročiami.

Maďarizácia v tomto období Bokšu príliš nezasiahla, keďže počet obyvateľov ovládajúcich maďarský jazyk neprekročil r. 1900 šesť, čo znamená, že išlo o osoby, hlásiace sa k maďarskej národnosti.⁶⁴ Vyplýva z toho, že maďarizácia nedosiahla v obci takmer žiadne výsledky, a to ani v radoch miestnych židov, ktorí si stále zachovali maďarskú národnosť.

Dynamický rozvoj školstva a vzdelanosti v Uhorsku v druhej polovici storočia priniesol zvýšenie vzdelanostnej úrovne obyvateľstva. Jedným z jeho ukazovateľov bol permanentný rast gramotnosti, teda znalosti čítania a písania. Aj v Bokši sa skvalitnenie vyučovania a školskej dochádzky detí prejavilo vo zvýšení počtu gramotných obyvateľov. Kým v roku 1869 vedelo čítať a písať iba deväť obyvateľov obce,⁶⁵ k roku 1881 stúpol ich počet na 19⁶⁶ a dokonca storočia dokonca na 30.⁶⁷ Znamená to, že počet osôb ovládajúcich čítanie a písanie sa v priebehu troch desaťročí viac ako strojnásobil.

Prvé roky 20. storočia priniesli v Bokši veľké zmeny v národnostných pomeroch. Na rozdiel od iných obcí a najmä miest ich však nespôsobil maďarizácia. Podľa údajov sčítania ľudu z r. 1910 žilo v obci 185 (76 %) Slovákov, sedem Nemcov (2,5 %) , štyria Maďari 1,5 %) a iba jeden Rusín. Ďalších 46 (20 %) obyvateľov uviedlo inú národnosť. Kým osoby inej národnosti boli zrejme opäť Poliakmi, živiaci sa ako nádenníci, prekvapujúci je najmä obrovský nárast slovenskej (z nuly na viac ako tri štvrtiny obyvateľstva) a vymiznutie rusínskej národnosti v obci. Táto zmena bola určite spôsobená prihlásením sa alebo zapísaním obyvateľov rusínskej národnosti k Slovákom. Je možné, že postupné pozvolné poslovenčovanie rusínskeho obyvateľstva Bokše sa začalo už v predchádzajúcich desaťročiach a urýchlilo ho jej pripojenie k Stropkovskému okresu s centrom vo výrazne slovenskom Stropkove. Nepochybne však aj títo slovenskí obyvatelia obce boli naďalej gréckokatolíckeho náboženstva a rozprávali po rusínsky. K nemeckej národnosti sa opäť prihlásili miestni židia a k maďarskej zrejme gréckokatolícky farár s učiteľom.⁶⁸ Maďarský jazyk

⁶⁴ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, I.* Budapest 1902, s. 272.

⁶⁵ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁶⁶ *A magyar korona országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás, II.* Budapest 1882, s. 385.

⁶⁷ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, I.* Budapest 1902, s. 272.

⁶⁸ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása I.*, Budapest 1912, s. 275.

ovládalo iba osem osôb, teda okrem miestnych Maďarov iba štyria inojazyční obyvatelia Bokše.⁶⁹

Stavebný vývin a vnútorný život obce

V priebehu druhej polovice 19. storočia došlo k viacerým zmenám v rôznych oblastiach života na vidieku. S početným rastom obyvateľstva sa zväčšovala rozloha intravilánov, skvalitňovala sa obecná zástavba aj úroveň bývania dedinských ľudí. Murované budovy už nepredstavoval iba kostol, ale z kameňa alebo tehál si svoje domy stavalo stále viac miestnych obyvateľov.

Najpodrobnejšie údaje o domoch v obci z celého obdobia pochádzajú zo sčítania ľudu z r. 1869. Na konci 60. rokov 19. storočia stálo v Bokši celkovo 28 budov, z ktorých 26 bolo súkromných a dve, miestna gréckokatolícka škola a fara, slúžili aj na verejné účely.⁷⁰ Všetky tieto domy boli prízemné. Spolu vo všetkých obytných budovách sa nachádzalo 40 bytov, 40 izieb, 13 komôr, 17 kôlní, 39 stajní, 22 stodôl, ale iba jedna kuchyňa, päť chlievov a päť pivníc.⁷¹

S rastúcim počtom obyvateľov obce sa zvyšoval aj počet domov. Podľa údajov sčítania ľudu z r. 1881 stálo v Bokši celkom 50 domov.⁷² Je zaujímavé, že napriek vysťahovalectvu a poklesu obyvateľstva v závere storočia, sa počet domov v Bokši do roku 1900 znížil iba o dva, na 48. Z nich bolo najviac, 35 postavených z dreva, osem z kameňa alebo tehál a päť z válkov na kamenných základoch. Iba šesť domov malo pritom strechu zo šindľov a veľká väčšina, zvyšných 42 bolo zastrešených tradičnou slamenou strechou.⁷³

S rýchlym hospodárskym rozvojom súviselo uplatňovanie výtvarných a technického rozvoja a liberalizácia spoločnosti, ktoré mali za následok postupnú zmenu životných podmienok v celej krajine, i na vidieku. S tými sa zvyšovala aj kvalita bývania dedinského obyvateľstva. Vyššie zárobky a peniaze, ktoré si navrátilci priniesli z Ameriky poslúžili mnohým dedinským obyvateľom na zveladenie svojich hospodárstiev a príbytkov. Napriek poklesu alebo skôr stagnácii počtu obyvateľov obce od začiatku 20. storočia rástol počet murovaných domov. V roku 1910 stálo v dedine celkom 44 obytných

⁶⁹ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása I.*, Budapest 1912, s. 275.

⁷⁰ MNL BAZML SFL, XV. 83. Zemplén vármegyei 1869. évi népszámlálási iratok levéltári gyűjteménye 1869-1870. Kerületi áttekintés. 125. db. Varannói kerület.

⁷¹ MNL BAZML SFL, XV. 83. Zemplén vármegyei 1869. évi népszámlálási iratok levéltári gyűjteménye 1869-1870. Kerületi áttekintés. 125. db. Varannói kerület.

⁷² *A magyar korona országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I.* Budapest 1882, s. 385.

⁷³ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása, I.* Budapest 1902, s. 273.

domov, z ktorých bolo už 18 postavených z kameňa alebo tehál a 26 z dreva alebo z válkov. Výrazná väčšina z nich, až 32 mala strechy zo slamy alebo z trstiny a iba dvanásť domov malo šindľové strechy. Strechou z pálenej škridla nebola pokrytá žiadna z budov v obci.⁷⁴

V priebehu druhej polovice storočia vstúpili do každodenného života obyvateľov vidieka nové inštitúcie ako pošta, telegraf, daňový úrad, notariát, žandárstvo, železnica, poisťovne, sporiteľne, verejné notárske a neskôr, v roku 1895 i matričné obvody. Obec Bokša patrila spolu s Veľkou Breznicou, Chotčou, Šandalom do notárskeho a matričného obvodu so sídlom v Stropkove.⁷⁵ Poslednú poštu mali obyvatelia obce najprv v Bardejove,⁷⁶ po začleníení do Zemplínskej stolice v susednom Stropkove, kde sídlil takisto okresný súd a daňový úrad.⁷⁷ Stoličný súd pre celú Zemplínsku stolicu mal sídlo v Sátoraljaújhelyi.⁷⁸

Druhá polovica 19. storočia priniesla zásadnú zmenu v administratívnej príslušnosti Bokše. V roku 1881 bola obec spolu so Šandalom, Bukovcami, Staškovcami, Dričnou a Valdičou začlenená do susednej Zemplínskej stolice. Logicky sa stala súčasťou Stropkovského slúžnovského okresu. Táto skutočnosť ešte viac posilnila väzby na susedné mestečko, od ktorého Bokšu delila iba rieka Ondava. Práve tá však bola neraz neprekonateľnou prekážkou pre obyvateľov obce, smerujúcich do okresného centra či na niektoré v ňom sídliaace úrady. V čase jarných dažďov sa totiž Ondava natolko rozvodnila, že ju nebolo možné prebrodiť a jej obchádzanie predĺžilo cestu Stropkova o niekoľko hodín.⁷⁹

Viacere zmeny v spoločenskom živote a postupujúca modernizácia priniesli nové úlohy tradičnej obecnej samospráve, rozšírenej o ďalšie funkcie. Samospráva sa po zrušení poddanstva a zániku zemepanských právomocí v živote obce stala zároveň najnižším článkom krajinskej administratívy. V roku 1869 bol bokšianskym richtárom Michal Čobirka.⁸⁰ V 90. rokoch zastávali úrad bokšianskeho richtára Michal Verba a Michal Rusnák.⁸¹

⁷⁴ *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlalása I.* Budapest 1912, s. 275.

⁷⁵ Zemplén Naptára 1890 – 1900. Sátoraljaújhely 1890 – 1900.

⁷⁶ FÉNYES, Elek. *Magyarország geographiai szótára, I. 1.*

⁷⁷ Zemplén Naptára 1890 – 1900. Sátoraljaújhely 1890 – 1900.

⁷⁸ *A Magyar korona országainak helységnévtára.* Budapest 1893, s. 827 – 828.

⁷⁹ Felső Zemplén, 10. 3. 1898.

⁸⁰ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁸¹ Zemplén naptára. Sátoraljaújhely 1890 – 1900.

Po začlenení do Zemplínskej stolice a do Stropkovského okresu dostala obec prvý štatút. Vzhľadom na málopočetnosť obyvateľstva obdržali všetky obce stropkovského obvodného notariátu, vrátane mestečka (keďže malo menej ako 2 000 obyvateľov, administratívne bolo takisto tzv. veľkou obcou) spoločné štatúty. V zmysle zákonného článku č. 22 z r. 1886 sa obec riadila osobitným organizačným poriadkom (štatútom), schváleným 20. januára 1889. Podľa tohto štatútu bolo prisťahovanie sa akejkoľvek osoby do mestečka a jej legálny pobyt viazaný na povolenie vedenia obce. Zároveň musel každý záujemca o usadenie sa zaplatiť poplatok od piatich do 40 zlatých, v závislosti od toho, či bol nádenníkom, remeselníkom, majiteľom domu alebo cudzincom. Najvyšším orgánom obce bolo obecné zastupiteľstvo, ktoré malo 20 riadnych a štyroch náhradných členov. Polovicu z nich tvorili obyvatelia platiaci najvyššiu daň a polovicu volili všetci obyvatelia obce, disponujúci volebným právom. Na čele obecného zastupiteľstva stál predseda. Bol ním spravidla richtár, v jeho neprítomnosti podrichtár. Zastupiteľstvo sa schádzalo na pravidelnom zasadnutí spravidla raz ročne, keď schvaľovalo rozpočet, resp. obecné hospodárenie. Okrem tohto mohol v prípade potreby zvolávať richtár (predseda) mimoriadne zasadnutia. Hlavnými kompetenciami obecného zastupiteľstva bolo: určovanie obecného rozpočtu, nakladanie s obecným majetkom, prijímanie pôžičiek, zriadenie nových obecných úradov, zmeny v rozpočte, vydávanie nariadení, resp. rozhodnutí, zriaďovanie obecných škôl. Bez súhlasu vedenia mestečka rozhodovalo zastupiteľstvo o prijímaní nových občanov, o uzatváraní zmlúv, dohôd či vyhlasovaní dražieb, o údržbe ciest, chodníkov a ulíc, o stavbe obecných ciest, o určovaní dní zberu kukurice a kapusty, či o užívaní niekdajších urbárskych pasienkov. Skutočnú výkonnú moc reprezentovalo vedenie obce, ktoré tvorili richtár, štyria prísažní, prvý prísažný a zároveň richtárov zástupca, notár, podnotár, obecný tútor, obvodný lekár, obecný pokladník, kontrolór a poľný richtár.⁸²

Rovnako v druhej polovici 19. storočia používalo vedenie obce v obecnej agende vlastnú pečať. Vzhľadom na viaceré skutočnosti možno predpokladať, že aj v tomto období, minimálne do začlenenia do Zemplínskej stolice používala Bokša staré typárium z predchádzajúceho storočia.⁸³

⁸² MNL BAZML, Zemplén Levéltára Sátoraljaujhely, IV. 2416: Zemplén Vármegye községi szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye 1888 – 1944. Sztropkó község szervezési szabályrendelete.

⁸³ Nie je známy odtlačok novšieho obecného typária a v závere 19. storočia, pri vzniku Altenburgerovej zbierky mestských a obecných pečatí poslala Bokša iba odtlačok tohto pečatidla.

V poslednej tretine storočia zasahoval štát do života dedinského obyvateľstva nielen prostredníctvom zákonov, slúžnovských úradov, daní či školskou politikou, ale aj v podobe povinnej všeobecnej vojenskej služby. V období budovania obrovských moderných armád a príprav na nový európsky konflikt vstúpil do života mužskej populácie nový fenomén: základná vojenská služba, zavedená v Rakúsko-Uhorsku od r. 1868. Ostatne, práve strata brancov a už vycvičených vojakov v zálohe bola jedným z hlavných motívov štátu v snahe o obmedzenie vysťahovalectva. V roku 1869 bol v Bokši evidovaný jeden vyslúžilý vojak, dvaja vyslúžili slobodníci a dvaja vojaci na dovolenke.⁸⁴

Život obyvateľov vidieka sa na prahu 20. storočia výrazne zmenil. Každodennou skutočnosťou sa stali nielen moderné vynálezy, ale i kontakty s novými štátnymi úradmi. Od začiatku storočia došlo k novej zmene administratívneho členenia Zemplínskej stolice. Počet slúžnovských okresov sa zvýšil na trinásť (pribudli tri nové, Medzilaborecký Sninský a Blatnopotocký) a nové postavenie získalo aj stoličné sídlo Sátoraljaújhely, ako mesto so zriadeným magistrátom. Obyvatelia Bokše mali štátne úrady a inštitúcie, s ktorými bežne prichádzali do kontaktu, najmä v okresnom sídle, v Stropkove. Obec patrila naďalej do Stropkovského okresu Zemplínskej stolice. Tam mali i sídlo svojho príslušného verejného notárskeho a matričného obvodu, ako aj okresný súd a úrad pozemkovej knihy, príslušnú poslednú poštu, poslednú telegrafickú stanicu a žandársku stanicu. Príslušný daňový úrad pre Bokšu sídlil až vo Vranove.⁸⁵

Najbližšiu železničnú stanicu mali však obyvatelia obce až v Humennom,⁸⁶ čo pre nich robilo modernú železničnú dopravu nedostupnou alebo aspoň nevyužiteľnou. Problémy s dopravou mali však v Bokši aj pri ceste do okresného centra, susedného mesta Stropkova. Museli pritom totiž prejsť cez rieku Ondavu, na čo využívali brody a zrejme aj malé mosty či lávky. Most cez Ondavu, spájajúci obec so Stropkovom, prejazdný pre vozy s konskými záprahmi však neexistoval. Kvôli tomu museli obyvatelia obce do mesta neraz cestovať aj niekoľko hodín. V období veľkých dažďov sa pritom pokusy o prechod cez brody neraz končili tragicky.⁸⁷

Na rozdiel od desiatok iných hornozemplínskych obcí nedošlo v prvých rokoch nového storočia k zmene názvu Bokše v dôsledku maďarizácie. Obec si zachovala svoje stáročné pomenovanie (Boksa). Pomaďarčené boli iba

⁸⁴ ŠA Prešov, ŠŽ, Sčítacie hárky z r. 1869, Bokša.

⁸⁵ Magyarországi helynévtára 1907, s. 1029, 1913, s. 426.

⁸⁶ CZAGÁNY, Ferenc. *Zemplén vármegyei helynévtár és kalauz.* Sátoraljaújhely 1903, s. 12.

⁸⁷ Felső Zemplén 1898, 3. III.

dve samoty patriace do bokšianskeho katastra, a to Boksabánya (Bokšianska Baňa) a Boksarovnya (Bokšianske Rovné).⁸⁸

Určité zmeny na začiatku 20. storočia prekonala aj obecná samospráva, ktorá zároveň nadobudla nové úlohy a kompetencie. Na jej čele stálo obecné zastupiteľstvo a vedenie obce, ktoré bolo tvorené richtárom, tromi volenými prísažnými, obvodným notárom, verejným tátorom a obvodným lekárom. K funkcionárom a zamestnancom obce patrili ako pomocný personál aj pomocný notár, ako ostatní zamestnanci, obecná babica a obecný ohliadač mŕtvol a ako služobný personál podrichtár a obecný nočný strážnik. So súhlasom štátnych orgánov rozhodovalo obecné zastupiteľstvo o určovaní a vyberaní obecnej dane, obecnom rozpočte a financiách, vytváraní nových miest obecných zamestnancov, obecných predpisov a (ak nebola v obci cirkevná alebo štátna škola) o zriaďovaní a správe obecnej školy. Výlučne do okruhu jeho právomocí patrilo vydávanie povolení na usadenie sa v obci, uzatváranie zmlúv v mene obce, rušenie nevymáhateľných pohľadávok, starostlivosť o obecné cesty a stanovenie dátumu istých poľnohospodárskych prác. Za výkon svojho úradu poberali obecní funkcionári a zamestnanci mzdu.

Prvá svetová vojna

Richtárom v Bokši bol od začiatku storočia do roku 1906 Michal Rusnák, po ňom do roku 1910 Michal Verba a od roku 1912 Juraj Moško, ktorý ostal v úrade až do r. 1916. V závere tohto obdobia, v posledných rokoch prvej svetovej vojny sa stal bokšianskym richtárom opäť Michal Verba.⁸⁹ Vzhľadom na nízky počet obyvateľov a s tým iste súvisiace malé príjmy obce nemohlo jej vedenie v plnom rozsahu financovať všetkých predpísaných obecných zamestnancov. Niektorých mala spoločných s ďalšími susednými obcami. Takou bola aj pôrodná babica, ktorú mala Bokša podľa štatútu z roku 1912 spoločnú s neďalekým Šandalom.⁹⁰

Koncom júla 1914 vypukla prvá svetová vojna, v ktorej boli národy Rakúsko-Uhorska zatiahnuté do najstrašnejšieho vojnového konfliktu, aký dovtedy Európa poznala. Na rozdiel od veľkej väčšiny uhorských miest a obcí však Bokšu počas vojny zasiahli nielen jej hospodárske dôsledky a odchod mladých mužov na front, ale takisto priame vojnové pustošenie, boje s nepriateľom a napokon okupácia ruským vojskom. Počas bojov v Karpatoch

⁸⁸ Magyarország helynévtára 1907, s. 1029, 1913, s. 426.

⁸⁹ Zemplén naptára. Sátoraljaújhely 1900 – 1918.

⁹⁰ MNL BAZML Zemplén levéltára Sátoraljaújhely IV. 2417. Zemplén vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye 1873 – 1950, 7. db., 623. sz.

od jesene 1914 do jari nasledujúceho roku sa Bokša dostala priamo do zóny bojových stretnutí s ruskou armádou a rovnako ako susedný Stropkov bola na istý čas okupovaná a vystavená drancovaniu nepriateľských vojakov. Vzhľadom na bezprostredné susedstvo Stropkova sa na udalosti v Bokši počas bojov a okupácie vzťahuje v podstate to isté, čo je popísané v kapitole o meste v období.

Vojnová kríza a postupný rozpad hospodárstva krajiny v jej posledných rokoch spôsobili rast cien a zakrátko i úplný nedostatok niektorých tovarov. Ten sa premietol takisto do zvyšovania cien. Kým v roku 1914 stála siaha dreva na kúrenie 16 korún a 1 kg nafty 30 halierov, v nasledujúcom roku to bolo už 50 korún za siahu dreva a 1 koruna za kilogram nafty. Onedlho postupne vymizli z obchodov také výrobky ako mydlo, petrolej, obuv či šatstvo. Obchodníci a špekulanti ich potom predávali na čiernom trhu za niekoľkonásobne vyššie ceny.⁹¹ Odchod mužov na front, vojnové dodávky a rekvirácie spôsobili biedu vyčerpaného obyvateľstva, ktoré neraz stálo na pokraji hladu. V takejto situácii sa šírili rôzne epidémie. V máji 1915 vypukla v Užskej stolici cholera, ktorá sa rozšírila i do susedných okresov Zemplína a medzi obyvateľstvom sa vyskytli takisto prípady iných infekčných ochorení.⁹²

Vojna tak aj priamo zasiahla do života mnohých rodín, potom ako ich otcovia a synovia museli narukovať do armády. Celkovo sa bojov na frontoch prvej svetovej vojny zúčastnilo viacero obyvateľov obce v jednotkách rakúsko-uhorskej armády a uhorskej domobrany (honvéd), pričom niekoľkí vo vojne padli. Situácia v obci sa nasledujúcich rokoch zhoršovala. V roku 1918 dosiahol vrchol rozklad hospodárstva, ktoré nebolo schopné zabezpečiť obrovskú armádu, stíhanú radom vojenských porážok. Potom ako rakúsko-uhorská armáda po rozpade talianskeho frontu 3. novembra 1918 kapitulovala, skončila sa pre celú krajinu prvá svetová vojna. Zakrátko sa rozpadlo Rakúsko-Uhorsko a po obsadení stolice československým vojskom začiatkom roku 1919 sa začala písať nová kapitola v histórii obce a jej obyvateľov.

⁹¹ ŠA Prešov, Slúžnovský úrad Vranov, 21.

⁹² Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Župan Užskej stolice, F4, 01: Záznamy o epidémii cholery v máji 1915.

VÝVIN INTEGRAČNÝCH TEÓRIÍ V UHORSKU V 19. – 20. STOROČÍ

PALLAI László¹

PALLAI, László. *The Development of Integration Theories in Hungary*. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2023, vol. 23, no. 2, p. 57 – 76.

At the turn of the 18th-19th centuries, after the Great French Revolution and the Napoleonic Wars, the idea of nation states spread across Europe. This was associated with possible changes in the political or territorial organisation of states. These concerns also emerged in the multinational Habsburg monarchy, and as a result various conceptions of the possible future organisation of Central Europe began to emerge. The integration plans emerging in Central-Eastern Europe or in Hungary during the 19th century shared many common characteristics. Most of them, however, had features that doomed their implementation to failure in advance. Although the study of history was meant to be an examination of events as they happened, it is sometimes useful to know the political alternatives and concepts that were considered in dealing with different events in different historical periods. The aim of this study is to present the most important conceptions of the future territorial, political organization of Central Europe, whether in the form of a federation, confederation, union, or federal system, and the most important Hungarian representatives of these conceptions. As the developments after 1918 showed, the disruption of the integrity of the state not only had political consequences, but also negatively affected the economy, trade of the whole Central Europe. Also because of their overcoming, plans for at least the economic unification of (not only) Central Europe started to emerge again very soon.

Keywords: Habsburg monarchy, 19th-20th century, territorial organization, federation, integration, disintegration.

Na prelome 18. – 19. storočia, v období Francúzskej revolúcie a napoleónskych vojen, z časti pod ich vplyvom sa objavila a po celej Európe rozšírila myšlienka moderného národa a národných štátov, ktorá priniesla zmeny nielen vo filozoficko-politických názoroch, ale niesla v sebe aj ďalekosiahle dôsledky v oblasti ďalšieho politického vývinu. Od začiatku 19. storočia približne na dve storočia sa táto myšlienka stala vládnuou ideou a cieľom politických ambícií národov pri vytvorení vlastných národných štátov. V dôsledku toho nastali kontinuálne a významné územné zmeny, najmä pre oblasť strednej a východnej Európy. Územná integrita štátov a ríš dovedty považo-

¹ University of Debrecen, Department of Arts, Institut of History.

vaná za stabilnú musela čeliť veľkej neistote. Takýmto výzvam a ich dôsledkom museli čeliť i uhorskí politici počas 19. storočia.

Neistota postupne viedla ku kontinuálnym obavám ohľadom narušenia habsburskej monarchie a v rámci nej územnej integrity Uhorska. Podkladom pre tieto obavy bol vývin existujúcich etnicko-náboženských pomerov. V habsburskej monarchii nebolo ani jedno etnikum prevyšujúce viac ako 20 %, ale aj v konfesiónálnom zložení sa obyvateľstvo krajiny delilo medzi 7 rôznych náboženstiev. V Uhorsku okolo roku 1800 v dôsledku kolonizačných procesov na oslobodenom území od Osmanov žilo na uhorskom území viac iných národností než samotných Maďarov. Bez Slavónie a Chorvátska tvorilo maďarské etnikum už iba 44 % obyvateľov krajiny. V období dualizmu, v dôsledku maďarizácie sa tento pomer do roku 1910 zvýšil na 54 %. Avšak v Sedmohradsku, zohrávajúcim v maďarskom národnom povedomí kľúčovú úlohu boli už na začiatku 19. storočia Rumuni v absolútnej väčšine. Tieto etnické pomery v neprospech Maďarov posilňovali obavy ohľadom budúcej existencie štátu. Preto od začiatku 19. storočia do konca prvej svetovej vojny sa v kruhu niektorých maďarských politikov kvôli zachovaniu stability a samotnej štátnosti objavila myšlienka integrácie či federácie.

Integračné plány vznikajúce v stredo-východnej Európe, alebo v Uhorsku v priebehu 19. storočia vykazovali mnoho spoločných charakteristík. Väčšina z nich však mala znaky, ktoré ich realizáciu odsúdila vopred na neúspech. Aj napriek akceptácii, že história by mala byť skúmaním vecí minulých, aj výskum rôznych neuskutočnených alternatív, je dôležitým atribútom na poznanie minulosti, aj keď im vtedajšie politické prostredie neposkytlo šancu na uskutočnenie.

V prípade maďarských reprezentantov myšlienky integrácie je zaujímavá výskumná otázka, že napriek predchádzajúcim neúspechom a odmietnutiam rôznych integračných koncepcií, aké boli motivácie na formulovanie stále ďalších a ďalších. Medzi príčinami treba určite vidieť etnickú, kultúrnu, konfesiónálnu rôznorodosť územia, ktorá v kontexte ideí národného štátu neustále inšpirovala k novým predstavám. Na tvorcov týchto plánov určite vplývali aj dobové myšlienkové prúdy, najmä osvietenstvo, ale aj významné dielo Alexis de Tocqueville (1805 – 1859) o americkom usporiadaní, ako aj integračné plány poľskej emigrácie, reprezentovanej najmä okolo kniežaťa Adama Czartoryského (1770 – 1861). Vzorom bol i švajčiarsky systém kantónov. Mnohí prívrženci myšlienky federácie alebo konfederácie uvažovali v kontexte urovnania vzájomných konfliktov národov, cestou akéhosi historického sa vysporiadania.

Od polovice 19. storočia myšlienky mnohých národov daného regiónu – najmä Maďarov – ovplyvňovala jedna obava a značný faktor neistoty. Tá bola na jednej strane spôsobená vznikom nemeckej jednoty a jej samotnej formy, ako aj narastajúcou hrozbou ruskej expanzie. V kontexte toho iba posilnenie a organizácia národov pozdĺž Dunaja, ich prípadná federácia môže dať alternatívu a pocit bezpečia.

K spoločným rysom všetkých projektov patrila ich nerealizovateľnosť hlavne kvôli absencii partnerstiev, obáv, vzájomnej nedôvery. K tomu prispievala aj všeobecnosť plánov, to znamená, že neboli vypracované do detailov, alebo boli až prehnané v ambíciách. Samozrejme, to všetko prispievalo k možnostiam rôznej interpretácie, nedorozumeniam a vytvárali živnú pôdu pre ďalšie napätie. Aj západné mocnosti v 19. storočí skôr podporovali existujúce, i keď často skostnatené zriadenia, ako neistú a neznámu budúcnosť založenú na federatívnych plánoch. Chýbali spoločensko-hospodárske podmienky podporujúce integráciu, ako aj spoločenská základňa v podobe rozvinutej občianskej spoločnosti. Neexistoval ani ten stupeň hospodárskeho rozvoja, ktorý by bol vytvorený medzinárodnou deľbou práce, čím by sa vytvorila spoločensko-hospodárska základňa pre nástup integrácie. Tvorcovia týchto plánov si nedokázali získať podporu verejnosti. Títo ľudia sa najčastejšie nachádzali na periférii politického života. Boli to marginalizovaní politici v emigrácii, inteligencia. To ešte viac platilo pre tvorcov integračných plánov vzťahujúcich sa k Uhorsku. Ich plány stáli veľmi ďaleko od politickej reality.

Keďže Uhorsko bolo v 19. storočí súčasťou habsburskej monarchie všetky integračné plány vychádzali z analýz stavu celej ríše. Myšlienky o národných štátoch a z nich vyplývajúcich hroziach pre budúcnosť habsburskej ríše prirodzene vedel aj jeden z najvýznamnejších politikov prvej polovice 19. storočia kancelár Metternich (1773 – 1859). On videl riešenie vo väčšej kontrole národných hnutí cestou rozširovania vplyvu samotnej ríše, to však, samozrejme, nebolo riešením problému, len jeho odsúvaním. „*Metternichová šikovnosť umožnila Rakúsku odsunúť udalosti a ich udržanie pod kontrolou o jednu generáciu... Výsledok sa však dal len oneskoriť, ale nie odvrátiť.*”² Podľa iných názorov boli roky pred rokom 1848 z hľadiska konsolidácie regiónu pod vládou Habsburgovcov premárnenou šancou. „Veľkou tragédiou Rakúska bolo, že sa včas nevysporiadalo s fenoménom jednoty a rôznorodosti: riešením malo byť usporiadanie, ktoré by znamenalo strednú cestu medzi historickým

² KISSINGER, H. *Diplomácia*. Budapešť : Panem-Grafo-McGraw-Hill, 1996, s. 79.

a národným federalizmom.³ Oproti tomuto riešeniu „pre Metternicha mala byť stredná Európa len pokračujúcou existenciou Rakúskej ríše, jej vlády nad Itáliou a Uhorskom, ako aj hegemoniu v rámci Nemeckého spolku.“⁴

Z uhorských reprezentantov myšlienky integrácie v prvej polovici 19. storočia ako prvého treba spomenúť Mikuláša (Miklósa) Wesselényiho (1796 – 1850), ktorý z časového hľadiska predbehol všetky podobné koncepcie vzniknuté následne v regióne.⁵ Wesselényi ako rozhodujúca politická osobnosť reformného obdobia pri kreovaní svojej predstavy integrácie bol motivovaný už spomínanými faktormi, teda postupným posilňovaním národných hnutí a ruskou, resp. nemeckou expanzívnou hrozbou.

Na nebezpečenstvo panslavizmu a ortodoxie upozorňoval leták s názvom „Slová o záležitostiach maďarského a slovanského národa“.⁶ Práca vyšla v roku 1843 v maďarskom jazyku, nasledujúci rok v nemčine. Aj v ňom bolo jasne uvedené poznanie, že ďalšia existencia Uhorska a habsburskej monarchie úzko súvisí s integritou. „Vedúci predstavitelia reformného hnutia si uvedomovali, že Uhorsko je možné zachovať iba v rámci habsburskej ríše.“⁷ Wesselényiho práca bola prvou v Uhorsku pred rokom 1848 upozorňujúcou na rýchlu právnu reorganizáciu ríše. Faktom však bolo, že v dielach uhorských jakobínov (1794 – 95) sa už sporadicky objavovali predstavy o premene absolutisticky riadenej habsburskej monarchie na spolkovú republiku rešpektujúcu vo svojom územnom usporiadaní jazykové hranice jednotlivých teritórií.⁸ Nie je však známe o aké pramene, vzory sa tieto názory opierali.⁹ Na prelome

³ HÄUSLER, W. Kaiserstaat oder Völkerverein? Zum österreichischen Staats-Reichsproblem zwischen 1804 und 1848/49. In *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichsbegriffs vom 10. Jahrhundert bis Heute*. Plaschka R.G., Stourzh G., Niederkorn J. P. (eds.). (Archiv für Österreichische Geschichte. Band 136.) Wien : ÖAW, 1995, s. 229.

⁴ LENDVAI, L. F. A Közép-Európa-terv és a föderalizmus lehetőségei. In *Európai Szemle*. 1995, 6, 2, s. 36.

⁵ Ibid. s. 26; WESSELÉNYI, M. *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében*. Budapest : Európa, 1992.

⁶ GERGELY, A. Ungarische Föderatinsprojekte während der Reformära und der Revolution. In *Friedenssicherung in Südosteuropa. Föderatinsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit*. Bernath, M., Nehring, K. (eds.). Neuried : Hieronymus Verlag, 1985, s. 35 – 42.

⁷ NIEDERHAUSER, E. A Habsburgok magyar szemmel. In *Európai Szemle*. 1995, 6, 2, s. 29.

⁸ GERGELY, A. Ungarische Föderatinsprojekte während der Reformära und der Revolution. In *Friedenssicherung in Südosteuropa. Föderatinsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit*. Bernath, M., Nehring, K. (eds.). Neuried : Hieronymus Verlag, 1985, s. 36.

⁹ Ibid. s. 37.

18. a 19. storočia boli predstavy o republikánskom zriadení v uhorskom politickom živote úplne neprijateľné, nakoľko boli reminiscenciou na nebezpečné udalosti po Francúzskej revolúcii.

Wesselényi najväčšiu hrozbu pre Uhorsku videl v cieľoch ruskej zahraničnej politiky „založenej na oslabovaní štátov so slovanským obyvateľstvom, aby ich odcudzili od domácej vlády...“¹⁰ Podľa neho tieto snahy oslabovali nielen štáty so slovanskými etnikami, ale ohrozovali európsky mier. Preto vyzýva k povýšeniu boja proti panslavizmu za celoeurópsku záležitosť. Wesselényi presne identifikoval, že habsburskú monarchiu neohrozuje len ruská moc, ale aj črtajúci sa konflikt s Pruskom ohľadom nemeckej otázky. Tento dvojitý tlak môže byť fatálny a môže viesť k hlbokým vnútropolitickým ohlasmom. Wesselényi sa sústreďuje hlavne na analýzu nemeckého hnutia, ktorého dôsledky môžu vplývať najmä na samotné Rakúsko. Tento dvojitý tlak bude mať za následok zblíženie Uhorska a habsburskej ríše. Rusofóbia, obavy z panslavizmu sa stali konštantnou súčasťou uhorského politického uvažovania. Aké je teda východisko? Wesselényi odpovedá takto: „*Slovanský ľud nemôže ostať utláčaný, ani bez národného povedomia a ústavy.*“¹¹ S tým súhlasí aj historik, ktorý Wesselényiho dielo vydal, pričom podľa neho podstata jeho programu je „...*liekom na barbarickú expanziu, využívajúcu snahy národnosti o dosiahnutie ústavných práv je dosiahnutie ústavnej slobody*“,¹² čo musí viesť k vytvoreniu nových aliancií. Tá by pozostávala z piatich častí: Rakúsko obývané nemeckým obyvateľstvom spolu so Slovincami, Lombardsko s talianskou časťou Istrie, Čechy a Morava, Halič, Uhorsko s Chorvátskom a Dalmáciou. Počítajúc so štátotvornými ambíciami balkánskych národov by zrejme vznikol nejaký juhoslovanský štát, podobný akým je aj nezávislý rumunský štát. Je nesporné, že napriek nepopierateľnej progresívnosti daného plánu sa v ňom nutne „*odráža spôsob národnopolitického myslenia 19. storočia, odlišný prístup k jednotlivým etnickým entitám, totiž používanie vlastného jazyka, územné osamostatnenie, vlastnú samosprávu nepokladal za prípustnú...*“¹³.

¹⁰ WESSELÉNYI, M. *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében*. Budapest : Európa, 1992, s. 51.

¹¹ *Ibid.* s. 148.

¹² *Ibid.* s. 5.

¹³ ROMSICS, I. Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*. Romsics I. (ed.). Budapest : Teleki László Alapítvány, 1997, s. 27.

Wesselényi to sformuloval takto: „...všetky úradné dokumenty, o ktorých zákon nepojednáva ináč, môžu byť zverejnené len v maďarčine.“¹⁴

Od polovice 19. storočia sa medzi uhorskými politikmi objavilo mnoho názorov odvolávajúcich sa na príklady zo stredoveku – Ľudovít Veľký (1342 – 1382) a Matej Korvín (1458 – 1490) – založené na väčšej politickej aktivite v juhovýchodnej Európe a na Balkáne.¹⁵ Protiruské nálady sa objavovali aj vtedy, a tie sa ešte posilnili v dôsledku udalostí spojených s rokmi 1848 – 49. Dilemu spôsobil aj proces postupného začleňovania Nemcami obývaných území habsburskej ríše do nemeckej mocenskej sféry. Čo sa v takomto prípade stane s nemeckými územiaми? Uhorský predseda vlády Ľudovít Batthyányi (1807 – 1849) sa na jar roku 1848 vyjadril, že „*Uhri by boli schopní vytvoriť obrovskú ríšu, ktorá by sa stala pevnou baštou proti ruskému rozširovaniu*“.¹⁶

Revolučné udalosti 1848 – 49 a reakcia mocností na ne, ako aj protinárodnostná politika uhorskej vlády posilňovala už desaťročia pretrvávajúce celospoločenské obavy, že v dôsledku štátoprávných snáh národností, nemecké a najmä ruské mocenské ambície budú mať za následok narušenie územnej integrity Uhorska. Po porážke uhorskej revolúcie sa v Európe, aj v Spojených štátoch amerických vytvorila silná emigrantská skupina z Uhorska, ktorej, samozrejme, najvýraznejšou osobnosťou bol Ľudovít Kossuth (1802 – 1894). Dostali sa do spojenia s inými emigrantskými spoločenstvami a výrazne ich ovplyvnili silné a dobre organizované poľské skupiny s predstavami o federácii. Predchádzajúci názor, že v emigračných hnutiach sa silne zakotvila snaha o integráciu, sa ukázal ako jednoznačne pravdivý aj pre uhorskú emigráciu. Silný sklon k týmto plánom o federalizáciu bol dôsledkom vzájomných vzťahov medzi habsburskou politikou a uhorskou reprezentáciou medzi rokmi 1849 a 1867, kedy nebolo jasne určené budúce politické zriadenie, štátoprávny charakter, čo prirodzene zvyšovalo mieru rôznych politických úvah a teórií vrátane federatívneho usporiadania.

Ľudovít Kossuth svoj plán budúceho usporiadania vytváral na základe príčin vedúcich k porážke uhorskej revolúcie, ale aj z poučení z vývinu medzinárodnej politiky. V tomto období už aj uhorská emigrácia uznala, neúspech revolučných udalostí 1848 – 49 spôsobila neochota uhorskej vlády a politiky

¹⁴ WESSELÉNYI, M. *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében*. Budapest : Európa, 1992, s. 251.

¹⁵ ROMSICS, I. Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*. Romsics I. (ed.). Budapest : Teleki László Alapítvány, 1997, s. 319 – 352.

¹⁶ *Ibid.* s. 338.

o vysporiadanie sa s požiadavkami národností, a tým sa tie stali nástrojom viedenskej antireakčnej politiky vedúcej k porážke samotnej revolúcie. Podľa názoru mnohých bolo jedinou alternatívou habsburskej monarchie v tomto regióne federatívne usporiadanie. Škoda, že toto poznanie však prišlo až po neúspešnom povstaní. Predtým pre uhorských politikov a všeobecne pre celú spoločnosť nebola myšlienka o federatívnom usporiadaní a autonómii jednotlivých národností prijateľná. Zákon z 28. júna 1849 o používaní jazyka pre jednotlivé národnosti, zabezpečujúci pre nich široké možnosti používania, prijatý v posledných dňoch revolúcie, sa ukázal ako oneskorený.

V rámci emigrácie bol veľkým zástancom myšlienky federatívneho prebudovania štátu reprezentant uhorskej vlády v Paríži Ladislav Teleki (1811 – 1861). Na základe svojich skúseností z rokov 1848 – 49 už 14. marca 1849 písal Kossuthovi takto: „*Nezomrelo len Rakúsko, ale aj Uhorsko Svätého Štefana.*”¹⁷ Pochybovanie o budúcnosti habsburskej ríše sa objavilo aj v názoroch iných predstaviteľov. Kým Mikuláš Wesselényi si ešte pred pár rokmi vedel Uhorsko predstaviť iba v spojení s Habsburgovcami, už v roku 1849 si nemyslel, že habsburská monarchia bude mať dlhú budúcnosť. Na jar roku 1849 uvažoval o novej strednej Európe s centrom v Budapešti.

Keďže najvplyvnejšou osobnosťou uhorskej emigrácie bol Ľudovít Kossuth, najväčší záujem vzbudzovali práve jeho predstavy o možnom budúcom usporiadaní pomerov.¹⁸ Tesne po odchode do emigrácie sformuloval v októbri 1849 vo Vidine predstavu o konfederácii zloženej z Uhorska, Poľska, Srbska a rumunských kniežatstiev. V roku 1851 vypracoval podrobnejší plán ústavného usporiadania, ktorý ďalej rozvinul v roku 1859. Plán prebral základné prvky americkej ústavy, ako aj existujúcich ústavných dokumentov európskych štátov, zároveň budoval na uhorských štátoprávných tradíciách, ale počítal aj s osobitými právami pre všetky etniká.

Tieto svoje predstavy ďalej precizoval v dokumente známom ako „Dunajský Spolok” z roku 1862 pozostávajúci z Uhorska, Sedmohradska, Rumunska, Chorvátska a Srbska. Spoločné záležitosti – zahraničná politika, zahraničný obchod, colná politika, vojenské záležitosti – by patrili do kompetencií spolkového parlamentu a spoločnej vlády. Spoločné vládne inštitúcie by každý rok zasadali v inom spolkovom štáte. Toto miesto by zároveň určilo aj aktuálneho

¹⁷ ROMSICS, I. Regionalizmus és Európa-eszme a 19-20. századi magyar politikai gondolkodásban. In *Acta Academiae Pedagogicae Sectio Historiae XXXIV*. Besze, T., Miskei, A. (eds.). Eger : Eszterházy Károly Főiskola, 2007, s. 317.

¹⁸ PAJKOSSY, G. Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. In *Századok*. 2002, 136, 4, s. 931 – 957.

predstaviteľa štátu. Otázka štátneho (úradného) jazyka mala byť na rozhodnutí spolkových krajín. Nebolo prekvapením, že Kossuth navrhol francúzsky jazyk. Oproti pôvodným Kossuthovým predstavám ohľadom času zverejnenie tohto plánu, isté milánske noviny ich zverejnili predčasne, čo v potenciálne dotknutých krajinách vyvolalo prirodzené obavy. Kossuth tak musel začať plán hneď vysvetľovať, a to mu, samozrejme, už vopred uškodilo.

V období rokov 1849 a 1867 z mienkotvorných politikov to nebol len Kossuth, prinášajúci predstavy o integrácii. S podobnými názormi vystúpil aj Michal Táncsics (1799 – 1884), ktorý bol spisovateľom a publicistom, a hlavne v sociálnych otázkach preukázal značnú empatiu, najmä v otázkach týkajúcich sa roľníctva. Vďaka tomu sa pokladá za jedného z prvých socialistických politikov. Jeho osobnosť bola úzko spojená aj s revolúciou v Pešti, keďže ešte v roku 1847 odsúdený a väznený Tancsics bol 15. marca 1848 prepustený, čo sa stalo jednou z najvýznamnejších udalostí toho dňa. V roku 1857 napísal svoje dielo s názvom „Spolok siedmich národov“, ktoré kvôli mnohým príčinám nenašlo ani medzi súčasníkmi, ani medzi budúcimi generáciami patričný ohlas. Podľa názoru jedného historika „*bol síce Tancsicsov spis písaný s dobrým, avšak naivným úmyslom založeným na nepremyslených a zasnených predstavách, ktoré tak možno zaradiť medzi utópie.*”¹⁹ V otázke hraníc bral Táncsics do úvahy historické hranice. Vo svojom pláne načrtol predstavu spolku európskych štátov, kde by bola spoločná colná, metrická a peňažná sústava, avšak zahraničná politika iba sčasti. O vojenskej otázke sa nezmieňoval. Jeho koncepcia bola v mnohých ohľadoch neprepracovaná, nedôsledná a neúplná. Kvôli týmto nedostatkom ostala Táncsicsova predstava bez akejkoľvek odozvy.

Po vyrovnaní v roku 1867 sa uhorsko-habsburské vzťahy dostali na inú úroveň. Ukončilo sa dlhé obdobie konfliktov a vzájomných ústupkov. Uhorská verejná mienka prijala vyrovnanie s oveľa širšou podporou než akékoľvek plány o konfederácii. Ukázalo sa, že v danej dobe to bola jediná predstaviteľná alternatíva usporiadania vzťahov. Spočiatku aj proti tomu existovali kritické hlasy, ale po roku 1867 postupne každý, kto sa chcel uplatniť v uhorskej politike musel skôr-či neskôr uznať, že musí túto skutočnosť rešpektovať a z nej vychádzať. Kossuth síce v emigrácii zverejnil v známom, tzv. „Kasandrinom liste” svoje obavy a upozorňoval na nástrahy plynúce z vyrovnania, jeho názor však ostal v úzadí bez väčšinovej podpory. Z diaľky emigrácie jasne videl,

¹⁹ ROMSICS, I. Regionalizmus és Európa-eszme a 19-20. századi magyar politikai gondolkodásban. In *Acta Academiae Pedagogicae Sectio Historiae XXXIV*. Besze, T., Miskei, A. (eds.). Eger : Eszterházy Károly Főiskola, 2007, s. 317.

že takto sa budúcnosť Uhorska silno prepojila s habsburskou ríšou. Na základe skúseností z rokov 1848 – 49 nadobudol silné presvedčenie, že rozvrat ríše bude v budúcnosti neodvratný. Totiž budúcnosť Uhorska bude závisieť od osudu habsburskej monarchie. História ukázala, že z dlhodobého hľadiska bola Kossuthova veštba pravdivá, pretože po prvej svetovej vojne mal zánik habsburskej monarchie za následok rozpad Uhorska. V poslednej tretine 19. storočia však nebolo možné realizovať žiadne iné predstavy. Je dôležité vyzdvihnúť, že politickú stabilizáciu habsburskej ríše po vyrovnaní privítali aj západné mocnosti. Kvôli zachovaniu európskej rovnováhy bolo nutné stabilizovať stredoeurópsky priestor.

Pretože vyrovnanie privítala tak uhorská aj rakúska politika, ako aj verejná mienka, stabilizoval sa celý dualistický štátny systém, ktorý takto po roku 1867 zakonzervoval situáciu a nepodporoval žiadne iné alternatívy štátoprávneho usporiadania, vrátane predstáv o federácii alebo konfederácii.

Na prelome 19. a 20. storočia boli sformulované predstavy o možnej uhorskej expanzii na Balkán, v pozadí ktorých stáli hlavne hospodárske argumenty, napr. o rozširovaní územia pre obchod.²⁰ Vtedy sa objavila aj svojská predstava o tzv. „uhorskej ríši“ vychádzajúca z myšlienok hnutia turanizmus, ktorý mal podporovať ideu o budovaní spoločnej budúcnosti v oblasti od strednej a juhovýchodnej Európy až po strednú Áziu pre etniká majúce spoločné ázijské korene. V roku 1910 bola založená Taránska spoločnosť, v roku 1913 začala vydávať svoj oficiálny časopis Turán. Svoje dlhodobé ciele sformulovala takto: „*Maďarský národ stojí pre veľkou a oslnivou budúcnosťou, po rozkvetu germánstva a slovanstva začne obdobie rozkvetu turánstva. Na nás Maďarov čaká tá veľká vznešená úloha, aby sa stala vedúcou silou prebúdajúceho sa turanstva a stala sa hospodárskym a kultúrnym vodcom šesťsto miliónového turánstva.*”²¹ Hnutie malo síce istý vplyv na kultúrny vývin, avšak v oblasti zahraničnej politiky nemal reálny dopad.

Prvá svetová vojna priniesla zásadné zmeny nielen v európskych mocenských vzťahoch, či osudu habsburskej ríše, ale aj v otázke územnej integrity Uhorska. Dohodové mocnosti sa do jari 1918 nezaoberali budúcnosťou habsburskej ríše, takže do tej doby aj uhorskú politiku najviac zamestnávali nemecké povojnové predstavy o usporiadaní strednej Európy. Totiž od polovice 19. storočia nemecká politika vzhliadala na strednú a juhovýchodnú Európu ako územie možnej hospodárskej a politickej expanzie. Už pred prvou svetovou vojnou sa objavovalo mnoho predstáv o koncepcii nemeckej „Mitte-

²⁰ Ibid. s. 328 – 334.

²¹ Ibid. s. 324.

leuropa”.²² Od začiatku vojny sa plán Mitteleuropa stal súčasťou nemeckých vojenských cieľov. Je to dobre čitateľné v liste kancelára Bethmann-Hollwega (1856 – 1921) štátnemu tajomníkovi Clemens von Delbrückovi (1856 – 1921) o smerovaní nemeckej politiky: „*Spoločnými colnými dohodami sa črtá možnosť dosiahnuť colnú úniu medzi Francúzskom, Belgickom, Holandskom, Dánskom, Rakúsko-Uhorskom, Poľskom, Talianskom, Švédskom a Nórskom. Táto únia by bola bez jednotného inštitucionálneho vedenia, založená na rovnosti všetkých členov, avšak so zabezpečením nemeckého líderstva v hospodárskych záležitostiach v strednej Európe.*”²³

Aj samotný štátny tajomník Delbrück spolu s predstaviteľmi nemeckého priemyslu sformuloval plány povojnových hospodárskych cieľov.²⁴ V súvislosti s colnou úniou s monarchiou vznikli ostré diskusie, bolo totiž zreteľné, že nemecký priemysel a agrárna sféra majú úplne iné záujmy a východiskové pozície. Ani forma hospodárskej spolupráce nemala jednoznačné kontúry. Uvažovalo sa o colnej únii, colnom spolku a klasickej obchodnej dohode. Tieto názory boli prezentované v práci liberálneho evanjelického kňaza Friedricha Naumanna (1860 – 1919) z roku 1915 s názvom „Mittleuropa“. Spomedzi všetkých prác o tejto téme, mala práve táto najväčší ohlas. Do roku 1918 sa z nej predalo sto tisíc kusov a po Bismarckových memoároch sa stalo druhým najpredávanejším dielom v Nemecku.²⁵ Po vydaní v Uhorsku vyvolala vášnivé diskusie medzi predstaviteľmi politického, hospodárskeho a spoločenského života.²⁶

Časopis uhorských občianskych radikálov „Dvadsiate storočie” uskutočnil na túto otázku v roku 1916 diskusiu. Názory zapojených účastníkov sa rozchádzali. Známý sociológ a rozhodujúca osobnosť občianskych radikálov Oskár Jászi (1875 – 1957) zastával názor, že medzi malými a izolovanými štátmi sa majú zrušiť colné hranice, čím sa v rámci väčších politických celkov začne všeobecný hospodársky, kultúrny rozvoj. S nemeckými veľmo-

²² MEYER, H. C. *Mittleuropa in German Thought and Action 1815-1945*. The Hague : Martinus Nijhoff, 1955.

²³ NÉMETH, I. *Európa-tervek 1300-1945. Visszapillantás a jövőbe*. Budapest : ELTE Eötvös Kiadó, 2001, s. 172.

²⁴ ELVERT, J. *Mittleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918-1945)*. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1999, s. 35 – 44.

²⁵ FRÖLICH, J. *Zwischen Weltpolitik und Weltkrieg: Friedrich Naumanns Mittleuropa-Konzept*. In *Mittleuropäische Mythen und Wirklichkeit*. Gerlach, P., Glass, K., Serloth, B. (eds.). Wien-Torun : Österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäischen Studien, 1996, s. 179.

²⁶ IRINYI, K. *Mittleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1973, s. 266.

censkými ambíciami však nesúhlasil. Iní známi politici, napr. sociálny demokrat Žigmund Kunfi (1879 – 1929), alebo kresťanský socialista Alexander Giesswein (1856 – 1923) odmietali takéto predstavy práve kvôli nemeckým expanzívnym snahám. Mnohí s Jászim súhlasili v tom, že v Európe je slobodný vývoj možný len v rámci tzv. Európskych spojených štátov, pre ktoré môže byť v budúcnosti dobrý základ práve projekt Mitteleuropa. On si však realizáciu projektu predstavoval iným spôsobom než nemecká veľmocenská koncepcia. Sumárom celej diskusie bolo, že ani rakúske, ani uhorské koncepcie nevedeli vytvoriť konštruktívne, historicky životaschopné predstavy, ktoré by boli protiváhou stredoeurópskych integračných predstáv, a ak sa o to pokúsili, nakoniec stroskotali vo víre nacionalizmu alebo národného nihilizmu.

Nemecké veľmocenské snahy v rokoch 1917 a 1918 a stále viac sa približujúca realizácia projektu Mitteleuropa, kde sa v rámci dualistickej monarchie Uhorsko dostávalo do stále väčšej podriadenosti, nakoniec odradili aj samotného Jásziho od takejto koncepcie strednej Európy. Pavol Szende (1879 – 1934), predstaviteľ občianskeho radikálneho krídla, ekonóm v časopise *Világ (Svet)* zverejnil emotívny článok o nebezpečenstvách vzrastajúcej závislosti od Nemecka. „*Uhorskí politici sa pretekajú v tom, ako ponúknuť Nemecku všetko to, čo je pre budúcnosť uhorského štátu cenné. Štefan Tisza²⁷ chce uhorských vojakov poslať na flanderský front, Wekerle²⁸ by zase na spojenecký oltár odovzdal uhorský priemysel a obchod. Z vyjadrení ministerského predsedu sa dozvedáme, že sa s Nemeckom chystá na dlhé obdobie uzavrieť colnú úniu. Vec je súrna, mimoriadne vážna.*”²⁹

Na konci roku 1918 po porážke Nemecka stratil projekt Mitteleuropa na aktuálnosti a porážka Ústredných mocností mala za následok radikálne rozdrobenie habsburskej ríše a spolu s ňou aj Uhorska. Z tejto zdanlivo bezvýchodiskovej situácie hľadal Jászi riešenie v projekte vypracovanom v októbri 1918 a budúcej spolupráci dunajských národov. Monarchiu by reorganizoval na federatívnom princípe, pričom Uhorsko by zachoval vo svojich historických hraniciach, ale bez Chorvátska. Jeho koncepcia dostala názov „Spojené dunajské štáty”.³⁰ V jeseni 1918 sa v tzv. Károlyiho občiansko-demokratickej vláde stal ministrom pre národnosti, ale skutočný manévrovací priestor nemal. Jeho návrh na federalizáciu monarchie nepodporovali štáty Doho-

²⁷ Tisza István (1861 – 1918) maďarský politik, predseda vlády 1903 – 1905, 1913 – 1917.

²⁸ Wekerle Sándor (1848 – 1921) maďarský politik, predseda vlády 1892 – 1895, 1906 – 1910, 1917 – 1918.

²⁹ SZENDE, P. A német vámunió. In *Világ*. 1918, 9, 1, s. 1.

³⁰ HANÁK, P. *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1985.

dy, ani národy, ktorých sa týkal a bol sformulovaný príliš neskoro. Už na jar 1918 bolo rozhodnuté, že namiesto reformy monarchie, alebo jej menších teritoriálnych úprav zvíťazia predstavy o jej radikálnom rozbití a nové politické usporiadanie strednej a juhovýchodnej Európy budú v budúcnosti tvoriť malé národné štáty. Takto sa radikálne rozdrobil aj štát svätého Štefana. Uhorská vláda, ktorá sa k moci dostala na jeseň 1918 pre odvrátenia takéhoto vývoja neurobila nič, v skutočnosti ani nemohla nič urobiť, a tak budúci generáciami bola pokladaná za jedinú zodpovednú za utrpené územné straty.

Maďarsko sa po podpísaní trianonskej mierovej zmluvy (1920) dostalo do mimoriadne rozporuplnej pozície. Po takmer štyristo rokoch dostalo späť svoju úplnú štátnu suverenitu, ale za cenu takých územných strát, ktoré boli dovedy nepredstaviteľné. V strednej Európe dovedadajšie ríšske usporiadanie nahradil systém malých štátov. Nástupnícke štáty sa snažili o úplné pretrhanie dovedadajších hospodárskych väzieb a začali tzv. politiku nahradenia importov, čo v rámci malých štátov sa javilo ako takmer nerealizovateľné a mrhajúce kapitálom. Mierové zmluvy, ktoré ukončili prvú svetovú vojnu a vytvorili nové usporiadanie Európy neprinesli do politickej a hospodárskej oblasti stabilitu ani prosperitu. Víťazné mocnosti kvôli udržaniu mieru boli neustále nútené uzatvárať nové garančné zmluvy. *„Veľká premena svetového hospodárstva po prvej svetovej vojne mala na európske hospodárstvo skôr negatívne dôsledky, čo sa potom stalo východiskom pre snahy o užšiu hospodársku spoluprácu, hospodárske únie medzi európskymi štátmi, teda v konečnom dôsledku tieto ambície vychádzajúce z ich defenzívnej pozície sa snažili odvrátiť alebo zvrátiť nepriaznivý vývin procesov.“*³¹ Nový politický systém strednej Európy sa v 20. rokoch ukázal po politickej stránke ako trvalý, ale v hospodárskej oblasti si vyžadoval neustále korekcie a riešenie kríz. Rozpad monarchie síce pomáhal politickým cieľom Francúzska, ale *„poriadne sťažil hospodársku rekonštrukciu daného priestoru.“*³² Tieto podmienky boli motiváciou pre plány, ktoré vychádzali nielen zo všeobecných predstáv o európskej spolupráci, ale pre nástupnícke štáty ukázali nutnosť hospodárskeho zblížovania. *„Európska integrácia v 20. rokoch nebola súčasťou oficiálnych zahraničnopolitických smerovaní štátov, jej hlásateľmi boli spoločenské, politické hnutia, ktoré sa snažili prostredníctvom svojich predstaviteľov získavať priaznivcov a vyvíjať tlak na*

³¹ KÖVICS, E. *Az európai egység kérdése és Németország 1919-1933*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1992, s. 37.

³² RÁNKI, Gy. *Közép-Európa kérdéséhez - gazdasági szempontból*. In *Valóság*. 1985, 28, 11, s. 4.

vedúce európske mocnosti.³³ Boli medzi nimi početní maďarskí ekonómovia, národohospodári.

Podľa reformovaného kazateľa, pravidelne publikujúceho v rôznej hospodárskej a zahraničnopolitickej tlači, Miklósa Makayho (1905 – 1977): „Súčasný systém národných štátov existujúci vo východostrednej Európe je prekážkou pre hospodársko-spoločenský vývin smerujúci ku kapitalizmu, na strane druhej ani podľa najnovších štátnopolitických koncepcií neumožňuje vytvorenie moderného národného štátu, preto vo vzťahu k existujúcim pomerom je jedinou možnosťou vytvorenie životaschopnej hospodárskej jednoty.“³⁴ Popri tom, že odmieta daný stav, je jednoznačne presvedčený, že nie je možný návrat k predvojnovým politickým pomerom. Ako východisko navrhuje takú Stredovýchodnú štátnu alianciu, ktorá by sa stala základom pre Paneurópsku alianciu.³⁵ Avšak proces jej realizácie už podrobnejšie nepopísal.

O nebezpečenstvách vyplývajúcich zo zahraničnopolitických a hospodárskych obmedzení nástupníckych štátov vedeli aj odborníci medzinárodných organizácií. Podľa hlásenia finančnej komisie Spoločnosti národov z 20. decembra 1923: „Je neodkladne nutné, aby sa medzi Maďarskom a jeho susedmi prostredníctvom obchodných zmlúv obnovila slobodná výmena tovarov.“³⁶ Táto kritika však nebola sformulovaná len voči Maďarsku. Ešte predtým ďalšia komisia Spoločnosti uverejnila kritiku, že väčšina európskych štátov neobchoduje podľa 23. bodu jej ústavy, podľa ktorej povinnosťou členských štátov je zrušenie všetkých obchodných obmedzení.³⁷ Samotná skutočnosť, že Spojené štáty americké neboli členmi Spoločnosti národov a priori jej bránili, aby sa stala organizátorom svetového obchodu. Veľká časť hospodárskych otázok sa tak prirodzene riešila mimo Spoločnosti národov.

Medzi dvoma svetovými vojnami malo v otázke integrácie v medzinárodnom meradle najväčšiu váhu Paneurópske hnutie. Paneurópska myšlienka sa do Maďarska dostala po roku 1924, kedy zakladateľ hnutia R. N. Coudenhove-Kalergi (1894 – 1972) oslovil listom medzinárodne známeho právnik

³³ BERNÁT, B. I. Utópia, remény, valóság: A Bartha Miklós Társaság Közép-Európáról. In *Világosság*. 30, 8 – 9, 1989, s. 683.

³⁴ MAKAY, M. A kelet-közép-európai államrendszer problémája. In *Századunk*. 1928, 3, 10, s. 599.

³⁵ *Ibid.* s. 600.

³⁶ GRATZ, G. Bestrebungen nach einer wirtschaftlichen Annäherung zwischen den mitteleuropäischen Staaten. In *Ungarisches Wirtschafts-Jahrbuch*. Gratz. g. (ed.). Berlin : R. Hobbing, 1925, s. 88.

³⁷ KÖVICS, E. *Az európai egység kérdése és Németország 1919-1933*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1992, s. 44.

Pála Auera (1885 – 1978), kde ho poprosil o zapojenie sa do organizačných prác. K rozvoju hnutia došlo v roku 1928, keď post predsedu po parlamentnom poslancovi a županovi Antalovi Rainprechtovi (1881 – 1946) prebral práve Auer. Do hnutia sa zapojilo mnoho politikov, hospodárskych odborníkov, umelcov, spisovateľov a literátov. V Maďarsku oproti iným štátom hnutie vyvíjalo len menšie aktivity, keďže maďarská politika vo všeobecnosti vykazovala voči týmto predstavám nedôveru a rezervovanosť. S tým počítali aj samotní organizátori. O ich snahách Auer písal takto: „*Snažíme sa o jednotnú a organizovanú dunajskú hospodársku spoločnosť, popri tom našou predstavou je, aby poľnohospodárske produkty tejto spoločnosti boli západnými štátmi zvýhodnené a kupované prednostne pred tovarom dovezeným zo zámoria. Okrem toho sme dúfali, že hospodárska spolupráca medzi dunajskými štátmi podporí medzi nimi mier a vyrieši národnostné problémy, a zároveň zaručí väčšiu nezávislosť od Nemecka.*“³⁸

V medzivojnovom období bol najaktívnejším predstaviteľom myšlienky integrácie ekonóm, univerzitný profesor Elemér Hantos (1881 – 1942), v rokoch 1916 – 18 štátny tajomník obchodu a odborník v Spoločnosti národov. Jeho aktivity smerovali k rozvíjaniu hospodárskej spolupráce nástupníckych štátov. Za jeho organizačné aktivity, vedeckú činnosť v záujme integrácie bol svojimi súčasníkmi často nazývaný ako „stredoeurópsky Coudenhove-Kalergi“.³⁹

Elemér Hantos súhlasil s paneurópskou myšlienkou, ale jej realizáciu videl v postupnom zjednotení regionálnych hospodárskych spoločenstiev. Prvým krokom v tomto procese bolo zriadenie stredoeurópskeho hospodárskeho bloku.⁴⁰ Realizáciu predstavy Paneurópy videl možný iba vtedy, ak sa ako prvá reorganizuje stredná Európa, potom dôjde k francúzsko-nemeckému zmiereniu a v treťom kroku sa vytvoria inštitúcie jednotnej Európy.⁴¹ „*Hospodárska možnosť a nutnosť je skutočným skúšobným kameňom Paneurópskej koncepcie.*“⁴²

³⁸ AUER, P. *Fél évszázad. Események, emberek*. Washington : Occidental Press, 1971, s. 160.

³⁹ NÉMETH, I. *Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920-30-as években*. 2009. Available: http://centraleuropefoundation.org/wp-content/uploads/2019/06/N%C3%89METH-ISTV%C3%81N_Hantos-Elem%C3%A9r-k%C3%B6z%C3%A9p-eur%C3%B3pai-alternat%C3%ADv%C3%A1ja-az-1920%E2%80%9330-as-%C3%A9vekben-1.pdf (Accessed: 12 April 2021).

⁴⁰ HANTOS, E. *Europäischer Zollverein und mitteleuropäische Wirtschaftsgemeinschaft*. Berlin : S. Hirzel, 1928, s. 23.

⁴¹ Ibid. s. 26 – 27.

⁴² Ibid s. 27.

Elemér Hantos sa v 20. rokoch popri Spoločnosti národov a iných organizáciách snažil o propagovanie svojho hospodárskeho programu i v rámci Mitteleuropäische Wirtschaftstagung (Stredoeurópska obchodná konferencia, ďalej MWT).⁴³ MWT vznikla v roku 1925 na popud viedenského veľkoobchodníka a medzinárodne uznávaného predstaviteľa slobodného obchodu Júliusa Meinla. Predstava zakladateľov bola, aby v inštitucionálnom rámci boli sformulované podmienky stredoeurópskeho hospodárskeho zblížovania. V rokoch 1924 – 25 myšlienka integrácie nadobudla nový impulz. Na zakladajúcom zhromaždení vo Viedni 8. – 9. septembra 1925 sa zúčastnili ľudia odmietajúci izolovanú hospodársku politiku z celej Európy. Do činnosti organizácie sa v prvom rade zapájali bankári, obchodníci, finančníci a pod., napr. vtedajší predseda Rakúskej národnej banky Richard Reisch (1866 – 1933). Z Maďarska bol najaktívnejším Hantos. Najväčším úspechom organizácie bolo vytvorenie priestoru a medzinárodného fóra pre rokovanie o stredoeurópskych hospodárskych otázkach. Na viac ani nemala možnosť. Z vedúcich predstaviteľov bol jedným z najaktívnejších práve Hantos. Organizácia si osvojila jeho názor, že nie je možné uvažovať iba o spolupráci v jednom segmente hospodárstva, ale je potrebné rozmyšľať komplexne. Témou medzinárodnej konferencie bola v roku 1926 doprava, 1927 cestovný ruch, 1928 dunajská otázka, v roku 1930 aktuálne otázky zahraničného obchodu, 1931 poľnohospodárstvo. Konferencie síce odkryli kardinálne problémy jednotlivých oblastí, ale pri riešení boli schopné formulovať len všeobecné návrhy, riešenia. Podľa Hantosa v hospodárskom zmysle je Nemecko súčasťou strednej Európy, ale z vytvárania hospodárskej jednoty medzi nástupníckymi štátmi je potrebné ho vynechať, pretože v opačnom prípade by sa celý región dostal pod nemecký vplyv, čo prirodzene vyvolá nevôľu západných mocností.

MWT rad za radom zakladal inštitúcie, ktoré mali šíriť názor o vzájomnom prepojení, vytvárať konkrétne programy a plány spolupráce. Ako jeho súčasť vznikol v marci 1929 viedenský ústav, prioritne sa zaoberajúci otázkami dopravy a valuty, v roku 1929 brnenský ústav na výskum spolupráce medzi jednotlivými výrobnými odvetviami, a v rokoch 1929 – 30 začal svoju činnosť ústav v Drážďanoch. V máji 1930 bol zriadený aj ústav v Maďarsku pod vedením politika, publicistu, hospodárskeho odborníka Gustáva Gratzu (1875 – 1946). Ústav sa venoval hlavne poľnohospodárskym témam. V medzivojnovom období tak popri Hantosovi bol Gratz jedným z najaktívnejších predstaviteľov myšlienky stredoeurópskej integrácie.

⁴³ SCHWARZENAU, K. *Das Mitteleuropäische Wirtschaftstag. Geschichte und Konzeption einer Monopolorganisation von ihren Anfängen bis 1945*. Diss. Leipzig, 1974.

Hospodárska kríza priniesla nové obdobie do politických a hospodárskych pomerov. Z týchto pomerov začal aj Elemír Hantos. Aj naďalej pokladal svoju koncepciu sformulovanú v 20. rokoch za aktuálnu. Zmena nastala iba v tom, že najdôležitejším problémom medzinárodného hospodárstva sa stala otázka trhu. Staré peňažné problémy – vyčerpanie úverových zdrojov, nepriaznivé zmeny pomerov – ostali, len sa dostali do nového svetla. Jeho základné myšlienkové pochody sa však nemenili. Narušenie súladu medzi ponukou a dopytom bolo pre neho dôkazom, že narušenie hospodárskej jednoty monarchie nebolo chybným krokom len obdobia 20. rokov. Hospodárske problémy štátov strednej Európy v 30. rokoch nevnímal len ako dôsledok hospodárskej krízy, ale aj ako negatívny dôsledok rozdrobenia jej územia. Negatívne dôsledky vyplývajúce z územných zmien sa v 20. rokoch nepodarilo eliminovať. Hospodárska stabilita regiónu sa mohla dosiahnuť iba vyriešením tejto situácie.

Vo svojich memoároch vydaných v niekoľkých jazykoch v roku 1933 sa venuje príčinám a dôsledkom krízy v nástupníckych štátoch.⁴⁴ Príčiny videl v nasledujúcich okolnostiach: nepriaznivé hospodárske dôsledky nových politických hraníc, otázka odškodnenia, hospodárska politika nástupníckych štátov, nepriaznivé pomery výmeny, nedôvera znemožňujúca normálny hospodársky kontakt. Zdôrazňoval, že kríza má v danom regióne komplexný charakter, takže aj riešenia musia byť komplexné. *„Lebo kríza dunajského regiónu nie je len odtlačkom svetovej hospodárskej krízy, nie je len dočasnou krízou konjunktúry, ale je trvalou štrukturálnou krízou, ktorej riešenie si vyžaduje iné nástroje, ako sa predpisujú v čase všeobecných kríz.“*⁴⁵

Minimálnym spôsobom hospodárskeho zblížovania je obchodná zmluva, v maximálnej miere colná únia. V uskutočnení oboch videl Hantos veľké prekážky. *„Oproti nemožnosti realizácie colnej únie, stojí nedostatočnosť obchodnej zmluvy.“*⁴⁶ Myšlienka colnej únie je tak poznačená politickou otázkou, že len jej navrhnutie by vyvolalo nedôveru a diskreditáciu akéhokoľvek zblížovania. Podľa Hantosa je možná aj stredná cesta. *„Z jednej strany obchodné zmluvy založené na slobodnom podnikaní a jednoduché preferenčné clá nie sú dostatočné a na strane druhej colné spoločenstvo považované za príliš radikálne*

⁴⁴ HANTOS, E. *Denkschrift über die Wirtschaftskrise in den Donaustaaten (Österreich, Ungarn, Tschechoslowakei, Rumänien und Bulgarien)*. Wien, 1933.

⁴⁵ *Ibid.* s. 5.

⁴⁶ *Ibid.* s. 79.

*neuskutočiteľné, tak neostáva nič iné ako stredná cesta zahraničného obchodu, ktorá vedie k colnej a hospodárskej aliancii.*⁴⁷

Oficiálna maďarská politika bola voči integračnej politike paneurópskeho hnutia nedôverčivá. Príkladom môže byť skutočnosť, že keď Pál Auer – medzinárodný právnik, organizátor paneurópskeho hnutia v Maďarsku – organizoval vo februári 1932 poradu ohľadom zblížovania dunajských štátov tajne. Neskôr si na toto spomenul takto: „*Bol som si vedomý, že iniciatíva nebola v súlade s vtedajšou maďarskou politikou, a že oficiálne kruhy ak by sa o nej dozvedeli, snažili by sa stretnutie sabotovať.*“⁴⁸ Atmosféru pekne demonštruje skutočnosť, že z vtedajších politikov sa ukázali mnohí, ale tí, čo mali skutočný záujem o tému ostali radšej mimo. Dištancia maďarskej politiky bola výsledkom správania, pôvodu, či názorov istého okruhu podporovateľov tejto myšlienky. Vo veľkej miere boli medzi nimi liberáli, slobodomurári, inteligencia židovského pôvodu, teda reprezentanti takých ideológií, ktoré menej zapadali do oficiálneho politického kurzu.

Vedúci predstavitelia Malej dohody jednoznačne sformulovali, že podpora niektorých integračných teórií nemôže viesť k zmene hraníc a stredo- európskeho zriadenia. Najdôležitejším elementom maďarskej medzivojnovnej zahraničnej politiky bola mierová revízia a ochrana menších. Edvard Beneš vo svojej parlamentnej reči z 22. februára 1932 reagujúc na Tardieuh plán povedal, že „*ak cieľom hocijakej medzinárodnej iniciatívy alebo konfederácie by bola takáto forma spolupráce, tak to musíme a priori odmietnuť. Štáty Malej dohody sú v tomto jednotné.*“⁴⁹ Francúzsky minister zahraničia André Tardieu (1876 – 1945) na vyriešenie krízy a obmedzenie nemeckých hospodárskych snáh v tomto priestore navrhol colnú úniu medzi dotknutými piatimi štátmi. Mnohí súčasníci videli v jeho návrhoch koncepciu Eleméra Hantosa, takže sa spomína aj ako Hantosov plán.

V maďarskom parlamente sa začala diskusia o pláne hospodárskej jednoty podľa Tardieuh návrhu v roku 1932. István Bethlen (1874 – 1946), ktorý vtedy už nebol ministerským predsedom, ale ako jeden z rozhodujúcich znalcov zahraničnej politiky svoj názor vyjadril podrobnejšie. „*Hoci má daný plán zásluhy, hoci jeho záujmom je postaviť strednú Európu na nohy, aj keď má príchut dunajskej konfederácie, preferencia, ktorú ponúka je trocha drahá. V dôsledku toho žiadam od uhorskej vlády, aby sme mali voľné ruky smerom k ostatným*

⁴⁷ Ibid. s. 80.

⁴⁸ AUER, P. *Fél évszázad. Események, emberek*. Washington : Occidental Press, 1971, s. 158.

⁴⁹ AUER, P. *Fél évszázad. Események, emberek*. Washington : Occidental Press, 1971, s. 160 – 161.

trhom, pretože našim záujmom je, aby sme mohli za rovnakých podmienok uzatvárať zmluvy či už s Talianskom, Francúzskom, Nemeckom alebo Československom, teda v tomto smere nemôžeme nič pustiť z našich rúk, preto musíme Tardieuho plán modifikovať v intenciách našich záujmov.⁵⁰ Plán obhajoval Gustáv Gratz – najvplyvnejší reprezentant myšlienky integrácie v medzivojnovom období. Reálnosť koncepcie podoprel údajmi, zároveň v ňom videl možnosť, ako by mohlo Maďarsko získať späť svoje trhy a zároveň vyriešilo krízu. „Mojim silným presvedčením je, že hospodárskou spoluprácou by sme mohli získať pre seba späť – aspoň z časti – výhody väčšieho hospodárskeho teritória, ktoré by zodpovedalo starej monarchii.“⁵¹ Jeho názor zdieľal málokto.

Spomedzi aktívnych politikov sa s myšlienkou integrácie, ako nutnosťou a hospodárskou neodvratiteľnosťou stotožnili viacerí. Politik, dvojnásobný ministerský predseda a medzinárodne uznaný geograf Pál Teleki (1897 – 1941) v roku 1931 písal toto: „Všetko čo zblíži európske národy, či už v hospodárskej oblasti, kultúrnej sfére, odstránením colných taríf a dopravných obmedzení alebo koncentráciou niektorých odvetví, vzájomnými dohodami na základe hospodárskej komplementarity a geografickej blízkosti, všetko je veľmi dobrá vec a podstatný krok pre rozvoj.“⁵²

Bethlen a oficiálna maďarská zahraničná politika akúkoľvek integráciu pripúšťala iba po naplnení revizionistických plánov, no neskôr aj samotný Bethlen, už mimo aktívnej politiky, ale ako vplyvná osobnosť načrtnol istú predstavu o federácii.⁵³ 3. februára 1944 napísal list Tiborovi Eckhardtovi (1888 – 1972), ktorý bol počas druhej svetovej vojny rozhodujúcou osobnosť maďarskej emigrácie na Západe. Vyzýval ho, aby mocnosti oboznámil s jeho plánom federácie. Avšak vtedy už bolo dávno rozhodnuté o povojnovom osude Maďarska a jeho susedov. Budúci scenár vývoja bol už písaný v Moskve.

Od polovice 80. rokov nabrali diskusie o strednej Európe nový spád a získali nový obsah.⁵⁴ Opozičné hnutia vznikajúce najmä v radoch inteligencie využívali tému strednej Európy na prezentáciu svojich politických hodnôt,

⁵⁰ Az 1931. évi július hó 18-án meghirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló VI. kötet. 1932, s. 440.

⁵¹ Ibid. VII. kötet. s. 74.

⁵² TELEKI, P. Az európai probléma. In *Magyar Szemle*. 1931, 3, 43, s. 220.

⁵³ *Hexagonálé Bethlen módra. Gróf Bethlen István emlékirata a Duna-föderációról. Közzéteszi, bevezetőt írta és jegyzeteli.* Urbán, K. és Vida, I. *Kritika*. 1991, 20, 11, s. 32 – 38.

⁵⁴ Ich sührn nájdete okrem iného: BÉHAR, Pierre. *Zentraleuropa in Brennpunkt. Analysen und Perspektiven einer kontinentalen Geopolitik*. Graz 1994., LE RIDER, Jacques. *Mitteleuropa. Auf den Spuren eines Begriffes*. Wien 1994., JAWORSKI, Rudolf. *Die aktuelle Mitteleuropadiskussion in historischer Perspektive* i. m. s. 529 – 555.

názorov. „Hlásatelia myšlienky strednej Európy popieraním línie pretínajúcej Európu v podstate hlásali jednotu Európy, stredná Európa znamenala Európu.“⁵⁵ Medzi týmito osobnosťami boli Milan Kundera, Konrád György, Václav Havel, Adam Michnik, Czesław Miłosz. Zdôrazňovanie stredoeurópskeho pôvodu bolo zároveň protestom proti rozdeleniu Európy, a bolo pokladané za istú formu oslobodenia, hľadania identity, a špecifickú formu sebazpoznania. V názoroch ohľadom pojmu stredná Európa sa u československej, poľskej, maďarskej opozície jednoznačne ukazovali spoločné črty. To dokazuje napríklad aj to, že v samizdatovej literatúre si navzájom uverejňovali spisy, alebo popri ťažkostiach s cestovaním sa snažili zachovať osobné kontakty na západoeurópskych konferenciách.

György Konrád jednoznačne sformuloval, že „Stredoeurópanom je ten, ktorého rozdelenie Európy jednoznačne mrzí, znepokojuje a ohrozuje.“⁵⁶ Pod vplyvom prác Milana Kunderu a jeho súčasníkov sa hľadanie identity stalo kultúrnym dedičstvom i silou regiónu. Hľadanie strednej Európy v sebe latentne nieslo proces demokratizácie, potrebu prekonať dôsledok „jaltského usporiadania“. V koncepcii Mihálya Vajdu „totalitárny štát v priestore strednej Európy v pravom zmysle slova musí kontinuálne znásilňovať spoločnosť v tom, aby celé jeho fungovanie zodpovedalo prebratým modelom z východnej Európy.“⁵⁷

Priaznivci strednej Európy museli čeliť negatívnemu dedičstvu toho, čo spôsobili nemecké svetovládne ambície v kontexte názorov na Mitteleuropa. Tak často spomínané objavenie strednej Európy bolo akýmsi očistením pojmu Mitteleuropa: „Obyvateľstvo strednej Európy tu bolo pred Naumannom a Hitlerom a aj po nich.“⁵⁸ Keďže mnohí strednú Európu stotožňovali s niekedy existujúcou habsburskou, resp. rakúsko-uhorskou monarchiou, v spomienkach na dualizmus sa vytvorila identifikovateľná forma nostalgie. Diskusie o forme strednej Európy v čase bipolarity sveta vnímala západná spoločnosť nejasne. „Pre nich nebola stredná Európa ničím iným ako fantómovým pojmom zrodeným z nostalgie.“⁵⁹

⁵⁵ HEISZLER, Vilmos. Az illanó illúzió: Közép-Európa. In *Közép-európai változatok. Álmodás és realitások*. Disputa a Tiszatájban. Szeged 1993, s. 64.

⁵⁶ GYÖRGY, Konrád. Van-e még álom Közép-Európáról? In *Mozgó Világ* 14. 1988, 8., sz. 5.

⁵⁷ MIHÁLY, Vajda. *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Bp. 1989, s. 127.

⁵⁸ HANÁK, Péter. Mitteleuropa als historische Region der Neuzeit. In *Mitteleuropa – Traum oder Taruma?* i. m., s. 190.

⁵⁹ HANÁK, Péter. *Ragaszkodás az utópiához*. Bp. é. n., s. 294.

Od polovice 90. rokov bolo stále viac zreteľné, že v postsocialistických krajinách ani vzájomnou spoluprácou nie je možné riešiť hospodárske a bezpečnostné problémy daných krajín. Taktiež sa ukázalo, že regionálne zoskupenia ako Vyšehradské zoskupenie, Pentagonále, Alpsko-Jadranská spolupráca a pod. buď skrachovali, alebo neboli funkčné, preto všetky štáty stále viac dávali prednosť západoeurópskej integrácii. Táto pretrvávajúca tendencia, samozrejme, prehodnotila aj pojem strednej Európy. V súlade s tým sa postupne utlmili aj diskusie o legitímnosti jej existencie, ako aj celkový záujem o ňu. V roku 1992 Péter Hanák podstatu strednej Európy sformuloval takto: „Dnes stredná Európa nie je realitou, ale nie je ani utópiou, ale alternatívou.”⁶⁰ Aj tzv. vyšehradská spolupráca štátov do veľkej miery potvrdzuje pravdivosť tejto myšlienky.

⁶⁰ HANÁK, Péter. *Ragaszkodás az utópiához*. i. m., s. 301.

SPOŁECZNA I HISTORYCZNA ROLA CMENTARZY

TABASZ Władysław¹

TABASZ, Władysław. **Social and historical role of cemetery.** In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2023, vol. 23, no. 2, p. 77 – 96.

Ropczyce is the center of the former so-called “royal tenuta”, the seat of the Galician court district and later of the administrative district. We meet in the area in question places of burial with different social and religious backgrounds, and these are mainly denominational cemeteries. Each parish had a cemetery for parishioners, but until a dozen years ago visitors could notice segregated parts of the denominational cemetery, including those for dissenters or victims of suicides (as they were considered not to be worthy of Christian burial). In the agglomerations of the discussed micro-region we can still find cemeteries of those condemned with “punishment on the throat” referred to as “gallows”, Jewish cemeteries, referred to in the old Polish dialect as kierkuty, war cemeteries and the most numerous religious cemeteries. Among the cemeteries of the new era, we note the cemeteries known as communal cemeteries for the reason that they are administered by local municipal authorities (communal), and not, like the traditional parish ones, by the parish priest in charge. Over the centuries, burials were also organized in places outside of the main cemeteries, where the dead were buried as a result of epidemics, warfare, crimes of genocide, etc. Despite the passage of time, the continued care of formally unmarked memorials and ancient cemeteries continues.

Keywords: cemetery, graveyard, burial, grave, memory, tradition.

Wprowadzenie

Cmentarze grzebalne na obszarze tradycyjnie określanym jako dawna Galicja są elementem kultury chrześcijańskiej. Obrzęd chrześcijański grzebania zmarłych (wg tzw. starego prawa rzymskiego) przewidywał pierwotnie pochówki w miejscu wybranym przez samych wiernych. Tak było w co najmniej pierwszych trzech wiekach chrześcijaństwa i nie dotyczyło to oczywiście okolic Ropczyc. Na tym terenie jeszcze kilka, a może kilkanaście wieków utrzymywały się obrzędy pogańskie dawnych Słowian. Ci grzebali swoich zmarłych w ostępach leśnych, kurhanach na bezdrożach, a z biegiem czasu szczątki spopielone składano w tzw. żalnikach lub horodyszczach. Mimo przyjęcia chrześcijaństwa obrzędy pogańskie praktykowano na obszarze Polski do XVI w., a na Litwie i Rusi nawet do XVIII w.

¹ W. Tabasz, dr hab. prof. nadzw., nauczyciel akademicki w zakresie prawa, socjologii i historii, wtabasz@wp.pl; zam. Ropczyce / Polska.

Nazwa cmentarz przyjęła się z tradycji rzymskiej od słowa *coemeterium*, a to z kolei pochodzi z języka greckiego w brzmieniu *koimeteria* – miejsce snu. W języku łacińskim stosowano też takie określenie jak *atrium ecclesiae*. Miejsca pochówku organizowano, zazwyczaj przy kościołach i przy głównych traktach parafialnych, rozumiejąc, że w ten sposób przedłużą się pamięć o zmarłych. Bardziej religijni pragnęli spocząć w pobliżu grobu męczenników ufając, że odwiedzający te groby pomodlą się także za nich. Wewnątrz kościołów i w krążgankach grzebano biskupów, książy i niekiedy inne „dostojne” lub zasłużone osoby. Tak właśnie powstawały wspomniane *atrium ecclesiae*. Od IX w. w Europie wprowadzono zwyczaj grzebania członków jednej wspólnoty parafialnej na jednym miejscu. Zwyczaj ten nawiązywał do upowszechnianej zasady wiary o Świętych obcowaniu. Z trudnością wierni przekonywali się do pochówków za miastem lub osadą, uważając te miejsca za mało godne. Dla upowszechnienia zwyczaju i dobrego przykładu ks. prof. Wels z Akademii Krakowskiej założył w XV w. pierwszy cmentarz za murami Krakowa na tzw. Garbarach. Wprawdzie przykład nie oddziaływał od razu, ale z Paryża dotarły nowiny o edyktie króla z roku 1776 w sprawie przeniesienia cmentarzy poza miasto. W Polsce edykt przetłumaczono i ogłoszono „by tym sposobem przygotowywać umysły do spokojnego przyjęcia nowości, tak niepokojącej sumienia nie tylko prostego ludu, ale i wykształconych obywateli” (za: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, tom V-VI, Warszawa 1905). Kolejnym „dobrym przykładem” stało się założenie cmentarza powązkowskiego w Warszawie w roku 1790 na gruntach ofiarowanych przez Melchiora Szymanowskiego. W Krakowie w roku 1801 cmentarz rakowicki założył rząd austriacki na gruntach (zwanym Bosackimi) odkupionych od OO. Karmelitów Bosych z Czerny. W Galicji, sprawę zakładania cmentarzy parafialnych przesądził dekret cesarza Austrii Józefa II, wydany w grudniu 1783 r. Na jego podstawie każdy proboszcz był zobowiązany do wydzielenia gruntu na cmentarz poza centrami miast i miasteczek. W okolicach Ropczyc pozostało w tradycji starszych parafii określenie „cmentarz kościelny”, oznaczający teren przylegający bezpośrednio do ścian świątyni. Jednakże wszystkie tutejsze nekropolie usytuowane są w pewnym oddaleniu od kościołów z pewnością lokalizowane w zgodzie ze wspomnianym dekretem cesarskim. W nielicznych jednak przypadkach na placu kościelnym spotkamy jeszcze nagrobki kamienne dawnych proboszczów czy właścicieli dóbr ziemskich.

Prześledźmy dłużej dzieje i atmosferę tradycyjnych cmentarzy rozsianych po Ziemi Ropczyckiej z centrum w mieście królewskim Ropczyce. Ropczyce to centrum dawnej tzw. tenuty królewskiej, siedziba galicyjskiego powiatu

sądowego, a następnie powiatu administracyjnego. Spotykamy na omawianym obszarze miejsca pochówków zmarłych o różnym podłożu społecznym i religijnym, a są to głównie cmentarze wyznaniowe. W każdej parafii funkcjonował cmentarz dla parafian, ale jeszcze kilkanaście lat temu rzucały się w oczy odwiedzającym wydzielone części cmentarza wyznaniowego, w tym dla innowierców bądź samobójców, jako zmarłych wyjętych z kręgu wyznawców godnych chrześcijańskiego pochówku. W samych Ropczycach istniał przez lata oddzielny cmentarz samobójców, a także osób skazanych „karą na gardle”. To szczególne miejsce określane jest po dzień dzisiejszy mianem „szubiennice”. W aglomeracjach omawianego mikroregionu jeszcze dziś spotkamy cmentarze żydowskie, określane w staropolskiej gwarze jako kierkuty (Wielopole Skrzyńskie, Sędziszów Małopolski, Ropczyce). Nie zachowały się do naszych czasów miejsca pochówków arian, ale w tradycji pozostała nazwa cmentarzy „luterskich”, od nazwiska Marcin Lutra. Pośród cmentarzy z nowych czasów odnotowujemy cmentarze zwane komunalnymi z tej racji, że zawiadywane są przez lokalne władze samorządowe (komunalne), a nie jak te tradycyjne - parafialne, przez władającego parafią proboszcza.

Przez wieki organizowano także pochówki w miejscach poza zasadniczymi cmentarzami, w których pochowani byli zmarli na skutek epidemii, działań wojennych, zbrodni ludobójstwa itp. Przez podropczyckie miasteczka i wsie przetoczyły się wydarzenia rabacji, działania frontowe dwóch wojen światowych, wcześniej „grasowały” epidemie cholery i hiszpanki, okupanci pozostawili swoje ofiary w grobach leśnych i na dawnych kirkutach. Wszystkie te miejsca uświęcone są krwią zmarłych i pomordowanych, a więc zasługują również na trwałe upamiętnienie.

Mimo upływu czasu, kontynuowanie opieki nad nieoznaczonymi formalnie miejscami pamięci i dawnymi cmentarzyskami trwa. Dzięki dobrym ludziom powstały na cmentarzyskach kapliczki, krzyże, obeliski, tablice inskrypcyjne lub okazałe memoriały, a przy niektórych przetrwały zwyczajnie dorocznych i okazjonalnych modlitw czy uroczystości.

Warto także przywołać i dzisiaj informacje na temat epidemii czy działań wojennych, które spowodowały największe skupiska ofiar i pochówków. Niektóre obiekty trafiły już bądź trafią do formalnych rejestrów urzędowych zabytków i miejsc pamięci. Jednak trzeba mieć przeświadczenie, że najlepsza nawet dokumentacja nie uchroni obiektu przed zniszczeniem. Ale znacznie ułatwia identyfikację zagrożeń, stan zastany i obrazuje skalę potrzeb ochronnych. To wszystko w efekcie przedłuża trwanie naszego wspólnego dziedzictwa. Niezależnie czy przygotowano szczegółowe studium przypadku, zin-

wentaryzowano pobieżnie czy założono tylko kartę ewidencyjną, wszystkie te działania w przypadku zniszczenia lub utraty mogą posłużyć do rekonstrukcji detali bądź całego obiektu.

Na stronach internetowych polskiego Narodowego Instytutu Dziedzictwa czytamy, że „ewidencja to uporządkowany zbiór wykonanych według jednolitych wzorów opracowań, zawierających podstawowe informacje o obiektach zabytkowych. Ewidencja zawiera: dane administracyjne i adresowe, rys historyczny, opis obiektu, fotografie i plany. Ewidencja obejmuje pojedyncze obiekty architektoniczne, zespoły budowlane (np. folwarki), zespoły urbanistyczne i ruralistyczne, stanowiska archeologiczne oraz zabytkowe parki i cmentarze. Ewidencja zabytków jest działaniem obowiązkowym dla wojewódzkich urzędów ochrony zabytków i gmin. Celem ewidencji zabytków jest rozpoznanie obiektów zabytkowych w terenie i ich udokumentowanie, zebranie i opracowanie podstawowych informacji merytorycznych o nich, zebranie informacji administracyjno-adresowych, tworzenie opracowań dla obiektów zagrożonych rozbiórką, destrukcją lub gruntowną przebudową, monitoring zasobu zabytkowego. Z powodu stale rozszerzającego się na kolejne grupy zakresu zainteresowań konserwatorskich ewidencja rozumiana jako sporządzanie dokumentacji jest działaniem ciągłym i nigdy nie zostanie definitywnie zakończona. Możliwe jest jedynie zaspokojenie potrzeb w określonym momencie. Celem usystematyzowania badań obszar Polski został podzielony na prostokątne obszary o powierzchni 37,5 km². Dotychczas przebadano 270 000 km², co stanowi 87% powierzchni kraju i zarejestrowano ponad 435 000 nieruchomych zabytków archeologicznych, w tym grodziska, relikty osad i cmentarzysk, stanowiska o charakterze produkcyjnym, sepulkralnym, kultowym i inne. Dla każdego stanowiska wykonano Kartę Ewidencyjną Zabytku Archeologicznego (KEZA). (...) Rzetelnie opracowana ewidencja umożliwia prowadzenie planowej polityki konserwatorskiej w zakresie wpisów do rejestru zabytków, współpracy konserwatora przy opracowywaniu planów zagospodarowania przestrzennego, prac remontowo-budowlanych, dofinansowania prac konserwatorskich, przygotowywania szczegółowej dokumentacji wybranych obiektów zabytkowych, tworzenia zbioru informacji o zabytkach na określonym terenie (gmina, powiat, województwo). Ewidencja ułatwia również podejmowanie przez konserwatorów zabytków szybkich decyzji w sprawach interwencyjnych”.

Corocznie początek listopada w tradycji chrześcijańskiej i oczywiście polskiej, to czas wspomnienia zmarłych, odwiedzanie mogił i miejsc związanych ze śmiercią, pochówkiem, ostatnim pożegnaniem. Zjawiskiem nowym na tle

zastanej tradycji jest tzw. sakralizacja naszych dróg i ulic. Jest to fragment większego zagadnienia określanego w nauce jako sakralizacja przestrzeni społecznej. W miejscach katastrof i wypadków drogowych żyjący uczestnicy zdarzenia czy też najbliżsi ofiar - stawiają krzyże, zapalają znicze, coraz częściej ustawiają tablice inskrypcyjne poświęcone tragicznie zmarłym. Dla jednych staje się to przedłużeniem pamięci o tragicznie zmarłych, którym los odebrał szansę powrotu do domu. Dla innych staje się przestrożą przed czymś, co może się zdarzyć kiedy braknie wyobraźni, trzeźwości czy nawet zwykłego zdrowego rozsądku.

Dawniej ludność żydowska, a teraz żydowscy pątnicy na kirkuty w Ropczycach, Sędziszowie Młp. czy Wielopolu Skrz., przybywają na swoje święto umarłych obchodząc je w miesiącu *elul*, tj. na przełomie sierpnia i września (*elul* w hebr. dwunasty miesiąc żydowskiego kalendarza cywilnego i jednocześnie szósty dla wyznawców judaizmu).

Sredniowiecze pochówki i kurhany „tatarskie”

Nie zachowały się w okolicach Ropczyc stanowiska archeologiczne świadczące o pochówkach dawnych mieszkańców, kiedyś pogan. Mimo zachowanego i przebadanego grodziska w Będziemyślu oraz na terenie Konic, brak informacji o sposobie grzebania zmarłych z okresu istnienia grodziska (okres kultury ceramiki wstęgowej rytej oraz kultury malickiej). Nie zachowały się na omawianym obszarze detale świadczące o tradycji pogrzebowej, o paleniu ciała zmarłego, które umieszczano na stosie. Po całkowitym spaleniu prochy umieszczano w urnach i zakopywano je w grobach. Zachowała się jednak tradycja słowiańska, do której należało wyprawianie po pogrzebie stypy na cześć zmarłego, z jego dobrym wspomnieniem przez uczestników stypy. Kulturowano także przez wieki spożywanie jądła świętecznego na grobach bliskich zmarłych. Opis słowiańskiego obrządku pochówku podaje, że : „ceremonia pogrzebu nosiła nazwę tryzny. Składało się na nią spalenie zwłok, złożenie ich do urny, a potem do grobu. Naturalnie kremacja nie była jedyną metodą stosowaną w dawnych czasach. Warto jednak zaznaczyć, że prochy czy zwłoki chowane były przy drogach, w polach albo lasach. Zwyczaj ten, z którym Kościół zawzięcie walczył, praktykowany był do X w., a nawet do czasów Bolesława Chrobrego. Razem z ciałem grzebano także przedmioty, które mogły być zmarłemu przydatne także w zaświatach. Zresztą nie tylko przedmioty, bo również (tak przecież „użyteczne”, a i wdzięczne) niewiasty, które nieraz kończyły palone wraz ze zwłokami męża”².

² Za: <http://www.sowa.website.pl/cmentarium/Namarginesie/Sredniowiecze.html>.

Najstarszym sposobem pochówku na prezentowanym obszarze będzie z pewnością tzw. kopiec tatarski. Kopiec przy drodze do wsi Gnojnica, zwany w lokalnej tradycji tatarskim, to wg powtarzanych ustnych przekazów miejsce związane z okresem najazdów tatarskich na Ziemię Sandomierską, w tym na miasteczko Ropczyce. Nieopodal miasta, przy drodze do Gnojnicy, pozostał kurhan, zwany właśnie także kopcem tatarskim. Wokół niego narosło wiele legend, traktujących kopiec jako właśnie mogiłę tatarskich wojów, może łącznie z ich przywódcą chanem - z czasów najazdu na Ropczyce. Tradycja opiera się w pewnej mierze na przykładzie przemyskim, gdzie o podobnym kopcu napisano: (...) gdy Tatarzy raz pod Przemysłem przez wojsko polskie zostali pobici i zniesieni, poległ w tej potyczce także chan tatarski, którego zwłoki na górze pod Przemysłem pochowano, a na mogile jego ten kopiec usypano - odtąd nazywa się on kopcem tatarskim. Kopiec nie jest odwiedzany jako cmentarzysko, a długotrwała erozja powłoki kopca spowodowała jego znaczne obniżenie. Co jakiś czas dobra ręka usuwa zachwaszczenia odsłaniając turystom obiekt niewiadomego ciągu pochodzenia.

Ofiary rabacji (buntu chłopstwa)

Połowa wieku XIX to czas rzezi galicyjskiej zwanej także rabacją. W okolicach Ropczyc jest kilka miejsc uświęconych krwią ofiar bratobójczej rzezi z roku 1846, którą historia określiła mianem rabacji lub właśnie rzezi na domniemanych powstańcach przeciw Austrii. Przykładem trwałej pamięci jest jakże wymowna inskrypcja na starym wielopolskim cmentarzu, przy drodze do Sośnic, gdzie zachował się pomnik z piaskowca. Na tymże, jeszcze dziś możemy odczytać napis: *Pod tą mogiłą spoczywają zwłoki od wzburzonego tutejszego chłopstwa w dniu 20.02.1846, niewinnie pięć osób zamordowanych, a mianowicie: Piotr de Misky 50 lat mający, rządca ekonomiczny tutejszy Stanisław Litwiński 33 lat liczący, dziedzic Zawadki. I trzech innych oficjalistów. Ten pomnik pierwszego czułe dzieci, drugiego czuła żona w dowód wdzięczności wspólnie wystawili. Upraszają przechodnia o westchnienie do Boga za ich dusze.* Po latach wielopolski proboszcz ks. Julian Śmietana taki dołożył za kronikarzem komentarz: „pomnik ten postawiony jest z piaskowca, mieszczącego w sobie wiele rudy żelaznej, która pomimo bielenia wapnem, w plamach rdzawych na wierzch występuje, co miejscowych Kainów w przekonaniu tym stwierdziło, że to krew pomordowanych występuje (S. Dembiński, *Kronika dworów ...*). Pozostały jeszcze zapiski w *Księdze Zmarłych* dla Wielopola i Nawsia, z których się dowiadujemy, że dnia 23 lutego 1846 r. zginęli zamordowani przez chłopów (oprócz wyżej wymienionych) jeszcze Marceli

Hoszkowski, mandatariusz Zawadki lat 32, mąż pozostałej Ignacji Wójcik, Michał Silikiewicz, lat 32, mąż pozostałej Katarzyny Leiner. Ponadto z Nawisia: Stefan Jandziński - ekonom i Antoni Konarski - żołnierz czasowo z wojska zwolniony, lat 36 (Liber mort). W innych okolicznych wioskach także są groby ofiar rabacji, o których będzie mowa przy charakterystyce regionu. W sąsiednich Brzezinach również zachował się nagrobek ofiar rabacji z czytelnymi nazwiskami pogrzebanych.

Pochówki ofiar epidemii

Okolice Ropczyc epidemie chorób zakaźnych nawiedzały kilkakrotnie, choć nie zawsze postrzegane były jak masowy „wysyp” zarażeń, raczej jako dopust boży i kara za ziemskie winy. Dr Jerzy Fierich pisał w roku 1936, że „zaraza ta trzy razy grasowała na terenie powiatu ropczyckiego”. Pierwsze zakażenia i zgony notowane były księgach zmarłych okolicznych parafii w roku 1831, z największym nasileniem w Zagorzycach. Kolejna i najdotkliwsza fala nadeszła w roku 1848, a powtórzyła się w roku 1873. Różne domysły snuła miejscowa ludność, a to powodem był chleb z nowego zboża po okresie głodu, a to znowu wojska rosyjskie „przywlekły” zarazę w interwencji po powstaniu listopadowym. Spora grupa dawała wiarę w morowe powietrze, zanosząc modły: *Od powietrza, głodu, ognia i wojny ...* Brak było w ropczyciem wiedzy i doświadczonych ludzi w walce z zarazą. Największe spustoszenie czyniła w tych osadach, gdzie przez ich teren płynął strumyk zasilający gospodarstwa w wodę poprzez bezpośrednie czerpanie z nurtu rzeczki. Dla bardziej uświadomionego Śląska wydano wówczas „Instrukcję o postępowaniu podczas cholery”, upowszechnioną już w latach 1836-1837, w której tak opisano objawy choroby: *Cholera jest chorobą, która się, jak wiadomo, zwyczajnie daje poznać przez wymioty i biegunkę (...) przez nieprzyjemne uczucie w dołku serca, przez oziębłość członków, konwulsje i bóle, osobliwe w tydkach, jak i przez wklęsłą i prędko odmienioną twarz, słaby wnet nie czujny puls, wielką słabość i tęsknotę. Najwięcej ona połączona jest z wielkim pragnieniem, zatrzymaniem uryny, z niebieskim lub czerwono-niebieskim kolorem pojedynczych części, najbardziej rąk i nóg*. O masowości zgonów świadczy fakt sporządzania w księgach parafialnych Liber Mortum zbiorowych aktów zgonu.

Ofiary pandemii grypy w latach 1918-1919

Mowa tutaj o pandemii choroby potocznie zwanej hiszpanką, wywołaną przez nieznaną wówczas i wyjątkowo groźną odmianę podtypu H1N1 wirusa A grypy. Spowodowała ona, jak dość pobieżnie oszacowano, od 50 do

100 mln ofiar śmiertelnych na całym świecie. Eksperci szacują, że liczba ofiar *hiszpanki* była znacznie wyższa od liczby ofiar wszystkich frontów pierwszej wojny światowej (zwanej wówczas wielką wojną). Czas pokazał, że była to jedna z największych pandemii w historii ziemskiego globu. Choroba objęła około 500 mln ludzi, co wówczas stanowiło trzecią część populacji świata³. W ocenie znawców przedmiotu „przed wybuchem *hiszpanki* w 1918 r. pojawiły się najprawdopodobniej jej zapowiedzi. Już w latach 1915-1916 odnotowano w Stanach Zjednoczonych dotkliwe epidemie grypy. Jej łagodna odmiana pojawiła się zimą i wiosną 1918 r. Pierwsze śmiertelne przypadki odnotowano w mieście Freeport i w Bostonie. Andy Wiest, autor „Historii I wojny światowej”, pisze, że w marcu 1918 r. grypa pojawiła się wśród żołnierzy Camp Funston w Kansas. Z Ameryki do Europy przenieśli ją amerykańscy żołnierze, głównie przez porty w Breście i Bordeaux. Nazwa „*hiszpanka*” jest więc myląca, a wzięła się stąd, że pierwsze alarmowały o chorobie dzienniki hiszpańskie; w innych państwach informację o epidemii blokowała cenzura. W czerwcu 1918 r. zaczęły się masowe zachorowania w Europie. Powszechnie noszono maseczki, ale rezultaty stosowania tego środka zapobiegawczego były mizerne. Zamknięto kościoły, szkoły i teatry. Mieszkanka Londynu pisała: «Sytuacja jest okropna. Ta nowa grypa, jak ją nazywają, jest prawdziwą plagą, która powala ludzi na ulicy. Przedsiębiorcy pogrzebowi nie nadążają z dostarczaniem trumien i grzebaniem zmarłych. W niektórych rodzinach 6-7 osób leży martwych w jednym domu. To naprawdę straszne, dlatego wszyscy boją się wychodzić na ulicę». Charakterystyczną cechą *hiszpanki* było to, że zapadały na nią nie tylko osoby bardzo młode i stare, jak zwykle na grypę, ale też ludzie w średnim wieku. Połowa zmarłych miała 20-40 lat, zachorowało 15-20 proc. populacji, a w niektórych rejonach 50 proc. chorych umarło. *Hiszpanka* zaczynała się zwykle od wysokiej gorączki, potem następowały bóle głowy, kończyn, uczucie zimna i kaszel. Choroba trwała kilka dni i często jej wynikiem były poważne komplikacje w postaci zapalenia płuc i schorzeń centralnego układu nerwowego. Strach potęgowało to, że w tym samym czasie wybuchały epidemie paraliżu dziecięcego i tzw. australijskiego. W pierwszych dziesięciu miesiącach od pojawienia się wirusa grypa zabiła w USA 550 tys. ludzi. W Indiach zmarło na nią 20 mln osób. Ofiarą epidemii padł poeta Guillaume Appolinaire. W Polsce pierwsze przypadki *hiszpanki* pojawiły się we Lwowie w lipcu 1918 r., w połowie września choroba dotarła

³ Za: JOHNSON, Niall P. A. S. *Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 „Spanish” Influenza Pandemic*. Bulletin of the History of Medicine – Volume 76, Number 1, Spring 2002, s. 105 – 115.

do Krakowa, a w październiku do Warszawy. Po pierwszej fali epidemii nadeszła druga, o cięższym przebiegu”⁴.

Wszelkie epidemie, zwane także zarazami, były przez wiele wieków traktowane jako dopust boży, zjawiska równie niezrozumiałe, a zawsze niebezpieczne. W efekcie chorób noszonych przez zarazy wyludniały się wsie i miasta. Ofiarami stawali się zarówno biedni, jak też bogaci, młodzi, starzy i osoby w wieku dojrzałym. Ci, którzy oparli się zarazie nie byli w stanie pomóc chorym, obawiając się o własne bezpieczeństwo. Nie znając przyczyn zarazy, nie stosowano odpowiednich metod przeciwdziałania. Przez lata jedyną metodą obrony była ucieczka z miejsca „zapowietrzonego” (objętego morowym powietrzem). Nawet pochówków dokonywano z dala od siedzib ludzkich, z obawy przed nawrotem choroby. Dopiero po latach oznaczano cmentarze epidemiczne czy to kurhanem, czy krzyżem lub kapliczką. Jak wielką groźbę niosła i niesie zaraza świadczy współczesna reakcja ludności jednej z małopolskich osad. Tuż przed budową autostrady A4 w odcinku od Krakowa do Przemyśla, prasa donosiła: „Dzisiaj o tragedii sprzed półtora wieku przypomina tylko drewniany krzyż. Właśnie w tym miejscu będzie budowana autostrada. Zmiana planów jest niemożliwa. Dlatego szczątki choleryków zostaną ekshumowane i umieszczone w mogile zbiorowej, na cmentarzu komunalnym w Brzesku. To może być niebezpieczne, dla nas okolicznych mieszkańców, ale także tych wszystkich którzy odwiedzają cmentarz. Czy to może doprowadzić do kolejnej epidemii? - zastanawiają się niektórzy mieszkańcy miasta. Władze miejskie i specjaliści uspokajają. - Nie ma takiego niebezpieczeństwa. Zresztą choroba przenosi się przez pokarm i skażoną wodę. Przyczyną choroby jest przede wszystkim przecinkowiec cholery. Ekshumacja zwłok, osób pochowanych przed 150 laty jest całkowicie bezpieczna - zapewnia dr Jan Kumięga z Polskiej Akademii Nauk”⁵. Pamięć o cmentarzyskach epidemicznych zatarła się wśród współczesnych mieszkańców osad. Czasem tylko stojąca wśród pól kapliczka przywołuje na pamięć wydarzenia z poprzednich wieków. Dla młodych takie miejsca stanowią może jedynie obiekt niewielkiego zainteresowania. Zaś starsi mieszkańcy jeszcze dziś niechętnie wracają do tych miejsc, pamiętając o przekazach dziadków, że jest tam „strasznie, ckliwie i w dodatku konie się tam płoszą”. Kościół katolicki w swych pismach i nauczaniu pamięta wciąż o epidemii, która nadal wisi nad ludzkością i zachęca do modlitwy: „Od powietrza, głodu ognia i wojny...”. Bywa jednak, że w

⁴ ŁUKASIEWICZ, D. Hiszpanka z Ameryki. In *Tygodnik Wprost*. Wydanie: 8/2004 (1108).

⁵ <http://fakty.interia.pl/malopolskie/news-ekshumacja-cmentarza-cholerykow-budzi-groze,nId,1196505>.

tradycji lokalnej zachowały się wspomnienia o cmentarzach „cholerycznych”, organizowanych niemal przez cały XIX wiek, dla pochówków ofiar zarazy. O takim miejscu przypomina coroczna procesja mieszkańców Wielopola Skrzyńskiego na Podkarpaciu. Wierni idą na uroczystość określaną jako „Meus” (Emaus), cały czas przy odgłosie tureckiego bębna śpiewają pieśni wielkanocne, potem psalm do św. Rozalii, patronki przed zarazą i morowym powietrzem. Udają się w procesji na stary cmentarz - zmarłych na cholera w 1848 r. Tam po odprawieniu modlitw i odśpiewaniu pieśni, za tych co zostali tu pogrzebani w czasie epidemii, kończą żałobny obrzęd.

Generalnie na obszarze analizowanego powiatu cmentarze epidemiczne są słabo oznakowane lub zupełnie zapomniane. Dobrym przykładem upamiętnienia zmarłych na cholera jest cmentarz w Bobrowej Woli powiat dębicki (Gmina Żyraków, dawniej powiat ropczycki). Tablica kierunkowa ustawiona przy drodze powiatowej informuje o cmentarzu, gdzie zachowały się nagrobki z piaskowca, a podczas renowacji w roku 1993 dodano metalowe tablice z nazwiskami i wiekiem ofiar zarazy z lat 1872-73.

Pochówki wojenne

Odrębną grupę cmentarzyk stanowią pochówki wojenne, te już niemal zapomniane z okresu I wojny światowej (Lubzina, Wielopole Skrz., Brzeziny, ogółem 27 cmentarzy w okolicach Pilzna, gdzie stał sztab austriacki). Urządzane były już od roku 1915 przez specjalny Oddział Grobów Wojennych Komendantury Wojskowej w Krakowie (z niem. *Kriegsgraber-Abteilung K.u.K. Militär-Kommando Krakau*), będący jedną z terenowych filii Wydziału Grobów Wojennych wiedeńskiego Ministerstwa Wojny. Pozostały także kwatery nie oznaczone i nie włączone do późniejszych cmentarzy, a pozostają rozsiane w lasach okalających Ropczyce. Spotykamy więc krzyż w lesie za posesją śródleśną, przy drodze z Lubziny do Zawady, ustawiony w miejscu gdzie w roku 1914 zginęła grupa żołnierzy austriackich, wg naocznych świadków byli to Tyrolczycy. Spotykamy także lubzińską kapliczkę w pobliżu innej posesji, wzniesioną dla upamiętnienia śmierci w roku 1914 kilkunastu żołnierzy rosyjskich. Nie wszystkie jednak mogiły w porę odnaleziono i właściwie usytuowano lub oznakowano. Bywa, że w rozmokłej glinie na urwiskach, po dzień dzisiejszy ukazują się ludzkie, żołnierskie szczątki obydwóch walczących wówczas stron. Większe skupiska mogił żołnierskich z lat 1914-1917 występują w Wielopolu Skrz. i Lubzinie.

O tych, którzy z wojny nie wrócili, przypominają tablice bądź - obeliski. W Gnojniczy, w intencji poległych w pierwszej wojnie światowej i wojnie pol-

sko-bolszewickiej, wystawiono w roku 1931 na „Małym Błoniu” pomnik - obelisk, a w Małej kamienny słupowy obelisk poświęcony jej mieszkańcom – ofiarom „wielkiej wojny” i wojny polsko-bolszewickiej z 1920 r. Są także miejsca upamiętniające starsze znacznie czyny zbrojne. W Ropczycach (w lasku) i w Brzezinach (dworski park) ustawiono w 1913 r. krzyże upamiętniające 50-lecie Powstania Styczniowego. W narożu parku w Woli Ocieckiej, tuż obok kaplicy pozostała mogiła powstańcza, a samo miejsce pamięta pobyt Henryki Pustowujtówny – adiutanta gen. Mariana Melchiora Antoniego Langiewicza.

Kolejna totalna wojna pozostawiła w naszym regionie cmentarze wrześniowe z 1929 r. - żołnierzy i cywili, cmentarze ofiar terroru - rozstrzeliwań partyzantów i także ludności cywilnej (lubziński las, Gnojnica Wola, Chechły), cmentarze po partyzanckich potyczkach i regularnych działaniach frontowych w lecie 1944 roku. Trudno sobie wyobrazić, ale ropczycki rynek do roku 1951 był wielkim cmentarzyskiem rosyjskich żołnierzy poległych wokół miasta w sierpniu 1944 roku. Po ekshumacji przeniesiono pochówki na cmentarz wojskowy w Dębicy. Pochówki rosyjskie na terenie Ropczyc usytuowane były w trzech miejscach: właśnie na rynku, w dolnej części cmentarza parafialnego i kilka mogił w otoczeniu kościoła pw. Najświętszej Marii Panny. Blisko dwa lata trwała akcja zbierania żołnierskich zwłok z pól i ogrodów na Ziemi Ropczyckiej. Dlaczego brak śladów pochówków żołnierzy niemieckich? Po pierwsze, zgodnie ze swoją doktryną wojenną, Niemcy w miarę możliwości transportowali swoich zabitych do Rzeszy. Po drugie, sami dokonywali pochówków w nieoznakowanych mogiłach (pokrytych równo darnią), by propaganda radziecka nie miała możliwości obliczyć strat nieprzyjaciela. Po trzecie, pojedynczych pochówków Niemców dokonywali polscy cywile bądź Rosjanie w zupełnie przypadkowych miejscach (rowy strzeleckie, bruzdy na uprawnym polu itp., często bez odzieży), nie oznakowując mogił z pośpiechu czy wręcz z pogardy dla znieawidzonego wroga i jego munduru. Kilka tego typu pochówków (nierozpoznanych) potwierdza się w okolicach Ropczyc (Lubzina, Mała, Ostrów, Witkowice, Zagorzyce, Nawsie). Najbliższy, zapamiętany przez świadków cmentarz niemiecki usytuowany był na polach dawnego dworu w Górze Ropczyckiej, tuż przed wjazdem drogą nr 94 do Witkowic oraz na polach brzezińskiego przysiółka Berdechów⁶.

⁶ Ekshumacją i przenoszeniem na cmentarze wojenne szczątków żołnierzy niemieckich (obydwóch wojen światowych) zajmują się Fundacja Pamięć z Warszawy oraz Niemiecki Narodowy Związek Opieki nad Grobami Wojennymi. Ustalono taką procedurę na mocy porozumienia, podpisanego w 1989 r. przez ówczesnych szefów rządów Polski i Niemiec - Tadeusza Mazowieckiego oraz Helmuta Kohla.

W sprawie oznaczania grobów czerwonoarmistów funkcjonowała specjalna procedura. Na stronie Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa czytamy, że „po zakończeniu działań wojennych władze polskie przystąpiły do sporządzania spisów grobów i cmentarzy wojennych znajdujących się na terytorium Polski. Spisy te wykonywały gminy na podstawie zamieszczonych na grobach tabliczek imiennych bądź informacyjnych lub relacji mieszkańców. Spisami zostały objęte wszystkie zlokalizowane groby żołnierzy (bez względu na narodowość i przynależność do armii), jeńców oraz ludności cywilnej. Miejsce grobów masowych, głównie przy obozach, często wskazywali ocalaeni więźniowie. Zebrane informacje dotyczące grobów wojennych, w formie wykazów, z opisem i szkicami ich usytuowania gminy przesyłały do starostw powiatowych, które następnie przekazywały je Ministerstwu Administracji Publicznej. W ówczesnej administracji państwowej, właśnie ten resort miał powierzone zadania dotyczące sprawowania nadzoru nad grobami i cmentarzami wojennymi. Do Ministerstwa Administracji Publicznej należało więc opracowanie zbiorczych wykazów miejsc usytuowania grobów wojennych, organizacyjne przygotowanie ekshumacji i tworzenie cmentarzy wojennych. Podstawowymi dokumentami stanowiącymi ewidencję pochowanych żołnierzy sowieckich były tzw. „paszporty”, zakładane w okresie prowadzenia przez władze polskie ekshumacji, tj. w latach 1948-1954. Wydobyte zwłoki grzebano na terenie wyznaczonym do założenia i budowy cmentarza wojennego. Do paszportów wpisywano dane o poległych żołnierzach, uzyskane w trakcie dokonywania ekshumacji. Spis żołnierzy zidentyfikowanych stanowił załącznik do protokołu ekshumacyjnego. Ponadto w protokole tym zawarte były informacje o liczbie wydobytych zwłok i miejscu ich pochowania”⁷.

Tego typu regulacje funkcjonowały już w okresie II Rzeczypospolitej, a do ich przyjęcia skłoniły władze cmentarzyska I wojny światowej. Tak więc, „zgodnie z przepisami art. 6 ustawy o grobach i cmentarzach wojennych z 28 marca 1933 r.”⁸, pozostają one pod opieką państwa, a koszty ich utrzymania ponosi skarb państwa. Obowiązek utrzymania grobów i cmentarzy wojennych może wojewoda powierzyć gminie (powiatowi) za przekazaniem odpowiednich funduszków, o ile gmina nie przyjmie obowiązku tego bezpłatnie. Bezpośredni nadzór nad stanem grobów i cmentarzy wojennych sprawują gminy. W zarządzeniu wykonawczym Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 23 października 1936 r., wydanym w porozumieniu z Ministrami Spraw Woj-

⁷ Za: http://www.radaopwim.gov.pl/article_details/12/groby-zolnierzy-armii-radzieckiej-poleglych-w-polsce-w-ii-wojnie-swiatowej/.

⁸ Dz. U. Nr 39 z 1933 r.

skowych i Opieki Społecznej określono sprawy dotyczące opieki nad grobami wojennymi. W ustawie z 24 lipca 1998 r. o zmianie niektórych ustaw określających kompetencje organów administracji publicznej, w związku z reformą ustrojową państwa, został potwierdzony art. 6 ustawy z 1933 r.⁹ Z dniem 6 lipca 1998 r. sprawy cmentarzy i grobów wojennych przeszły z Urzędu Mieszkalnictwa i Rozwoju Miast do zakresu działania Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji. Ministerstwo to - z tymże dniem - realizację ustawy o grobach i cmentarzach wojennych przekazało Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. Środki na utrzymanie cmentarzy wojennych są wydzielane z budżetu wojewodów i następnie przekazywane gminom na wykonanie prac konserwacyjno-porządkowych i prowadzenie remontów, na podstawie porozumień zawartych pomiędzy urzędami wojewódzkimi a gminami¹⁰. Największe skupiska mogił wojennych z lat 1944-1945 pozostały w Łączkach Kucharskich i Brzezinach.

Szczególne miejsca na cmentarzach parafialnych i ścianach kościołów

Niemal każdy podropczycki parafialny cmentarz, funkcjonujący przynajmniej od dwóch wieków, skrywa tajemnice śmierci i pochówku osób uwikłanych w wir dziejów państwa i regionu. O śmierci i pochówku powstańca z 1863 roku - młodego Jabłonowskiego, na sędziszowskim cmentarzu, pisze historyk, że „padł razem z pięcioma kompaniami. Jego zmasakrowane bagnietami i pozbawione głowy ciało zrozpaczona matka ukryła w wozie ze słomą i przewiozła przez granicę”. Pogrzebany został potajemnie. W innej kwaterze sędziszowskiego cmentarza znajduje się mogiła pchor. Alojzego Skąleckiego - żołnierza AK (28.01.1920-17.06.1944), zamordowanego przez Gestapo latem 1944 roku. W Brzezinach, w obszarze najstarszej części nekropolii, uwagę przykuwa mogiła Medarda Schayny, który również brał udział w powstaniu, jednak wrócił i „wpływał na świadomość narodową chłopów”. Na tym samym cmentarzu jest mogiła rodziny Lachmanów, szczególnie oddanej sprawom narodowym. Na tablicach inskrypcyjnych z dwóch sąsiadujących ze sobą rodzinnych grobowców wynika, iż leżą w nich: Jan Lachman uczestnik powstania styczniowego, długoletni nauczyciel i pierwszy kierownik szkoły w Brzezinach, Stanisław Lachman – Nowakowski ps. „Wielki”, profesor Gimnazjum w Mielcu, wykładowca w Studium Nauczycielskim w Radomiu, uczestnik Kampanii Wrześniowej, oficer AK. Po prawej stronie widnieje tablica z napisem: Edmund Święch kombatan wojenny. Więzień łagrów (..), Helena

⁹ Dz. U. Nr 116 z 1998 r.

¹⁰ Tamże.

Święch zd. Lachman (...) odznaczona medalem i krzyżem. Na płycie głównej tablica z napisem Marian Lachman żołnierz AK. Kurier Tatrzański, więzień Montelupich. Zamordowany w Oświęcimiu 1943. Kolejna tablica na płycie głównej - Maria Lachman, prof. polonistyki. Zasłużona wychowawczyni wielu pokoleń młodzieży, żołnierz AK tajnego nauczania i profesor Liceum Ogólnokształcącego w Ropczycach, a następnie LO w Lesku.

Kiedy nie można wspomnieć zmarłego nad jego mogiłą, potomni urządzają takie szczególne miejsce, gdzie postać zmarłego utrwalona zostaje w kamieniu lub stali. Jednym z takich miejsc jest tablica usytuowana na zewnętrznej ścianie kościoła p.w. Przemienienia Pańskiego w Ropczycach. Na niej czytamy: *Oddali życie za wolność Ojczyzny, żołnierze Ziemi Ropczyckiej: ppor. Franciszek Bączyński lat 23 / elew Szkoły Podchorążych Broni Pancerniej w Modlinie / jeńiec Kozielska zamordowany w Katyniu przez NKWD w maju 1940 r. Ppor. Stanisław Depowski lat 30 ps. „Cyran” żołnierz II Korpusu Wojska Polskiego poległ pod Monte Cassino w czerwcu 1944 r. strz. Alojzy Skalecki lat 24 ps. „Alek” żołnierz Armii Krajowej placówki „Ropa” zamordowany przez Gestapo w czerwcu 1944 r. Ppor. Józef Ździebło lat 19 ps. „Mały”, żołnierz Armii Krajowej placówki „Rakiet” oraz Ludowego Wojska Polskiego, poległ w walkach o Wał Pomorski w lutym 1945 r. / Wymienionym - ku wiecznej chwale, potomnym - ku pamięci / w 60 rocznicę IV-tego rozbioru Polski poświęcają Żołnierze Światowego Związku Armii Krajowej Koła w Ropczycach, listopad 1999.*

Zarówno cmentarne pochówki oznaczone przez bliskich osób spoczywających w mogiłach, jak i inskrypcje na tablicach pamiątkowych, informują i uczą kolejne pokolenia historii kraju i regionu. Przykładem niech będzie charakterystyczny dla twórczości Wojciecha Durka nagrobek kamienny na mogile jego rodziców w Małej. Bardzo osobisty wydzwitek niesie ze sobą inskrypcja wykonana na słupowej kapliczce przydrożnej w Cierpiszu, ustawionej w miejscu tragicznej śmierci tamtejszej mieszkanki. Fundator nagrobka i parceli pod szkołę usytuowaną obok, z pewnością mąż zmarłej, napisał (pisownia oryginalna): *W czasie potyczki wojsk niemieckich i rósckich, rok 15.8.1944 zabili Dzik Weronike. Dzik Antoni ofiarował parcele pod szkołę.*

Także takie miejsca, gdzie mimo świadomości, iż na nich nie został pochowany ktokolwiek, traktujemy jak cmentarz. Z najnowszej historii regionu wskazać trzeba plac w Wielopolu Skrzyńskim, gdzie stoi „Krzyż Spalonych”. Naoczni świadkowie przywołują w pamięci tragicznie zmarłych oraz nieoprzebane popioły i szczątki ofiar pożaru baraku kina z 11 maja 1955 r.¹¹

¹¹ Autor niniejszego opracowania (W.Tabasz) i jednocześnie autor oratorium „Spod Krzyża Spalonych” (z roku 2010, dostępne w GOKiW Wielopole Skrz.), utrwalił tamten dramat

Cmentarze z Gwiazdą Dawida

Pochówki na cmentarzach żydowskich w okolicach Ropczyc i nie tylko, obrosły tajemniczością i po dzień dzisiejszy wzbudzają ciekawość. Wiele jednak przekazów to zadawnione stereotypy, nie mające nic wspólnego z rzeczywistością, tak jak np. grzebanie zmarłych w tzw. kucki. Biedniejsi Żydzi grzebani byli bez trumien (prawo żydowskie nie wymagało grzebania w trumnie), a szczątkową formę trumny stanowiły tylko deski układane po bokach i od góry zwłok. Grób musiał być wykopany w dniu pogrzebu i pozostać bez jakiegokolwiek obudowy, gdyż nakaz zawarty w *Księdze Rodzaju* (3,19) mówił: „wrócisz do ziemi, z której zostałeś wzięty, bo prochem jesteś i w proch się obrócisz”. Pośpiech z jakim grzebano zmarłego, a także brak trumien, również wzbudzały emocje u polskich sąsiadów¹². Według wspomnień z nieodległych okolic „chowali [Żydzi] w pozycji siedzącej podobno z workiem piasku, by w Dzień Sądu Ostatecznego sypnąć piachem w oczy katolikowi”. Natomiast naoczny świadek z Majdanu Królewskiego dementuje te domysły i stwierdza: wśród naszego społeczeństwa pokutuje fałszywe przekonanie, że Żydzi grzebali swoich zmarłych w pozycji siedzącej. Nie jest to prawdą; brałem udział w takim pochówku i stwierdziłem, że zmarły leżał, nie siedział¹³. Zwyczaj szybkiego obrzędu pochówku nawiązywał do tradycji wyniesionej (przekazywanej) z Izraela, gdzie z powodu gorącego klimatu grzebanie mogło odbywać się w pośpiechu¹⁴. Wspólnoty żydowskie miały swoje wydzielone cmentarze (w siedzibach gminy żydowskiej), zwane potocznie przez Polaków kierkudem, kirkutem, kiercholem (głównie w Galicji, od niemieckiej nazwy *Kirchhof*, co oznaczało dziedziniec kościelny, na którym grzebano zmarłych, przez katolików zwanym cmentarzem kościelnym). Żydzi na określenie cmentarza używali słowa *bejsol* (*bejsakwores* pochodzącymi z języka hebrajskiego, co znaczyło: „dom światła” lub „dom wieczności”). Zgodnie z tradycją jest miejscem nienaruszalnym do dnia Sądu Ostatecznego, gdy wszyscy zmarli powstaną z grobów, a jednocześnie jest miejscem nieczystym,

dzieci i rodziców.

¹² Zachowały się wśród ludności polskiej przekazy o rzekomych pochówkach w tzw. kucki, aby zmarły mógł szybciej wstać na sąd ostateczny (okolice Ropczyc). Cytat za: KAMERA-Z-KOS, N. Święta i obyczaje żydowskie. Wydawnictwo Cyklady, 2008. Faktem jednak jest, że Żydzi tzw. Wschodni (w tym polscy) dokonywali pochówku wyłącznie w pozycji poziomej z ciałem wyprostowanym, choć nawiązując do Talmudu właściwą pozycją byłoby ułożenie zwłok na boku.

¹³ SZULC, H. Żydzi w Majdańszczyźnie, za: *Gmina Majdan Królewski. Historia i teraźniejszość*. Oficyna Wydawnicza APLA 2009, s. 54.

¹⁴ KAMERA-Z-KOS, N. Święta i obyczaje żydowskie, wyd. cyt., s. 119 – 120.

dłatego według Talmudu powinien znajdować się co najmniej 50 łokci (ok. 25 m) od najbliższych zabudowań. W wieku XIX i wcześniej oddzielne kwatery zakładano dla kobiet, mężczyzn i dzieci; panny chowano oddzielnie od mężatek, złoczyńców separowano od pobożnych, samobójców grzebano pod murem, a odszczepieńców od wiary za murem. Zgodnie z obyczajem Żydzi odwiedzali (i czynią to do dziś) groby bliskich w miesiącu *elul* (sierpień/wrzesień), a mogiły rodziców dodatkowo w rocznicę ich śmierci. Groby wieńczyły macewy, w formie płyt kamiennych, prostokątnych, zamkniętych od góry półkuliście lub ciosane w trójkąt. Mogiłę przeciętnego Żyda zdobiła *macewa* z wyrytą inskrypcją zawierającą nazwisko i imię oraz modlitwne zawołania i prośby za zmarłego. Na mogiłach bogatszych zmarłych w górnej części umieszczano płaskorzeźby o dobranej symbolice (złamane drzewo lub rozbity okręt to symbole śmierci, dłonie w geście błogosławieństwa symbolizowały mężczyzn pochodzących z rodu Aarona, dzban i misa to inicjał potomków rodu Lewiego, wąż Eskulapa oznaczał symbol profesji zmarłego)¹⁵. Na macewach spotyka się także napisy złożone z pojedynczych dużych liter: T. N. C. B. H., są to pierwsze litery hebrajskich słów błogosławieństwa: „*Niech dusza będzie zwinęta w węzły życia*”¹⁶. Tradycja nakazywała, aby inskrypcja na macewie była koniecznie w języku hebrajskim. Na żydowskich nagrobkach nie umieszczano postaci ludzkich, zgodnie z nakazem w *Księdze Powtórzonego Prawa* (5,8): „nie uczynisz sobie posągu ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko albo na ziemi nisko lub w wodzie głęboko”. Starano się niekiedy omijać zakaz poprzez rzeźbienie postaci ludzkiej z głową ptaka, czy twarzą zasłoniętą kapeluszem.

Symbole stosowane w kulturze żydowskiej i nadal obecne na zachowanych nagrobkach nie są przypadkowe. „Odzwierciedlają one bowiem życie zmarłego, wykonywany przez niego zawód, a także wyznawane przez niego wartości. Ponadto, konkretne symbole oznaczają przywiązanie zmarłego do nich. Co ważne, żydowskie symbole nagrobne są znakami przemijania oraz stanowią formę upamiętnienia zasług osób zmarłych. Dodajmy, że judaizm zabrania przedstawiania w sztuce postaci ludzkich. Dlatego też, odwiedzając kirkuty, na macewach najczęściej zobaczymy motywy roślinne oraz zwierzęce. Poniżej przedstawiamy symbole, które najczęściej możemy spotkać na polskich cmentarzach żydowskich. Złączone ręce – w geście błogosławieństwa – symbol błogosławiających dłoni umieszczany jest na grobach Kohenów (kapłanów), którzy wywodzą się z biblijnego rodu arcykapłana Aarona. W

¹⁵ Tamże, s. 147.

¹⁶ *Z mądrości Talmudu*, opr. cyt., s. 396.

takim geście, dłonie składają rabinii podczas niektórych modlitw. Najczęściej, symbol błogosławiących dłoni spotkamy na grobach rabinów oraz cadyków. Dzban i misa – symbol ten zobaczymy na grobach zmarłych, których korzenie sięgają plemienia lewitów, potomków rodu Lewiego, których obowiązkiem była pomoc podczas modlitw. Osoby te były odpowiedzialne między innymi za obmywanie rąk kapłanom, czy też czytanie Tory w synagodze. Świeca i świecznik – znak świecy na nagrobku oznacza, że w tym miejscu została pochowana kobieta. Według judaizmu, w żydowskiej rodzinie to kobieta zapala szabasowe świece. Możemy również spotkać się z symbolem złamanej świecy, która oznacza przerwane życie. Natomiast świeczniki siedmioramienne – są symbolem judaizmu oraz świątyni jerozolimskiej. Skarbonka lub ręka, wrzucająca monety do skarbonki – symbol ten umieszczany jest na grobach osób, które słynęły ze swojej dobroczynności. Zwykle, symbol ten znajdziemy na grobach kobiecych. Korona – symbol ten wyjaśnia cytata z Pirke Awot: „Są trzy korony: korona Prawa, korona kapłaństwa i korona władzy, ale korona dobrego imienia stoi wyżej od nich wszystkich”. Symbol korony odnajdziemy na grobach rabinów, czy też osób, które cieszyły się ogólnym uznaniem i szacunkiem. Lew – jest znakiem plemienia Judy, ludu Izraela. Lew symbolizuje potęgę, siłę, odkupienie oraz wyzwolenie. Często, spotkamy się z symbolem lwa, podtrzymującego koronę, czy też zwoje Tory. Ptak – stanowi symbol duszy. Jeżeli na nagrobku ujrzymy ptaka z pisklętami, to ich liczba odzwierciedla liczbę dzieci, które zostały osierocone przez matkę. Drzewa – symbole wieloznaczne. Może oznaczać życie i odpoczynek w raju, jak również żałobę. Złamane drzewo może symbolizować przedwczesną śmierć¹⁷.

Cmentarze wojenne związane z regionem

Na terenie Dębicy usytuowano dwa cmentarze wojenne, trwale związane z dziejami ziemi ropczyckiej, obydwa usytuowane przy ul. Cmentarnej oraz zachowane cmentarzysko Góra Śmierci. Pierwszy to *Cmentarz wojskowy w Dębicy*, założony został podczas I wojny światowej (N50°3'17.135"/E21°25'14.023"). Spoczywają na nim m.in. miejscowi żołnierze polscy polegli w walkach na kresach wschodnich w latach 1918-1920, żołnierze kampanii wrześniowej 1939 r., stu polskich więźniów zamordowanych przez hitlerowców 27 czerwca 1940 r. w lesie koło Lubziny, 53 partyzantów zamordowanych w 1943 r. na terenie cmentarza żydowskiego, 54 więźniów rozstrzelanych 2

¹⁷ Za: <http://www.polskie-cmentarze.pl/Warto-poczytac/Ciekawostki/Zydowskie-symbole-nagrobne>.

lutego 1944 r. na nasypie kolejowym w odwecie za zamach kolejowy w Czarnej, żołnierze Armii Krajowej Obwodu „Deser” polegli w czasie wojny.

Druga nekropolia to *Cmentarz Armii Radzieckiej*, który zajmuje powierzchnię około 2 ha (N50°3'31.924"/E21°26' 1.52"). W 68 zbiorowych mogiłach, rozlokowanych wokół głównego pomnika spoczywa 1465 żołnierzy poległych podczas wyzwania Dębicy i okolic spod okupacji hitlerowskiej. Spośród pochowanych, 472 to zidentyfikowani żołnierze. Jest to obiekt w całości ekshumacyjny. Jego tworzenie rozpoczęto w 1947 roku poprzez przeniesienie szczątków żołnierzy pochowanych na terenie Dębicy, głównie w rynku. Pierwotnie na cmentarzu pochowanych było 1446 żołnierzy, jednak w wyniku ekshumacji w latach późniejszych szczątków odnalezionych, często przypadkowo, ich liczba uległa zwiększeniu. Mogiły mają formę betonowych obramowań wypełnionych ziemią. Na betonowej poduszce czerwona, pięcioramienna gwiazda. Na kilku grobach stoją metalowe krzyże. W centrum cmentarza znajduje się pomnik. Na czworokątnym postumencie ustawiony jest wysoki cokół z postacią żołnierza radzieckiego. Poniżej umieszczona jest tablica epitafijna o treści: *Na tym cmentarzu spoczywa wiecznym snem 1446 żołnierzy radzieckich 5 Armii Gwardii, 60 Armii i Samodzielnego Korpusu Pancernego Gwardii, I. Frontu Ukraińskiego, którzy polegli podczas walk wyzwoleńczych w rejonie Dębicy w sierpniu 1944 roku*¹⁸.

Trzecie miejsce, chociaż nie oznaczone jako cmentarz ale znane pod nazwą Góra Śmierci, jest miejscem rozsypania prochów wielu więźniów hitlerowskiego obozu pracy przymusowej (w istocie obozu zagłady) w Pustkowie (N50°5'42.812"/E21°30'30.129"). Wśród ofiar byli także mieszkańcy miejscowości wchodzących obecnie w skład powiatu w Ropczycach. W dokumentach Gminy Dębica czytamy, że „Góra Śmierci jest to miejsce, gdzie znajdował się poligon *Der SS Truppenübungsplatz Heidelager*, na terenie którego utworzono obóz pracy. Początkowo był to obóz dla jeńców francuskich, a następnie również dla jeńców radzieckich. Początkowo osoby zmarłe, bądź rozstrzelane były chowane do masowych grobów, jednak po wybuchu epidemii tyfusu i czerwonej ofiary były palone w specjalnych, do dziś istniejących, komorach. W dniu 16 września 1942 został utworzony obóz dla polskich więźniów. Ludzie umierali z głodu, chłodu, chorób i wycieńczenia. Po wyzwoleniu Rosjanie przetrzymywali na tym terenie więźniów niemieckich. Obóz w Paszcznie pochłonął ponad 18.000 ofiar w latach 1940-1945. W miejscu byłego obozu zachowały się paleniska krematoryjne, pomieszczenia do przechowywania

¹⁸ Lista pochowanych żołnierzy o ustalonej tożsamości jest dostępna w Urzędzie Miasta Dębica.

zwłok, oraz szczątki ofiar obozu. Dokonano renowacji komory śmierci, płyty krematoryjnej oraz wykonano zbiorową mogiłę. Ku czci pomordowanych na Górę Śmierci prowadzi „Droga Cierpienia”, na którą składa się 14 rzeźb w kształcie ludzkich rąk. W 1964 postawiono tam pomnik upamiętniający ofiary obozu pracy, natomiast w 2007 r. miała miejsce uroczystość odsłonięcia pomnika upamiętniającego ofiary narodowości żydowskiej¹⁹.

Przydrożne krzyże w miejscach ludzkich dramatów

Przy polskich drogach, także w okolicach Ropczyc, stoi mnóstwo krzyży które upamiętniają wypadki drogowe, ich ofiary, a w wielu wypadkach zostały także postawione przez tych, którzy uznają, iż doznali „cudownego” ocalenia z wypadków jakie miały miejsce. Mają charakter upamiętniający i wotywny. Można je spotkać w najbardziej różnorodnych miejscach: przy drodze, w rowie, na drzewach przydrożnych, na skrzyżowaniach i rondach. Symboli dramatów przybywa, niektóre niezadbane z pewnością nie służą pamięci ofiar. Nie są też cmentarzem w prostym znaczeniu. Organizacja pod nazwą Przejście – Stowarzyszenie Pomocy Ofiarom Wypadków Drogowych Przystępstw”, wystąpiła z propozycją „przeniesienia i umieszczenia krzyży z miejsc wypadków, pod powstający pomnik Ofiar Wypadków Drogowych i Przystępstw, który jest integralną częścią Centrum Leczenia Traumatyzacji Powypadkowej w Zabawie k/Tarnowa”²⁰. Organizatorzy stowarzyszenia, w uzasadnieniu akcji zapisali, że w wielu wypadkach te krzyże zostały już zapomniane, a nawet są przedmiotem lekceważenia, by nie powiedzieć bluźnierstwa. Pojawia się niepokojące pytanie, co z tym fenomenem zrobić, bo tych krzyży jest już za dużo, tracą swoją wymowę i siłę oddziaływania. (...) Są świadectwem doznanej tragedii, której krzyż jest niewątpliwym symbolem. Ból wywołuje w nas potrzebę reakcji i uznania go. Krzyże w zamyśle wielu ustawiających mają być znakiem napominającym, aby uważać na drodze i nie doprowadzić do nowej tragedii.

W miejsce zakończenia

Całe to wielowiekowe staranie o utrwalenie pamięci o zmarłych i miejsca ich pochówku służy także pewnej stabilizacji kolejnych pokoleń mieszkańców konkretnego regionu. Z czasem obrosło to w pojęcie dziedzictwa kulturowego i narodowego. Artur Oppman, polski poeta z XIX wieku, miłośnik,

¹⁹ <http://www.ugdebica.pl/warto-zobaczyc/gora-smierci/>.

²⁰ Adres: zbigniew@ppt.lap.pl lub adres Stowarzyszenia: Zabawa 2, 33-133 Wał Ruda.

wielbiciel i piewca „starej” Warszawy – stolicy Polski, tak pouczał swoje pokolenie i każde następne:

*(...) Ojczyzna twa dziecię,
To mogił tych świat,
Gdzie leżą umarli,
Pradziady i dziad,
Gdzie w ziemię krew wsiąkła,
Ich pot i ich łza,
To wszystko, to wszystko
Ojczyzna jest twa!*

METAMORFOZA POLSKIEGO SYSTEMU OPIEKI ZDROWOTNEJ – NA PRZYKŁADZIE SZPITALI

Monika MARCINIEC¹

MARCINIEC Monika. Metamorphosis of the polish health care system – on the example of hospitals. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2023, vol. 23, no. 2, p. 97 – 105.

The functioning of hospitals in Poland has been and continues to be a key social problem affecting every beneficiary of health care. The way and efficiency of this functioning largely depends on how it is managed. When conducting discourse on the health care system, its high humanitarian values have always been emphasized, which has often resulted in a reluctance in the past to consider the issue in economic terms. In the 1990s, the process of moving away from the so-called “socialist health care model” based on administrative and prescriptive mechanisms to the construction of an insurance system that takes into account market mechanisms began.

Keywords: health, patient, hospital, doctor, financing.

Wprowadzenie

Funkcjonowanie szpitali było i jest kluczowym problemem społecznym, dotyczącym każdego beneficjenta opieki zdrowotnej. Sposób i sprawność tego funkcjonowania w dużej mierze zależy od tego, jak on jest zarządzany.

Polski system opieki zdrowotnej to tak zwany model ubezpieczeniowy, co oznacza, że powszechna obowiązkowa składka zdrowotna w wysokości 9%² osiąganego wynagrodzenia odprowadzana jest poprzez Zakład Ubezpieczeń Społecznych do Narodowego Funduszu Zdrowia,³ natomiast Narodowy Fundusz Zdrowia finansuje świadczenia zdrowotne udzielane ubezpieczonym i refunduje leki. Poczynając od zdefiniowania, system ochrony zdrowia jest zespołem instytucji oraz osób, którym przypisane zostało zadanie opieki zdrowotnej nad społeczeństwem.

¹ CENTRAL EUROPEAN INSTITUTE OF MANAGEMENT ul. Franciszka Kotuli 2B, 35-122 Rzeszów / Polska, momarciniecc@gmail.com, ORCID 0000-0001-5778-2814.

² Dane na dzień 28 lutego 2023 r.

³ Narodowy Fundusz Zdrowia – państwowa osoba prawna działająca na podstawie ustawy z dnia 27 sierpnia 2004 r. o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych oraz na podstawie nadanego statutu.

Około 70% szpitali w Polsce to szpitale publiczne, których działalność finansowana jest na podstawie zakontraktowanych świadczeń z budżetu państwa za pośrednictwem Narodowego Funduszu Zdrowia. W przeliczeniu na liczbę mieszkańców jest to 2,3 szpitala na 100 tysięcy mieszkańców i 43,5 łóżek na 10 tysięcy mieszkańców, co oznacza, że na jedno łóżko przypada przeciętnie 230 mieszkańców. Kadry medyczne w Polsce to istotny sektor pracowniczy. Według raportu Głównego Urzędu Statystycznego „Zdrowie i ochrona zdrowia w 2020 roku” uprawnienia posiadało: 153,5 tys. lekarzy; 43,3 tys. lekarzy dentystów; 303,2 tys. pielęgniarek; 39,8 tys. położnych; 36,5 tys. farmaceutów; 17,1 tys. diagnostów laboratoryjnych [GUS, 2020].

System ochrony zdrowia jest tematem nieustannie obecnym w dyskusjach odbywających się w przestrzeni publicznej. Istotną kwestią pozostaje jego funkcjonowanie, zarówno z punktu widzenia systemowego, jak i w zakresie form zatrudnienia kadr medycznych.

Działanie systemu i jego efektywność budzi wiele kontrowersji, dlatego też warto poddać go głębszej analizie merytorycznej.

Zasłóci historyczne

Do końca lat osiemdziesiątych XX wieku system opieki zdrowotnej w Polsce opierał się na modelu zakładu opieki zdrowotnej pozostającym w strukturach administracji rządowej, w imieniu której zarządzali i odpowiadali wojewodowie posiadający znaczne uprawnienia zarządcze i kontrolne. W literaturze podkreślano, że „funkcjonujący wtedy system ekonomiczno-finansowy opieki zdrowotnej został ukształtowany na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Podlegał on wprawdzie ciągłej ewolucji ale główne założenia jego konstrukcji zasady funkcjonowania nie uległy od tego czasu większym zmianom. Przemiany o nieco większym znaczeniu nastąpiły w związku ze zmianą rangi rad narodowych, jaka nastąpiła pod koniec lat pięćdziesiątych, oraz z reformą władz terenowych przeprowadzoną w latach 1973 – 1975. W całym tym okresie system ekonomiczno-finansowy opieki zdrowotnej był przedmiotem dyskusji i licznych kontrowersji, przyczym wysuwane były rozmaite propozycje udoskonalenia tego systemu. Dyskusje te nasiliły się znacznie począwszy od 1980 r. i doprowadziły do uznania konieczności objęcia reformą ekonomiczną także opieki zdrowotnej”⁴

Przyjmuje się, że do czasu transformacji ustrojowej, która miała miejsce na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, wprowa-

⁴ SOBIECH, J. *Kierunki przebudowy metod finansowania ochrony zdrowia [w]: Problemy działalności niematerialne*. Warszawa 1979, s. 218 – 235.

dzenie funkcjonującego systemu ekonomiczno-finansowego ochrony zdrowia zapoczątkowane zostało ustawą z 23 października 1948 r. *o zakładach społecznych służb zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia* (Dz. U. 1948, nr 55, poz. 434).

Prowadząc dyskurs na temat systemu ochrony zdrowia podkreślano zawsze jego wysokie walory humanitarne, co powodowało w przeszłości często niechęć do jej rozpatrywania tego zagadnienia w ujęciu ekonomicznym. Pierwsze zmiany w polskim systemie ochrony zdrowotnej wprowadzone zostały ustawą z dnia 17 maja 1989 r. *o izbach lekarskich* (Dz. U. z 1989 r. Nr 41, poz. 324), która wraz z uchwaloną kilka miesięcy wcześniej ustawą z dnia 23 grudnia 1988 r. regulującą zasady działalności gospodarczej pozwoliły na rozwój prywatnych praktyk lekarskich. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku rozpoczął się proces odejścia od tak zwanego „modelu socjalistycznej służby zdrowia” opartej o mechanizmy administracyjno - nakazowe na rzecz budowy systemu ubezpieczeniowego uwzględniającego mechanizmy rynkowe. Za najistotniejszy akt prawny uchwalony w tamtym okresie, od którego rozpoczęły się realne zmiany w polskim systemie opieki zdrowotnej, była ustawa z dnia 30 sierpnia 1991 r. *o zakładach opieki zdrowotnej* (Dz. U. z 1991 r. Nr 91, poz. 408). W tym akcie prawnym uregulowano działalność zakładów opieki zdrowotnej oraz co istotne zdecentralizowano system poprzez wprowadzenie zadań z zakresu opieki zdrowotnej do zadań własnych gmin. Ponadto w ustawie zdefiniowano pojęcia takie jak: *świadczenie zdrowotne* oraz *zakład opieki zdrowotnej*.

Przełomowe w tamtym okresie było dopuszczenie możliwości powstawania zarówno publicznych jak też niepublicznych zakładów opieki zdrowotnej. Publiczne mogły być prowadzone jako samodzielne pod względem gospodarki finansowej jednostki budżetowe. niepubliczne zaś mogły być tworzone przez wskazane podmioty, takie jak kościoły, związki wyznaniowe, pracodawców, fundacje, związki zawodowe, stowarzyszenia, krajowe lub zagraniczne osoby prawne lub osoby fizyczne (ale tą osobą prawną nie mógł być samodzielny publiczny zakład opieki zdrowotnej) oraz spółki nieposiadające osobowości prawnej. Niepubliczny zakład opieki zdrowotnej, w odróżnieniu od publicznego nie posiadał osobowości prawnej ani zdolności sądowej, w tym zakresie korzystał on z osobowości prawnej organu założycielskiego.

W praktyce system ochrony zdrowia funkcjonował na takich zasadach do roku 1999 - bez wdrożenia kontroli finansowej celowości inwestycji i zakupów jak i kosztów bieżącego funkcjonowania. W konsekwencji skutkowało to powszechnym zadłużeniem publicznych zakładów opieki zdrowotnej mię-

dzy innymi wynikającym z zaciągania kolejnych zobowiązań. W latach 1994 i 1995 dwukrotnie były przyznawane dotacje budżetowe na spłatę długów w kwocie 2 mld zł, a w 1997 r. Skarb Państwa przejął 1,7 mld długu.

Z dniem 1 stycznia 1999 r. doszło do kolejnych kluczowych zmian w polskim systemie opieki zdrowotnej wprowadzonych ustawą z dnia 6 lutego 1997 r. o *powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym* (Dz.U. nr 28 poz. 153 ze zm.). Na mocy przepisów tej ustawy utworzono 16 regionalnych kas chorych (po jednej w każdym nowo utworzonym województwie⁵ oraz jedną branżową kasę chorych dla służb mundurowych działającą na terenie całego kraju. Zmiany wprowadzone w systemie ochrony zdrowia 1 stycznia 1999 r. zakładały, że kasy chorych, które ze środków pochodzących ze składek ubezpieczonych będą kupowały (kontraktowały) świadczenia w samodzielnych publicznych zakładach opieki zdrowotnej, które konkurując ze sobą o środki finansowe będą podnosiły jakość świadczonych usług. Obowiązywać miała zatem zasada, że strumień pieniądza będzie kierowany zgodnie z preferencjami świadczeniobiorców. W celu urzeczywistnienia tej zasady zniesiono rejonizację i wprowadzono swobodę wyboru świadczeniodawcy przez pacjentów.⁶

Efekt starań o pacjenta

Kolejne zmiany wdrożone zostały w związku z uchwaloną ustawą z dnia 15 kwietnia 2011 r. o *działalności leczniczej* (Dz. U z 2022 poz. 633, ze zm.). Na podstawie przepisów ustawy o działalności leczniczej szpital można zdefiniować jako zakład leczniczy podmiotu leczniczego, w którym podmiot ten wykonuje działalność leczniczą w rodzaju świadczenia szpitalne. Natomiast świadczenia szpitalne są to wykonywane całą dobę kompleksowe świadczenia zdrowotne polegające na diagnozowaniu, leczeniu, pielęgnacji i rehabilitacji, które nie mogą być realizowane w ramach innych stacjonarnych i całodobowych świadczeń zdrowotnych lub ambulatoryjnych świadczeń zdrowotnych; świadczeniami szpitalnymi są także świadczenia udzielane z zamiarem zakończenia ich udzielania w okresie nieprzekraczającym 24 godzin. Wobec powyższych określeń ustawowych można zdefiniować szpital jako podmiot udzielający całodobowo świadczeń medycznych polegających na diagnozowaniu, leczeniu, pielęgnacji i rehabilitacji pacjentów. Do zadań szpitali aka-

⁵ Województwa: dolnośląskie; kujawsko-pomorskie; lubelskie; lubuskie; łódzkie; małopolskie; mazowieckie; opolskie; podkarpackie; podlaskie; pomorskie; śląskie; świętokrzyskie; warmińsko-mazurskie; wielkopolskie; zachodniopomorskie.

⁶ Najwyższa Izba Kontroli Informacja z dnia 14 maja 2019 r. System Ochrony Zdrowia w Polsce – *Stan obecny i pożądane kierunki zmian*.

demickich, dla których organem założycielskim jest uczelnia medyczna należy również działalność dydaktyczna i naukowo – badawcza.

Pobyty pacjenta w szpitalu został precyzyjnie zdefiniowany przez Prezesa Narodowego Funduszu Zdrowia w zarządzeniu z dnia 11 czerwca 2008 r. nr 32/2008/DSOZ w sprawie określenia warunków zawierania i realizacji umów w rodzaju leczenie szpitalne jako hospitalizacja czyli całodobowe udzielanie świadczeń w trybie nagłym i planowym w zamkniętym zakładzie opieki zdrowotnej, spełniającym wymagania określone w odrębnych przepisach, obejmujące proces diagnostyczno- terapeutyczny od chwili przyjęcia pacjenta do momentu jego wypisu lub zgonu.

Hospitalizacja obejmuje: kwalifikację do leczenia szpitalnego, badania diagnostyczne i terapię zlecone przez lekarza oraz profilaktykę, pielęgnację i rehabilitację, niezbędne w toku leczenia, jak również wszelkie świadczenia związane z pobytem pacjenta w oddziale/ oddziałach szpitalnych, w tym usługę transportu sanitarnego.⁷

W rozumieniu warunków zawierania umów, odrębną hospitalizację może stanowić również całodobowe udzielanie świadczeń trwające od chwili zakończenia udzielania pacjentowi świadczenia wysokospecjalistycznego finansowanego z budżetu państwa do momentu jego wypisu lub zgonu.

Koncentrując się na szpitalach publicznych warto zauważyć, iż w literaturze akcentowany jest pogląd, że „dla szpitali publicznych niejako zarezerwowane zostały trudne i skomplikowane zabiegi medyczne, z których część to leczenie powikłań po operacjach przeprowadzonych w placówkach prywatnych”.⁸

Podmioty lecznicze może tworzyć i prowadzić Skarb Państwa reprezentowany przez ministra, centralny organ administracji rządowej albo wojewodę, jednostka samorządu terytorialnego lub też uczelnia medyczna może utworzyć i prowadzić podmiot leczniczy w formie samodzielnego publicznego zakładu opieki zdrowotnej albo spółki kapitałowej. Podmiot leczniczy wykonujący działalność leczniczą w rodzaju stacjonarne i całodobowe świadczenia zdrowotne może, w zakresie świadczeń zdrowotnych finansowanych ze środków publicznych, na okres nieprzekraczający 6 miesięcy, zaprzestać działalności leczniczej: 1) całkowicie; 2) częściowo - w zakresie jednej lub

⁷ Zarządzenie Nr 32/2008/DSOZ Prezesa Narodowego Funduszu Zdrowia z dnia 11 czerwca 2008 r.

⁸ SIDOR-RZĄDKOWSKA, M. Zarządzanie zasobami ludzkimi w szpitalach publicznych – problemy i wyzwania. In *Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów*. Nr 167, 2019.

więcej jednostek lub komórek organizacyjnych zakładu leczniczego tego podmiotu związanych bezpośrednio z udzielaniem tych świadczeń.

W treści ustawy jednoznacznie rozróżniono świadczenia szpitalne oraz tzw. stacjonarne i całodobowe świadczenie zdrowotne inne niż szpitalne, czyli świadczenia opiekuńcze, pielęgnacyjne, paliatywne, hospicyjne, świadczenia z zakresu opieki długoterminowej, rehabilitacji leczniczej, leczenia uzależnień, psychiatrycznej opieki zdrowotnej i leczenia uzależnień, udzielane pacjentom, których stan zdrowia wymaga udzielania całodobowych lub całodziennych świadczeń zdrowotnych w odpowiednio urządzonych, stałych pomieszczeniach.

Szpitalne finansowane są głównie metodą dwóch narzędzi: finansowania ryczałtowego i finansowania za wykonane dla pacjentów świadczenia zdrowotne. Świadczenia zdrowotne finansowane poza ryczałtem określone są przez rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 19 czerwca 2017 w sprawie określenia wykazu świadczeń opieki zdrowotnej wymagających ustalenia odrębnego sposobu finansowania (Dz.U. 2017 poz. 1225).

Od roku 2008 r. zgodnie z zasadami określonymi w zarządzeniu Prezesa Narodowego Funduszu Zdrowia nr 32/2008/DSOZ z dnia 11 czerwca 2008 r. w sprawie określenia warunków zawierania i realizacji umów w rodzaju leczenie szpitalne, został wprowadzony system jednorodnych grup pacjentów (system JGP). Jest on częścią systemu świadczeń w rodzaju leczenie szpitalne i w ramach niego rozliczanych jest większość powtarzalnych i typowych zjawisk chorobowych, wymagających hospitalizacji⁹. System JGP został skonstruowany w oparciu o zasady systemów rozliczeniowych typu DRG (Diagnosis Related Groups), w których produktem rozliczeniowym jest grupa, mająca przypisaną zryczałtowaną wartość.¹⁰

W ocenie ekspertów System Jednorodnych Grup Pacjentów, jako metoda finansowania przez płatnika publicznego gwarantowanych świadczeń opieki zdrowotnej, powstał w celu zrationalizowania finansowania leczenia szpitalnego. Dzięki wdrożeniu JGP w sposobie rozliczania świadczeń uwzględnia się koszty hospitalizacji pacjenta z konkretnym schorzeniem, w konkretnej sytuacji oraz uwzględnieniem chorób współistniejących czy powikłań. Dlatego pacjenci z różnymi dolegliwościami zostali połączeni w grupy o podob-

⁹ Zobacz: BUKOWSKA-PIESTRZYŃSKA, A. Koncepcja lean w usprawnianiu działań pracowników podmiotów leczniczych. In *Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów*. Nr 167 oraz BUKOWSKA-PIESTRZYŃSKA, A. Lean jako wyraz orientacji proklientowskiej podmiotu wykonującego działalność leczniczą. In *Problemy Jakości*. Nr 3.

¹⁰ www.nfz.gov.pl – dostęp 23 maja 2023 r.

nym podejściu diagnostyczno - leczniczym oraz pochłaniającym porównywalne zasoby finansowe.¹¹

Przypadki wyraźnie wykraczające poza JGP, rozliczane są, poza tym systemem, np. w trybie indywidualnej zgody płatnika na rozliczenie.

Usługi szpitalne zajmują szczególną pozycję w systemach rozliczeniowych ochrony zdrowia, gdyż ta kategoria usług to największa część kosztów świadczeń zdrowotnych, jednocześnie na całym świecie w dominującej większości finansowana ze środków publicznych. Koszty jednostkowe leczenia szpitalnego są wielokrotnie wyższe niż koszty usług ambulatoryjnych [Narodowy Fundusz Zdrowia, 2023].¹²

Według planu finansowego Narodowego Funduszu Zdrowia wydatki ze środków publicznych w Polsce na finansowanie świadczeń w rodzaju leczenia szpitalne (w tym programy lekowe, chemioterapia) stanowią w 2023 r. około 89,66% całości wydatków Narodowego Funduszu Zdrowia na świadczenia opieki zdrowotnej [Narodowy Fundusz Zdrowia, 2023].¹³

W literaturze akcentowany jest pogląd, że „szpitale dysponują środkami publicznym, których wartość w systemie opieki zdrowotnej jest uwarunkowana przychodami z tytułu wynagrodzeń i stopami procentowymi ustalonymi dla składki zdrowotnej. Są to środki ograniczone. Dlatego tak ważne jest podnoszenie efektywności działania szpitala, który dysponuje ograniczonymi środkami finansowymi, a wykonuje złożoną działalność i ma rozbudowaną strukturę organizacyjną. Efektywność w szpitalu można rozumieć jako realizację celów społecznych (zdrowotnych) i ekonomicznych. Efektywność ekonomiczna może oznaczać realizację określonych celów przy możliwie najniższych kosztach lub maksymalizację pożądaných efektów przy danym poziomie zasobów”.¹⁴

Na szpitalach ciąży obowiązkowy obowiązek wpisu do Rejestru Podmiotów Wykonujących Działalność Leczniczą, obowiązek ten wynika z art. 100 ustawy o działalności leczniczej. Rejestr Podmiotów Wykonujących Działalność Leczniczą jest rejestrem jawnym prowadzonym w formie elektronicznej prowadzonym przez określony organ rejestrowy – w przypadku szpitali

¹¹ PRZEPIÓRA, J. – FEDORYSZAK-KUŚKA, N. – STAL, E. *Agencja Oceny Technologii Medycznych i Taryfikacji*. Warszawa 2019.

¹² www.nfz.gov.pl – dostęp 23 maja 2023 r.

¹³ <https://www.nfz.gov.pl/bip/finanse-nfz/> dostęp 12.03.2023 r.

¹⁴ JAKUBOWSKA, A. *Efektywność w ochronie zdrowia – zarys problemu [w:] Zarządzanie organizacją w opiece zdrowotnej, wybrane aspekty*. A. Jakubowska, M. Olkiewicz red. Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, s. 28 – 47.

organem tym jest wojewoda właściwy ze względu na siedzibę podmiotu. W praktyce wpisy do Rejestru Podmiotów Wykonujących Działalność Leczniczą w wielu przypadkach nie odzwierciedlają stany faktycznego co wykazała kontrola Najwyższej Izby Kontroli ustalając, że wpisy do RPWDL nie zawsze odpowiadały stanowi faktycznemu lub nie były zgodne z regulaminem organizacyjnym podmiotu leczniczego. W dziewięciu skontrolowanych podmiotach leczniczych stwierdzono nieprawidłowości (tj. 45% badanej próby). We wszystkich przypadkach wpisy w RPWDL zawierały informacje o komórkach organizacyjnych, które nie istniały w rzeczywistości lub nie zostały wykreślone po zakończeniu działalności [Najwyższa Izba Kontroli, 2021].¹⁵

Podsumowanie

Według aktualnego (2023) stanu prawnego w Polsce, pomieszczenia szpitala powinny być zlokalizowane w samodzielnym budynku albo w zespole budynków, dopuszczalne jest zlokalizowanie pomieszczeń szpitala w budynku o innym przeznaczeniu, pod warunkiem całkowitego wyodrębnienia. Szczegółowe warunki jakim powinny odpowiadać pomieszczenia i urządzenia szpitala zostały określone w załączniku nr 2 do Rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 26 marca 2019 r. *w sprawie szczegółowych wymagań, jakim powinny odpowiadać pomieszczenia i urządzenia podmiotu wykonującego działalność leczniczą* (Dz.U.2022.402 tj.). Cechą przesądzającą o statusie szpitala jest posiadanie w strukturze organizacyjnej oddziału szpitalnego lub innej komórki opieki szpitalnej wymienionych w załączniku nr 2 do Rozporządzenia Ministra Zdrowia z 28 maja 2012 r. *w sprawie systemu resortowych kodów identyfikacyjnych oraz szczegółowego ich nadawania* (Dz. U. z 28 maja 2012 r. poz. 594). Kod resortowy to 3-znakowy kod identyfikujący komórkę organizacyjną wykonującą świadczenia zdrowotne w ramach zakładu. Kod zawiera się w przedziale od 001 do 999 i pozostaje niezmienny, niezależnie od zmian organizacyjnych. Zgodnie z treścią ustawy z dnia 27 sierpnia 2004 r. *o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych* (Dz.U. z 2022 r., poz. 2561 tj.) szpitale zostały włączone w system podstawowego szpitalnego zabezpieczenia świadczeń opieki zdrowotnej *system zabezpieczenia*.

W ramach systemu zabezpieczenia wyróżnia się różne poziomy. Wymieniamy szpitale I, II i III stopnia, szpitale onkologiczne lub pulmonologiczne, pediatryczne i ogólnopolskie. Zgodnie z art. 95 l ust 3 cytowanej ustawy,

¹⁵ Informacja o wynikach kontroli NIK Funkcjonowanie Systemy rehabilitacji leczniczej z dnia 28 października 2021 r. Nr ewid. 136/2021/P/21/054/KZD.

poziomy systemu zabezpieczenia są wyznaczone przez rodzaje udzielanych świadczeń opieki zdrowotnej i określone przez wskazanie profili lub rodzajów komórek organizacyjnych, o których mowa w przepisach wydanych na podstawie art. 31d, w których te świadczenia są udzielane w trybie hospitalizacji określonym w tych przepisach, zwanych dalej „profilami systemu zabezpieczenia”.

Szpitalne, które są w systemie zabezpieczenia, mają różne formy organizacyjno-prawne, przede wszystkim działają jednak w formie samodzielnych publicznych zakładów opieki zdrowotnej. Poziomy systemu zabezpieczenia są określone przez świadczenia opieki zdrowotnej realizowane w ramach następujących profili systemu zabezpieczenia: na poziomie szpitali pediatrycznych - wszystkie profile systemu zabezpieczenia dla dzieci w zakresie leczenia szpitalnego, a na poziomie szpitali ogólnopolskich - wszystkie profile systemu zabezpieczenia w zakresie leczenia szpitalnego.

MATERIÁLY
MATERIALS

ÚSILIE RUSKÉHO KRÚŽKU V KOŠICIACH POSTAVIŤ POMNÍK PADLÝM RUSKÝM VOJAKOM NA VÝCHODE SLOVENSKA V ROKOCH PRVEJ SVETOVEJ VOJNY VO SVETLE ARCHÍVNYCH DOKUMENTOV¹

Luciána HOPTOVÁ

HOPTOVÁ, Luciána. The efforts of the „Ruský krúžok“ in Košice to build a monument to fallen Russian soldiers in the east of Slovakia during the years of the First World War in the light of archival documents. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2023, vol. 23, no. 2, p. 109 – 123.

On September 4, 1932 was ceremonially unveiled in the Bardejov spa the monument to Russian soldiers who fell in eastern Slovakia during the years of the First World War. The main role in building the monument was played the association “Ruský krúžok” in Košice, headed by the president S. Stuchlíková. The aim of the study is to present a part of the documents, which describe the association’s efforts to build a monument.

Keywords: Bardejov spa, monument to Russian soldiers, First World War.

Dňa 4. septembra 1932 bol v Bardejovských Kúpeľoch slávnostne odhalený pomník ruským vojakom padlým na východe Slovenska počas rokov prvej svetovej vojny. S myšlienkou postaviť pomník prišiel v roku 1928 ruský emigrant Grigorij Michajlovič Medveckij. Za týmto účelom bol na jeseň tohto roku vytvorený výbor pre postavenie pomníka, od ktorého neskôr túto iniciatívu prevzal spolok Ruský krúžok v Košiciach na čele s predsedníčkou Soňou Stuchlíkovou.²

Ruský krúžok v Košiciach sa dňa 26. januára 1931 obrátil na Mestskú radu mesta Bardejova so žiadosťou, aby mu mesto umožnilo v Bardejovských Kúpeľoch postaviť pomník a za týmto účelom darovalo spolku pozemok vhodný pre jeho umiestnenie. V žiadosti predsedníčka spolku uviedla, že Bardejovské Kúpele sú najvhodnejším miestom na jeho postavenie. Okrem toho S.

¹ Štúdia je výstupom z projektu APVV-19-0058 Multietnicita a multikonfesionalita a ich vplyv na spoločenský, politický a kultúrny vývoj okrajových oblastí v prvej polovici 20. storočia (na príklade východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi).

² MEDVECKÝ, G. Slovania Rusom. In *Slovenský východ*. 1. 9. 1932, roč. XIV, č. 200, s. 2.

Stuchlíková poprosila mestskú radu aj o všestrannú podporu pri vybudovaní pomníka.³

Mestská rada mesta Bardejova rozhodla o vyčlenení pozemku v Bardejovských Kúpeľoch na svojom zasadnutí dňa 27. mája 1932.⁴ Rozhodnutie rady však bolo podmienené dodatočným schválením zastupiteľského zboru mesta Bardejova. Ten však mal výhrady nielen k samotnej myšlienke vybudovať pomník iba ruským vojakom, ale najmä k jeho umiestneniu v Bardejovských Kúpeľoch. Zastupiteľský zbor mesta Bardejova na svojom zasadnutí dňa 8. júla 1932 nakoniec prijal rozhodnutie, podľa ktorého mal byť pomník ruským vojakom padlým na východe Slovenska umiestnený v meste Bardejov, pred gréckokatolíckym kostolom.⁵

Aj napriek tomu, že zastupiteľský zbor vyčlenil pre pomník miesto v meste Bardejov, tak pomník bol vybudovaný v Bardejovských Kúpeľoch a 4. septembra 1932 bol slávnostne odhalený. 19. septembra 1932 na zasadnutí zastupiteľského zboru mesta Bardejova bolo prijaté uznesenie, ktorým sa rušilo júlové rozhodnutie zboru o umiestnení pomníka v meste Bardejov a potvrdilo sa nové umiestnenie pomníka, a to v Bardejovských Kúpeľoch, za podmienky, že spolok Ruský krúžok v Košiciach uhradí do pokladnice mesta ročný nájom 1 Kč.

Medzitým, ako sa rozhodovalo o pridelení vhodného pozemku pre postavenie pomníka, Ruský krúžok v Košiciach organizoval verejnú zbierku po mestách a obciach Slovenska a Podkarpatskej Rusi, ktorej cieľom bolo získať finančné prostriedky na jeho realizáciu. Povolenie k výstavbe pomníka, ako aj na organizáciu verejnej finančnej zbierky, získal v roku 1931 spolok aj od Krajinského úradu v Bratislave.⁶

O úsilí spolku postaviť pomník ruským vojakom bolo v priebehu rokov 1931 – 1932 publikovaných niekoľko článkov v domácej tlači, v ktorých boli vysvetlené dôvody postavenia pomníka, ako aj miesto jeho umiestnenia.

³ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

⁴ Ruský krúžok v Košiciach, ako aj Mestská rada mesta Bardejova, museli vyriešiť problém s umiestnením pomníka, nakoľko pozemky v Bardejovských Kúpeľoch mala v dlhodobom prenájme Nájomná spoločnosť bardejovských liečebných kúpeľov. Tá koncom októbra 1931 informovala Mestskú radu mesta Bardejova, že súhlasí s vyčlenením pozemku v kúpeľoch pre výstavbu a umiestnenie pomníka.

⁵ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), inv. č. 12.

⁶ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

Išlo najmä o *Slovenský východ*⁷ a *Gazdovské noviny*. Slávnostné odhalenie pomníka v septembri 1932 sa však stalo aj predmetom článkov v celoslovenských periodikách, napr. *Slovenská pravda*, *Slovenský denník*, *Slovák* a iné, ale informáciu o tomto počine Ruského krúžku v Košiciach nachádzame aj v českých novinách *Národní listy*. Snaha spolku vybudovať pomník bola aj ústrednou témou krátkej publikácie – *Ruský pomník v Bardějově*, ktorá vyšla v Prahe v roku 1935.⁸

Pomník ruským vojakom padlým v prvej svetovej vojne na východnom Slovensku, ktorý je dielom akademického sochára J. Vávru, stojí v Bardejovských Kúpeľoch dodnes. V roku 1963 bol pomník vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku⁹ a stal sa súčasťou pamiatkového fondu Československa.¹⁰ Informácie o vybudovaní tejto národnej kultúrnej pamiatky, ako aj o celkovom úsilí Ruského krúžku v Košiciach, je možné nájsť v dokumentoch, ktoré sú uložené a chránené v Štátnom archíve v Prešove, pracovisko Archív Bardejov. V nasledujúcej časti štúdie prinášame niekoľko prepisov dokumentov, ktoré sú usporiadané v chronologickom poradí a pôvodnom znení, a vypovedajú o úsilí spolku vybudovať pomník v Bardejovských Kúpeľoch, ako aj o rozhodnutiach vtedajších orgánov mesta Bardejov v tejto predmetnej veci.

* * *

⁷ V priebehu rokov 1931 – 1932 publikoval *Slovenský východ* aj články, ktoré prinášali informácie o aktuálnom stave finančnej zbierky, ako aj poďakovanie všetkým, ktorí do nej prispeli. Išlo napr. o články: *Na pomník padlým Rusom* (19. 7. 1931), *Sbierka na pomník padlým ruským vojakom* (10. 1. 1932), *Akcia na postavenie pomníka padlým ruským vojakom* (18. 5. 1932).

⁸ S., J. A. – M., G. M. *Ruský pomník v Bardějově*. Praha : J. Štenc, 1935. 22 s.

⁹ Pamiatkový úrad SR, Archív Krajského pamiatkového úradu Prešov, fond Evidenčné listy nehnuteľných pamiatok, poradové číslo VS 1275, rok 1964. Bardejovské kúpele, Pomník padlým ruským hrdinom v prvej svetovej vojne, nečíslované.

¹⁰ V súčasnosti je pomník evidovaný v dvoch slovenských centrálnych databázach – v Ústrednej evidencii vojnových hrobov, spravovanej Ministerstvom vnútra SR; a v Ústrednom zozname pamiatkového fondu SR, v registri nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok, ktorý vedie Pamiatkový úrad SR.

Žiadosť Ruského krúžku v Košiciach adresovaná Mestskej rade mesta Bardejova vo veci prepustenia pozemku v Bardejovských kúpeľoch pre postavenie pomníka padlým ruským vojakom v rokoch prvej svetovej vojny, 26. január 1931.¹¹

РУССКИЙ КРУЖОКЪ
ВЪ
КОШИЦАХЪ
No 39 Košice, 22. 1. 1931¹²
26. 1. 1931 r.

Slávnej

Mestskej Rade mesta

Bardejova.

Vážení pánovia!

Ruský krúžok v Košiciach zabýva sa už dlhšiu dobu plánom postavením pomníku padlým ruským vojakom vo svetovej válke. Cíti sa nielen zo stanoviska užšieho ruského vlastenectva, ale so stanoviska ľudského vôbec povinovatý prejaviť vďaku žijúcich hrdinom, ktorí za lepšiu budúcnosť ľudskú v nelútostnom boji položili svoje životy. Cíti sa tak dvojnásobne povinovatý voči slovanským bratom, ktorí vykrvácali na pôde našej republiky.

Pri hľadaní vhodného miesta k postaveniu pomníku javily sa bardiovské kúpele najvhodnejšími. Ich krásna poloha, historická súvislosť s ruskými boji, ony ako dočasné sídlo ruských veliteľstiev a konečne stredisko života sú priamo predurčené k tomu, aby vedľa prírodných krás, ktoré návštevníkom a hosťom sa ponúkajú, pripomínali im i svetové udalosti z rokov 1914–1918 a tragiku mučeníkov týchto slávnych dní.

Obraciame sa preto na Vás, vážení pánovia, abyste laskave umožnili postavenie tohoto pomníka v kúpeľoch s tým, aby Ste láskavé darovali podzemok k jeho postaveniu, a podporu podľa možnosti.

Sme presvedčení, že našej žiadisti neodopriete. Vyprosujeme si Vaše sdeľenie pokiaľ možno čo najskôr.

¹¹ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

¹² V žiadosti sú uvedené dva dátumy – 22. január 1931 a 26. január 1931. Správny dátum má byť 26. január 1931, na ktorý sa odvoláva Ruský krúžok v Košiciach v ďalších dokumentoch adresovaných Mestskej rade mesta Bardejova.

Protektorát doteraz prevzali: Arm. gen. Šnejdárek, Dr. Štefánik, pol. riad.,
Dr. Muttňanský, starosta.

Sú ešte požiadaní: Dr. Slávik, min. vnútra, Dr. Mičura, min mimo služby,
Dr. Kramář senátor.

O ďalších krokoch samozrejme budeme Vás vždy včas a obsažne informo-
vať. V spolahnutí na Vaš súhlas a pomoc sme

s výrazom obzvláštnej úcty
za

D. S. Stuchlíková (*podpis*)
pis)
predsedkyňa.

Přecechtěl (*pod-*
pis)
jednatel'

(odtlačok pečiatky Ruského krúžku v Košiciach)

* * *

**List Ruského krúžku v Košiciach adresovaný starostovi mesta Bardejov,
Gejzovi Žebráckemu, 18. apríl 1931.¹³**

РУССКИЙ КРУЖОКЪ

ВЪ

КОШИЦАХЪ

No 64 Košice, dňa 18. IV. 1931.¹⁴

20. 1. 1931 r.

Vysokovážený Pán Starosta,

dovoľujeme si Vás informovať o doterajšom výsledku našej akcie, týka-
júcej sa postavenia pomníku v Bardejove. Dovoľte nám, abysme i na tomto
mieste využili príležitosti a tlumočili našu najvrejšiu vďaku za Vašu ochotu
a pomoc, ktorú Ste prejavil ráčil, pri vybavovaní našej prosby.

¹³ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov
1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

¹⁴ Aj v tomto dokumente sú uvedené dva dátumy, správny je 18. apríl 1931.

Kraj. úrad v Bratislave pod č. j. 41950/9/1931 dovolil nám organizáciu sbierok a týmto aj vystavenie pomníku. Na základe toho zorganizujeme teraz sbierky po celém Slovensku a Podk. Rusi.

Vaša laskavosť dodá nám smelosti, čo najuctivješie prosiť Vás, abyste zorganizoval sbierku v Bardejove a v jeho okolí. K tomuto účelu zašleme Vám úradom overené sbieracie hárky a šeky.

Prosíme Vás ešte, abyste sa láskave ujal tiež protektorátu.

Ponevác chceme vypísať súbeh na postavenie pomníka, potrebujeme určite vedieť, kde a aký pozemok bude daný pre pomník. Prosíme teda čo najuctivješie, aby dľa možnosti čím skôr bola prejednaná žiadosť námi dňa 26. 1. 1931 obecnému zastupiteľstvu podaná a abysme boli podrobnejšie zpravení o pozemku a podpore, ktorú mesto, alebo lázne nám poskytnú.

Spolieháme sa na Vašu láskavosť už preukázanú, že Vaším vzácným osobným vlivom zaistíte pozemok v centru lázni, lebo našou snahou je, aby pomník bol tiež ozdobou miesta.

Ešte raz ďakujeme čo najsrdečnejšie za Vašu láskavosť a dúfame, že zachováte ju pre nás v budúcnosti.

Sme s výrazom zvláštnej úcty:

tajomník:
Přecechtěl (*podpis*)
(*podpis*)

predsedkyňa:
D. S. Stuchlíková

(*odtlačok pečiatky Ruského krúžku v Košiciach*)

* * *

List Ruského krúžku v Košiciach adresovaný Mestskej rade mesta Bardejova, 21. august 1931.¹⁵

Ruský Krúžok
v Košiciach. V Košiciach, 21. augusta 1931.
Čj. 86/1931

Slávnej

Mestskej Rade /k rukám p. starostu/
v Bardejove.

Dozvedeli sme sa, že Slávna Mestská Rada bardejovská v týchto dňoch prejednávala našu zdvorilú žiadosť o prídelenie pozemku v Bardejovských kúpeľoch, na ktorom by sme postavili pomník ruským vojakom, padlým vo svetovej vojne na slovenskom východe. Dupočuli sme sa, že niektorí pp. členovia Rady postavili otázku, že prečo nemá byť v kúpeľoch vystavený pomník nášim padlým vojakom a prečo práve v Bardejovských kúpeľoch atď.? K definitívnemu rozhodnutiu v patričnom zasadnutí údajne nedošlo.

Považujeme za svoju povinnosť včas na pravú mieru uviesť všetky dohady a predpoklady, ktoré by sa kdekoľvek vyskytli v súvisení s akciou vybudovania pomníka ruským padlým vojakom:

Pripojený letáčik stručne znázorňuje význam vybudovania tohoto pomníka po stránke národnej, slovenskej a československej. Padlí bratia Rusi tiež priniesli krvné obete za vykúpenie národa nášho slovenského z tisícročnej poroby. Sme im tiež vďakou zaviazaní. Chystaný pomník je dosiaľ jediným v celej Európe; Rusi krváčali na všetkých bojiskách Európy a dosiaľ im nikde nevystavili pomníka pre pamiatku i budúcim generáciám.

Padlým vojakom z územia Československej republiky sú stále stavané pomníky a predpokladáme, že i vďační Bardijovčania si im časom vystavia vhodný monument.

O umiestnenie nášho pomníka závidia miesta slovenského východu, kam Rusi za vojny stihli. My chceme ho postaviť v blízkom dosahu železnice majúcej na zreteli záujem ruskej a slavianskej verejnosti oň. Keď by bol postavený na mieste, od železnice odľahlom, prístup k nemu by bol znesnadnený. Bardejovské kúpele zdajú sa nám byť najpríhodnejšími k postaveniu pomníka tohoto a keďže miesto preň bolo nám – síce nezáväzne – niektorými pp. činiteľmi

¹⁵ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

prislúbené, podali sme si i písomnú žiadosť oň na Mestskú Radu. Je nesporné, že zbudovaním pomníka v podstatnej miere zvýšený bude i záujem o tieto kúpele, a to z tých vrstiev, ktoré by kúpele tieto ináč snáď nenavštívili. V každom prípade vzrastie cudzinecký ruch do Bardijova, čo dnes neslobodno opomínať, lebo hospodársky význam cudzineckého ruchu vo Vašom meste nemožno prehliadať. Ktokoľvek bude vlastniť prevoz v kúpeľoch, pomníkom týmto môže i brožúrkami akvirovať pre návštevu hostí a cudzincov vôbec. Sú to naporad dôvody, ktoré hovoria – i so stanoviska egoistického Bardijovčanov – zato, aby pomník tento budovali sme práve v Bardejovských kúpeľoch. A je samozrejmé, že v tomto čine nemožno spatrovať snáď “rusifikovanie“, lebo veď je to akt čiste pietny, osnovaný naším krúžkom; ktorého členovia sú jak Rusi-tunajší štát. občania, tak aj Čechoslováci, ba aj Maďari a Nemci, ktorí sú rodinným vzťahom k Rusom pútaní.

Napokon prosíme, aby nám pre pomník tento bolo pridelené miesto / prípadne i s podstavcom/ na ktorom stál pomník kráľovni Alžbety. Miesto zastrčené, stranou ležiace nehodilo by sa pre náš monument.

Podpisujeme:

Za (odtlačok pečiatky Ruského krúžku v Košiciach) Přecechtěl (podpis)
tajomník

* * *

Leták, ktorý rozposielal Ruský krúžok v Košiciach po mestách a obciach Slovenska a Podkarpatskej Rusi.¹⁶

Tisíce obetí krvavej svetovej vojny driema v našej vlasti svoj posledný sen. Je medzi nimi tisíce ruských vojakov, ktorí vykrvácali v Karpatoch pre lepšiu budúcnosť nasledujúcich pokolení, budúceho ľudstva.

Bezmenní, nepatrní, všetkými už zapomenutí a predsa akí hrdinovia v podstate.

Ak chceme spomínať tých, ktorí nám boli srdcom neobyčajne blízko, hociže nútene stáli proti nám, a ak hodláme uctiť zovňajšiu ich pamiatku, ktorú

¹⁶ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

v hĺbke duše každý im zachováme, je to len výrazom púhej našej úcty a vďačnosti k nim.

Aj naši drahí, synovia, bratia i otcovia, ležia roztrúsení v diaľnych zemiach po rôznych bojištiach, kde neľútostný osud sklál ich do hrobu. Teší a úprimne dojíma nás pečlivosť, venovaná ich pamiatke a hrobom, obyvateľstvom a oficiálnymi kruhmi zemí, v ktorých pozostatky našich drahých sú k večnému spánku uložené. Nechceme zostať za cudzinou. Dúfame, že sa nám nepatrnou finančnou obeťou podarí vybudovať trvalý pamätník, rovnako dobre živý obraz našich citov, ako vnejší symbol sbratrenia.

K tomuto účelu podniká „Ruský krúžok“ v Košiciach akciu, na čele ktorej stoja najvýznamnejší mužovia nášho verejného života lokálneho aj celoštátneho: poslanec dr. Karol Kramář, armádny generál Jozef Šnejdárek, minister m. sl. prezident vrchného súdu v Bratislave dr. Martin Mičura, starosta mesta Košíc dr. Vladimír Mutňanský, policajný riaditeľ v Košiciach dr. Ivan Štefánek, a obracia sa na celú československú verejnosť o pomoc. Výsledkom akcie má byť vybudovanie dôstojného pamätníku padlým ruským vojakom vo svetovej vojne, ktorý má byť umiestnený v Bardejovských kúpeľoch.

Pomôžte, hoci aj sebamenším darkom, prejavíť vďačnosť, uctiť pamiatku a splatiť dlh, ktorým sme povinní všetkým, ktorí našich drahých, padlých bratov v cudzine už dávno rovnakým spôsobom uctili.

Sledujte pozorne akciu „Ruského krúžku“ v Košiciach a neodpierajte pomoc.

Vyplňte priložený složný lístok alebo predložený sberací hárok i sebamenším obnosom, a zašlite bez meškania sberne.

Srdečná vďaka!

Za „Ruský krúžok“ v Košiciach:

Major V. Přecechtěl,
jednatel.

Dr. S. Stuchlíková,
predsedkyňa.

* * *

**List Nájomnej spoločnosti bardejovských liečebných kúpeľov adresovaný
Mestskej rade mesta Bardejova, 24. október 1931.¹⁷**

Bardejov-Kúpele dna 24-ho Oktobra 1931.

Slávná Mestská Rada
Bardejove.

Keďže v prospech ruského krúžku v Košiciach vo viacorých pádoch a z mnohých strán u nás sa intervenovalo pre postavenie pomníka padlých Rusov, my z našej stránky sme k tomu pristúpili, aby sa to u nás v kúpeľoch uskutočnilo. -

My z našej strany sme 2 miesta na otázky pomník označili, a sice, alebo pred liečebným ústavom na mieste tam stojaceho kamenného stĺpa, alebo v parku medzi taktiež liečebným ústavom a kassinom.-

Uctive žiadame slávnú mestsku radu, aby prispela svojim priaznivým rozhodnutím ku prevedeniu nášho tohoto plánu, a prosíme o Vaše rozhodnutie ruskym krúžkom v Košiciach sdeliť.

Znamenáme sa
s plnou úctou

Nájomná spoločnosť
bardejovských
liečebných kúpeľov s o. r.
V BARDEJOVE.
(odtlačok pečiatky)

(dva podpisy – mená nečitateľné)

* * *

¹⁷ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

**List Ruského krúžku v Košiciach adresovaný starostovi mesta Bardejov
o návšteve jeho členov v Bardejovských kúpeľoch, 24. máj 1932.¹⁸**

Čj. 14.
mája, 1932.

V Košiciach, 24.

Dôstojný pán

p. kanovník Gejza Žebrácky, starosta mesta,
v Bardejove.

Dovoľujeme si Vám zdvorile oznámiť, že v sobotu dňa 28. t. m. odpoľudnia príde do Bardejova /Kúpeľov/ delegácia, pozostávajúca z členov poroty, posudzujúcej návrhy na vystavenie pomníka padlým ruským vojakom, aby si prehliadla miesto a situáciu, ktoré správa Vášho mesta daruje nášmu spolku pre postavenie tohoto pomníka. Delegáti títo budú: pp. Arm. gen. Šnejdárek, gen. Kirej, architekt Šesták, a Dr. Stuchlíková, a p. riad. Šandor (*rukou dopísané – pozn. autora*) oni sú zároveň aj plnomocníkmi za náš spolok jednať vo všetkých otázkach, s podnikom týmto súvisiacich.

Výprava táto pohne sa z Košíc v sobotu o 14. hod. 15. min., takže stihne na miesto okolo 16-ej hodiny.

Prosíme Vás snažne, aby ste nám láskave venovali voľnú chvíľu pojednať s Vami a sdělili, že kde Vás najdeme či v meste, alebo v kúpeľoch.

Trváme

v dokonalej úcte:
predsedníč-

jednatel.
ka.

(*podpis – meno nečitateľné*)
(*podpis*)

D. S. Stuchliková

(*odtlačok pečiatky Ruského krúžku v Košiciach*)

* * *

¹⁸ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

Rozhodnutie Mestskej rady mesta Bardejova vo veci prepustenia pozemku v Bardejovských kúpeľoch v prospech Ruského krúžku v Košiciach, 27. máj 1932.¹⁹

Od rady mesta Bardejova.

Číslo: 3108/1932.

Predmet: Nájomná spoločnosť Bardejovských liečivých kúpeľov sdeľuje mestskej rade, že zo svojej strany pristúpila k tomu, aby Ruský Krúžok Košice pomník mohol postaviť na svetovej válke padlým rusom v Bardejovských kúpeľoch.-
V Kúpeľoch na tvári miesta, pod vedením m. pí. Dr. Stuchlíkovej, predsedkyne Ruského krúžku v Košiciach účinkujúca komisia žiada, aby na postavenie pomníka kopec, rozprestierajúci sa pred vilou „Magdalena“ na západ bol mestom prepustený.-

Rozhodnutie.

Rada mesta Bardejova na žiadosť Ruského krúžku v Košiciach a so súhlasom Nájomnej Spoločnosti Bardejovských liečivých kúpeľov v nádeji dodatočného schválenia zastupiteľského sboru mesta uzaviera, že na postavenie pomníka na svetovej válke padlým rusom prepúšťa miesto v Kúpeľoch, ktoré sa rozprestiera pred vilou „Magdalena“ smerom na západ a ktoré na ten cieľ je jediné vhodné, - za podmienky, že Ruský krúžok v Košiciach, pod titulom nájomného zaplatí do pokladnice mesta ročite Kč. 1, Jednu Kč.-

To rozhodnutie m. rada, pre schválenie, zastupiteľskému sboru mesta Bardejova predostiera.-

O tom: Ruský Krúžok v Košiciach, Starosta mesta, Zastupiteľský sbor a Nájomná Spoločnosť Bard. lieč. kúpeľov sa uvedomujú.-

Dané v Bardejove, zo zasadnutia m. rady dňa 27. mája 1932, konaného.-

Gejza Žebrácky (*podpis*)
starosta

(*podpis – meno nečitateľné*)

(*odtlačok pečiatky Mestskej rady mesta Bardejova*)

not. taj.

* * *

¹⁹ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

Rozhodnutie zastupiteľského zboru mesta Bardejova vo veci vyčlenenia miesta pre pomník padlým ruským vojakom, 8. júl 1932.²⁰

Konečné rozhodnutie²¹

Zastupiteľský zbor mesta Bardejova uzaviera, že na postavenie pomníka na svetovej válke padlým rusom prepúšťa miesto v meste Bardejove pred gr. kat. Kostolom za podmienky, že Ruský Krúžok v Košiciach pod titulom nájomného zaplatí do pokladnice mesta ročite 1 (jednu) Kč.

Toto kon. rozhodnutie má byť po dobu 14 dní verejne vyhlásené s poučením, že proti tomu každý volič alebo poplatník môže podať odvolanie k okr. úradu.

Po uplynutí reklamačnej lehoty to kon. rozhodnutie pre schválenie okr. výborom má byť okr. úradu predostreté.

O tom: Ruský Krúžok a po právoplatnosti m. rada sa uvedomujú.

* * *

Pozvánka na slávnostné odhalenie pomníka v Bardejovských kúpeľoch, rok 1932.²²

Ruský krúžok v Košiciach

zve na

slávnostné odhalenie pomníku ruským vojakom padlým
vo svetovej vojne na východnom Slovensku,
konané v Bardejovských kúpeľoch
dňa 4. sept. 1932 o 10 ½ hod. dopol.

Slávnosť koná sa pod protektorátom pána arm. gen. J. Šnejdárka z Košíc, pána Alexandra Vološinoviča, okr. náčelníka z Bardejova a pána Monsignora G. Žobráceho, starosty mesta Bardejova, ako aj okres. výboru okresu bardejovského, za spoluúčinkovania peveckého spolku Hlahol z Košíc. Slávnostný

²⁰ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), inv. č. 12.

²¹ Rozhodnutie je súčasťou zápisnice zo zasadnutia zastupiteľského zboru mesta Bardejova konaného dňa 8. júla 1932.

²² Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

rečník: riad. J. Beniač. Preslovy zástupcov Ruského krúžku dra Granovského a dra Medveckého, mesta, úradov a korporácií.

Ruská panychida bude sa konať po odhalení pomníku.

Slávnosť zaháji

predsedkyňa Ruského Krúžku pí. Dr. Stuchlíková z Košíc.

Z Košíc usporiada Čedok zvláštnu výpravu, spojenú s návštevou Zborova. Informácie u Čedoka.

* * *

Ďakovný list Ruského krúžku v Košiciach adresovaný Mestskej rade mesta Bardejova, 4. september 1932.²³

Slávnej

mestskej rade mesta

BARDEJOVA.

Predsavzaté dielo, to je vybudovanie dôstojného pomníku padlým ruským vojakom vo svetovej vojne na území Č.S.R. – na dôkaz vďačnosti tým neznámym borcom, ktorí obetovali svoje životy vo válečnej vrave rokov 1914 – 1918, tiež za naše osvobodzenie – sa uskutočnilo vďaka nevšedného porozumenia, s akým sa potkala táto myšlienka u reprezentantov mesta Bardejova.

Predsedníctvo ruského krúžku v Košiciach vzdáva preto vrelú vďaku slávnej mestskej rade za dosiaľ poskytnutú pomoc a žiada Vás súčasne, aby ste láskave prevzali pomník do trvalého opatrenia.

V Košiciach, 4. septembra 1932.

Za tajomníka:

Zoja Mjasnikova (*podpis*)
(*podpis*)

Predsedyňa:

D. S. Stuchlíková

(*odtlačok pečiatky Ruského krúžku v Košiciach*)

* * *

²³ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

Uznesenie zastupiteľského zboru mesta Bardejova , 19. september 1932.²⁴

Od zastupiteľského zboru mesta Bardejova.

Číslo: 4160/151. zast.
1932.

Pani Dr. Stuchlíková, predsedkyňa Ruského Krúžku v Košiciach telefonicky sdeľuje, mestu, že trvá na tom, aby miesto pre postavenie pomníka na svetovej válke padlým ruským vojakom v Kúpeľoch a nie v meste Bardejove bolo prepustené, nakoľko plány a pomník je vyhotovený a prispôsobený pre Kúpele a nie pre mesto Bardejov.-

Usnesenie.

Zastupiteľský zbor mesta Bardejova na návrh m. rady pri vyzdvihnutí z platnosti konečného rozhodnutia zastupiteľského zboru mesta Bardejova zo dňa 8. júla 1932. čís. 3108/ 102. zast. 1932. uzaviera, že pre postavenie pomníka na svetovej (*svetovej – pozn. autora*) válke padlým ruským vojakom potrebný pozemok prepúšťa v Bardejovských liečivých kúpeľoch a to na mieste pred vilou Magdalenou na západ za cestou sa rozprestierajúci za podmienky, že Ruský Krúžok v Košiciach za ten pozemok pod titulom nájomného ročite Kč. 1, slovom Jednu Kč. zaplatí do pokladnice mesta.-

Toto usnesenie má byť po dobu 14 dní verejne vyhlásené s poučením, že proti tomu každý volič, alebo poplatník môže podať odvolanie k okresnému úradu cestou obecného úradu.-

Po uplynutí reklamačnej lehoty to usnesenie, pre schválenie okresným výborom, má byť okresnému úradu predstreté.-

O tom: pani Dr. Stuchlíková predsedkyňa Ruského Krúžku v Košiciach a po právoplatnosti mestská rada sa uvedomujú.-

Dané v Bardejove na zasadnutí zastupiteľského zboru konanom dňa 19. septembra 1932. r.-

(*podpis – meno nečitateľné*)

(*podpis*)

prednosta not. úradu

sboru.

Gejza Žebrácky

starosta
predseda zast.

(*odtlačok pečiatky mesta Bardejov*)

²⁴ Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Bardejov, fond Mestský úrad (MÚ) Bardejov 1919 – 1945 (1950), č. k. 19, č. s. 1712/1933.

MICHAL BALUĎANSKÝ, JEHO ŽIVOT A DIELO

Nikola BOBELOVÁ

BOBELOVÁ, Nikola. Michal BaluĎanský, his life and work. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2023, vol. 23, no. 2, p. 124 – 134.

Michal BaluĎanský is among the personalities who come from Slovakia, but due to the fact that he claimed to be a Ruthenian, there is relatively little information about this important person. The main goal of this study is to describe Michal BaluĎanský's life path based on available sources, to characterize his personality and opinions, and mainly to focus on his work in St. Petersburg as the first rector of St. Petersburg University. The study was an attempt to map the life of Michal BaluĎanský and at the same time show Michal BaluĎanský as a teacher, but also as a politician who significantly contributed to the development of higher education in Russia during the reign of Tsars Alexander I and Nicholas I and at the same time contributed to the development in areas of law, economy and economy in Russia.

Keywords: Michal BaluĎanský, St. Petersburg University, Russia, rector of the University, state councilor, Tsar Nicholas I.

Michal BaluĎanský, celým menom Michal Andrejevič BaluĎanský, sa narodil 7. októbra 1769 (podľa juliánskeho kalendára to bolo 27. septembra). Narodil sa v rodine gréckokatolíckeho kňaza Andreja Michajloviča BaluĎanského, ktorý žil v tom období na fare v hornozemplínskej obci Vyšná Olšava, ktorá v súčasnosti patrí do okresu Stropkov. Rod BaluĎanských pravdepodobne pochádza z haličskej dediny Balucianka, ktorá sa nachádza 10 km východne od poľského mesta Dukla. BaluĎanského matka Mária Dubinská pochádzala z Dolného Zemplína. Bývali v budove vtedajšej drevenej fary vo Vyšnej Olšave, ktorá sa však dodnes nezachovala a na jej mieste v neskoršom období bola postavená murovaná gréckokatolícka fara, podobne ako to bolo s pôvodným gréckokatolíckym chrámom, kde bol Michal BaluĎanský krstný, ktorý taktiež bol neskôr nahradený novším murovaným chrámom.¹

Aj keď Michala BaluĎanského niektorí považujú za Maďara, ako uvádza *Encyklopedický slovník* (zväzok II., s. 833 z roku 1891), či ako obyvateľa Karpacej Rusi, tak ako uvádza *Boľšaja sovietskaja encyklopedia* (zväzok IV., s.

¹ FEČ HAJDUKIV, M. *Vyšná Olšava 1382 – 2017. Stručný prehľad dejín a súčasnosti obce*. Svidník : Tlačiareň svidnícka, 2017, s. 164.

566 z roku 1962), bol to v skutočnosti Rusín narodený na území terajšieho Slovenska, ktorý sa k svojim rusínskym ako aj slovenským koreňom hlásil.²



Obr. 1 Pamätná tabuľa Michala Baluďanského v obci Vyšná Olšava.

(Zdroj: Archív autora)

Časť svojho ranného detstva prežil Michal Baluďanský v rodnej obci Vyšná Olšava, kde sa mu venoval hlavne jeho otec. On ho naučil čítať a písať, a zároveň ho zasvätil do prvých poznatkov týkajúcich sa všeobecného prehľadu a taktiež ho naučil základy latinčiny. Jeho otec vybádal uňho nadanie, vďaka čomu ho už ako osemročného zapísal na štúdium na kláštornej škole paulínskeho učilišťa v Sátoráljaujheli v stoličnom meste Zemplína, ktoré je dnes súčasťou Maďarska. Následne prestúpil na tamojšie gréckokatolícke gymnázium, na ktorom študoval za farára. Uvedené gréckokatolícke gymnázium ukončil v roku 1780.

Na gréckokatolíckom gymnázium v Sátoráljaujheli prejavil mladý Michal Baluďanský mimoriadne schopnosti, vďaka čomu mu bolo poskytnuté štátne štipendium a bol prijatý na Filozofickú fakultu Kráľovskej akadémie práva

² ŠLEPECKIJ, I. *Diskusný príspevok k prednáške doc. D. Václava Huňáčka*. In. *Odkaz sv. Cyrila a Metóda*. ISSN 0139-9012, 1973, roč. 19, č. 2, s. 42 – 45.

v Košiciach. Na uvedenej Filozofickej fakulte študoval v rokoch 1783 až 1785, kedy štúdium na tejto fakulte ukončil s vyznamenaním. Následne išiel študovať na právnickú fakultu vo Viedni. Uvedené štúdium začal v roku 1787 a vďaka svojmu vzdelanostnému nadaniu absolvoval uvedené štvorročné štúdium za dva roky a v roku 1789 úspešne ukončil dané štúdium právnickej fakulty, pričom v rámci daného štúdia sa zamerl na kamerálne vedy.³

Nie je možné s istotou určiť, prečo si ako štúdium vybral Filozofickú fakultu v Košiciach. Jednou z možností je, že fakulta bola akýmsi predstupňom pre štúdium práva, ku ktorému prejavoval mladý Michal Baluďanský náklonnosť. Zároveň to mohlo vyplývať aj z toho, že rodičia Michala Baluďanského neboli zámožní a nemohli si dovoliť financovať štúdium mladého Michala Baluďanského v Pešti. Z uvedeného dôvodu bolo štúdium v Košiciach pomerne blízke a zároveň aj menej nákladné. Kráľovská akadémia v Košiciach predstavovala v tej dobe akúsi prechodnú vzdelávaciu inštitúciu medzi gymnáziom a univerzitou. Prednášali sa na nej všeobecno-vzdelávacie predmety ako aj právnické predmety. V počiatočkoch študoval Michal Baluďanský v Košiciach, pričom sa zamerl hlavne na filozofiu, ktorá ako už bolo spomínané bola predprípravou právnického štúdia.⁴

V roku 1796 získal titul doktora práv na budapeštianskej právnickej fakulte, pričom jeho dizertačná práca predstavuje pomerne svojráznu zmes rôznych ekonomických teórií. Pri písaní svojej dizertačnej práce vychádzal z ekonomických teórií: fyziokratov, liberálov a merkantilistov.

Dizertačná práca obsahuje rôzne reformátorské idey. Vďaka uvedenej dizertačnej práci ponúkli Baluďanskému ako dvadsaťsedemročnému miesto profesora na univerzite v Pešti. Uvedená univerzita mala dve katedry, filozofickú a právnickú. Na uvedenej univerzite zároveň prednášal dejiny aj štatistiku.⁵

Baluďanského dizertačná práca s názvom *De Promptuariis* (O rezervách, rezervných skladoch) čerpala z diel Sonnensfelda, pričom v nej riešil problém skladov obilia, ktoré by mali mať za cieľ:

- zabezpečiť dostatočné množstvo potravy,

³ FEČ HAJDUKIV, M. *Vyšná Olšava 1382 – 2017. Stručný prehľad dejín a súčasnosti obce*. Svidník : Tlačiareň svidnícka, 2017, s. 164.

⁴ DANIŠ, M. M. *Baluďanský a M. M. Speranský. Reformy a liberalizmus v Rusku v prvej polovici 19. storočia*. 2011. [online]. [cit. 2022-11-04] Dostupné z: <<http://west-east.marsu.ru/view/journal/article.html?id=87>>

⁵ DANIŠ, M. M. *Baluďanský a M. M. Speranský. Reformy a liberalizmus v Rusku v prvej polovici 19. storočia*. 2011. [online]. [cit. 2022-11-04] Dostupné z: <<http://west-east.marsu.ru/view/journal/article.html?id=87>>

- zabezpečiť stabilizáciu ceny obilia na trhu.

Jeho dizertačná práca riešila problematiku štátnej rezervy obilia. Tieto sklady obilia mali mať funkciu decentralizovaných menších skladov, ktoré by mohli byť súkromné ako aj štátne. Uvedený systém decentralizovaných skladov sa však asi nikdy nerealizoval, pričom Baluďanský už vtedy využíval ideu zastupiteľnosti zásob, ktorá sa využíva aj v dnešnej modernej teórii zásob. Vďaka obhajobe uvedenej práce získal titul doktora, pričom na jeho diplome je uvedené: *Mihael Balugyansky, Hungarus, ex Veleite, Comitatus Zemplinensis*.

Obhajoba dizertačnej práce prispela k tomu, že Baluďanský sa mohol aj naďalej tešiť dôvere tak učiteľov, ako aj študentov, vďaka čomu sa v roku 1799 Baluďanský stal hlavným prednášateľom štatistiky a zároveň získal funkciu prodekana fakulty. V roku 1801 sa stal Michal Baluďanský aj hlavným prednášajúcim predmetu teória práva. V roku 1802 bol zvolený za dekana peštianskej univerzity.⁶

V roku 1801 dostal Michal Baluďanský pozvanie pôsobiť ako pedagóg v Rusku. V pozývacom liste boli Michalovi Baluďanskému slúbené nasledujúce výhody:

- hodnosť podplukovníka,
- ročný plat vo výške 2 000 rubľov,
- dedičný šľachtický titul,
- doživotný dôchodok,
- ročný dôchodok pre vdovu v prípade jeho smrti,
- zabezpečenie vzdelania a výchovy pre jeho deti štátom,
- možnosť publikovať.

Zároveň bolo uvedené, že za jeho publikačnú a pedagogickú činnosť môže byť vyznamenaný rádom sv. Vladimíra, pričom udelenie daného rádu je spojené s finančnou odmenou.⁷

V roku 1802 uzavrel Michal Baluďanský manželstvo s vtedy ešte len sedemnástočnou Antóniou Annou Júliou Hegerovou, ktorá bola nemeckého meštianskeho pôvodu. Toto manželstvo uzavreli v Pešti. Z uvedeného manželstva pochádza celkovo deväť detí, pričom prvý syn sa narodil ešte počas

⁶ UNČOVSKÝ, L. Michal Baluďanský, ruský ekonóm rusínskeho pôvodu zo Slovenska. In *Ekonomický časopis*. ISSN 0013-3035, 2000, roč. 48, č. 5, s. 676 – 693.

⁷ GOLUBKA, S. *Ekonomický systém od M. A. Baludyanskyiho*. Lvov : Vydavateľstvo Cvit, 1998. 228 s.

jeho pôsobenia v Uhorsku a následných osem detí sa už narodilo po jeho odchode do Ruska.⁸

Michal Baludanský v Rusku

V roku 1804 Michal Baludanský prijíma pozvanie od ruského cára Alexandra I. a spolu so svojou manželkou a synom odchádza do Ruska. Oficiálne mu pozvanie zaslal dvorný radca cára Alexandra I. Jánoš Orlay, pričom toto pozvanie bolo v mene cárskeho radcu Novosiľceva. Cársky radca Novosiľcev v pozvaní ponúka Michalovi Baludanskému učiteľské miesto na vysokej škole pedagogickej v Petrohrade. Vzhľadom k tomu, že odchod do Ruska bol podmienený súhlasom vtedajšieho cisára habsburskej monarchie Františka I. a Michal Baludanský o tento súhlas požiadal, pričom cisár František I. mu odchod umožnil, avšak zároveň mu neposkytol žiadne odstupné, ani mu neumožnil, aby po prípadnom návrate mohol opätovne učiť vo Veľkom Varadíne. Michal Baludanský opustil preto 5. decembra 1803 Veľký Varadín, pričom do Petrohradu pricestoval 4. februára 1804. V Petrohrade, ako sám neskôr uviedol, sa mu dostalo veľmi priateľské prijatie.⁹

Po príchode Michala Baludanského do Petrohradu sa začala jeho kariéra pedagóga a vzdelanca v Rusku. O jeho rozsiahlych vedomostiach svedčí aj správa, ktorá sa objavila v jedných petrohradských novinách v roku 1804, ktorá hovorila, že v pondelok, utorok, stredu a v piatok bude na Pedagogickom inštitúte prebiehať otvorené vyučovanie od 9. do 11. hodiny s profesorom Michalom Baludanským, pričom rozsah výučby bol definovaný pomerne široko, nakoľko sa mal týkať:

- politických vied,
- právnych vied,
- politickej ekonómie,
- diplomacie.

Postupne si však jeho prednášky získali pomerne veľkú obľubu medzi poslucháčmi a následne boli aj predmetom rôznych diskusií a polemík.¹⁰

⁸ VAKHRUSHEVA E. A. – RUDENKO, V. V. Reformačné myšlienky a štátna činnosť M. A. Balugyanskogo: k 250. výročiu jeho narodenia. In: *Rusín*. 2020, č. 60, s. 39 – 60.

⁹ CSEKEY, I. Balugyánszky Mihály élete és munkászága. In: *Századok*. ISSN 0039-8098, 1957, roč. 91, s. 326 – 350.

¹⁰ ВАРХОЛА, М. – ДУБОВИЦКА, Л. Вклад первого ректора Санкт-Петербургского университета Михаила Балудянского в развитие науки и образования. In: *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2009, роč. 2009, č. 15, s. 187 – 190.

Po svojom príchode do Ruska sa Michal Baluďanský stal profesorom novootvoreného Učiteľského gymnázia v Petrohrade, ktoré sa neskôr zmenilo na pedagogický inštitút. V počiatočoch jeho pôsobenia ako pedagóga v Rusku sa potykal s tým, že mal nedokonalú ruštinu, čo mohlo byť spôsobené aj tým, že sa mu ruština niekedy zamieňala s rusínskym nárečím. Z uvedeného dôvodu mal Michal Baluďanský pocit, že jeho študenti ho nie vždy plne chápu a myslel si, že jeho perspektívy v Rusku ako profesora nebudú príliš nádejné.¹¹

V roku 1816 sa Michal Baluďanský stáva dekanom filozoficko-právnickej fakulty Hlavného pedagogického inštitútu. Následne v roku 1819 sa Hlavný pedagogický inštitút pretransformoval na univerzitu, ktorá dostala názov Petrohradská univerzita. Uvedená univerzita mala v čase svojho vzniku tri fakulty. Za prvého rektora Petrohradskej univerzity bol zvolený práve Michal Baluďanský.¹²

Zaujímavosťou je, že na prvej schôdzi pedagógov novozriadenej Petrohradskej univerzity došlo pri voľbe rektora k tomu, že pri prvej voľbe získal Michal Baluďanský rovnaký počet hlasov ako jeden z jeho kolegov. Akademická obec sa však rozhodla, že o rektorovi rozhodne žreb, pričom nemal v žrebe šťastie a rektorom sa mal stať jeho kolega. Avšak keď došiel návrh na menovanie rektora ministromi školstva a ten zistil, ako k tomu menovaniu došlo, rozhodol sa takýto spôsob voľby neuznať, nakoľko podľa neho nebol vhodný pre voľbu rektora a sám sa rozhodol vymenovať za prvého rektora priamo Baluďanského. Nemožno pochybovať, že v tomto rozhodnutí ministra školstva Alexandra Golicina mohlo byť aj osobné angažovanie samotného cára Alexandra I.¹³

Je veľmi ťažké povedať, prečo bol vlastne Michal Baluďanský zvolený za prvého rektora Petrohradskej univerzity. Najskôr to bolo kvôli tomu, že v čase vzniku Petrohradskej univerzity bol dekanom právnickej fakulty, ktorá mala v tom období najväčšiu reputáciu. Zároveň zo všetkých profesorov mal asi najväčšie skúsenosti týkajúce sa výučby a v neposlednom rade vplyv na jeho zvolenie malo aj to, že za pomerne krátky čas dosiahol úspech vo verejnej službe. Zároveň k jeho zvoleniu mohlo prispieť aj to, že už predtým od

¹¹ LIPITSKY, V. – DANIŠKA, J. *Michal Baluďanský: Republikán na dvore ruského cára*. 2021. [online]. [cit. 2022-11-06] Dostupné z: <<https://standard.sk/137394/michal-baludansky-republikan-na-carskom-dvore/>>

¹² UNČOVSKÝ, L. Niektorí ekonómi na Slovensku pred rokom 1848. In *Ekonomické rozhľady*. ISSN 2644-7185/2011, 2011, roč. 40, č. 1, s. 102 – 126.

¹³ DANIŠ, M. M. *Baluďanský a M. M. Speranský. Reformy a liberalizmus v Rusku v prvej polovici 19. storočia*. 2011. [online]. [cit. 2022-11-04] Dostupné z: <<http://west-east.marsu.ru/view/journal/article.html?id=87>>

roku 1813 bol dlhé štyri roky mentorom veľkovojvodov Mikuláša (budúci cár Mikuláš I.) a Michala, pričom ich vyučoval ekonomické a politické vedy.¹⁴

Ako rektor Petrohradskej univerzity sa pričínal o vypracovanie Univerzitnej charty. Uvedená charta zabezpečila Petrohradskej univerzite pomerne neobmedzenú autonómiu a zároveň získala Petrohradská univerzita široké právomoci pri výchove a vzdelávaní mládeže. Zároveň Petrohradská univerzita touto chartou získala vplyv na všetky vzdelávacie inštitúcie v krajine. Petrohradská univerzita ako najvyššia vzdelávacia autorita mala viesť k:

- podpore všetkých vedeckých smerov,
- podpore ostatných škôl,
- podpore vytvárania vedeckých spoločností,
- zabezpečeniu vydávania náučnej a odbornej literatúry,
- zabezpečeniu študijných sŕaží študentov na iných univerzitách.

Petrohradská univerzita hneď po svojom vzniku významným spôsobom ovplyvňovala kultúrny život Petrohradu. Prepojenie Baluďanského ako rektora univerzity a zároveň verejného činiteľa zabezpečovalo to, že v oblasti vzdelávania a vysokého školstva sa zlučovali názory vtedajších popredných verejných a štátnych činiteľov. Prijatá Univerzitná charta na pomerne dlhý čas určovala vývoj vysokoškolského vzdelávania v Rusku a predstavovala pomerne významný príspevok v oblasti:

- rozvoja vysokoškolského vzdelávania v Rusku,
- skvalitnenia vzdelávacej štruktúry vysokých škôl v Rusku.

Pôvodná charta neskôr bola zamietnutá a v roku 1835 bola prijatá nová charta nazývaná Reakčná charta. Mnohé z myšlienok Michala Baluďanského však našli pevné zakotvenie v uvedenej novej charte. Už počas pôsobenia na Hlavnom pedagogickom inštitúte sa Baluďanský stretával s kritikou, ktorá vyplývala z jeho voľnomyšlienkarstva. Uvedenú kritiku určitým spôsobom zvečnil autor A. S. Gribojedov vo svojom diele *Útrapy z rozumu*. Táto kritika sa neskôr premenila na politické dôvody a motívy, a potom ako Petrohradská univerzita získala v novembri 1821 titul cisárska univerzita (imperatorskij universitet) ho následne 3. novembra 1821 univerzitná rada, ktorej predsedal Runyics zbavila titulu rektora.

Kariéru pedagóga ukončil Michal Baluďanský 12. apríla 1824, kedy odchádza do pedagogického dôchodku, avšak uznania za jeho zásluhy sa mu

¹⁴ ВАРХОЛА, М. – ДУБОВИЦКА, Л. Вклад первого ректора Санкт-Петербургского университета Михаила Балудянского в развитие науки и образования. In *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2009, roč. 2009, č. 15, s. 187 – 190.

dostáva v tom, že mu pridelujú finančné uznanie vo forme doživotného dôchodku, ktorý je vo výške, ktorá je rovnaká ako jeho predchádzajúci plat. Po odchode do pedagogického dôchodku však Michal Baluďanský ostáva naďalej činný vo verejnom živote Ruska.¹⁵

Napriek svojmu odchodu do pedagogického dôchodku bol s Petrohradskou univerzitou naďalej spojený. Aj keď už na univerzite neprednášal, v roku 1828 sa stal čestným členom univerzity. V roku 1835 sa stal predsedom skúšobnej komisie na Petrohradskej univerzite, pričom daná skúšobná komisia potvrdzovala post profesora práva pre všetkých záujemcov, ktorí chceli uvedený post získať a ktorí sa vracali do Ruska zo svojich stáží či štúdií v zahraničí.¹⁶

Aj keď z hľadiska kariéry Michala Baluďanského má oveľa väčší význam jeho postavenie v rámci politického systému Ruska a jeho prínos k rozvoju ruskej štátnosti a legislatívy je pomerne významný, z historického hľadiska sa Michal Baluďanský zapísal do dejín práve tým, že bol prvým rektorom Petrohradskej univerzity.¹⁷

Aj keď Michal Baluďanský bol do Ruska pozvaný ako pedagóg a jeho prvotným poslaním malo byť vyučovať na ruských vysokých školách, hneď od svojho príchodu v roku 1804 súčasne popri vyučovaní začína pracovať aj na:

- ministerstve financií Ruska,
- ministerstve spravodlivosti Ruska.

Už v roku 1806, teda dva roky po svojom príchode do Ruska, Michal Baluďanský vyvinul ruskú právnu terminológiu, čo bol v tom období výrazný prínos nielen pre ruskú vedu, ale aj pre ruskú politiku.¹⁸

Michal Baluďanský prišiel do Ruska bez toho, aby mal výrazný rodokmeň a zároveň neoplýval bohatstvom. V počiatočkoch bol sklamaný, nakoľko sa mu

¹⁵ HAMZA, G. *Emlékezés Balugyánszky Mihályra (1769-1847), a kiemelkedő jogtudósra – adalék a magyar-orosz kapcsolatokhoz a jog területén.* 2017. [online]. [cit. 2023-01-08] Dostupné z: <https://mta.hu/data/dokumentumok/ix_osztaly/Jubileumi%20megemlekezsek/Balugyanszky%20Mihaly_2017.pdf>

¹⁶ LIPITSKY, V. – DANIŠKA, J. *Michal Baluďanský: Republikán na dvore ruského cára.* 2021. [online]. [cit. 2022-11-06] Dostupné z: <<https://standard.sk/137394/michal-baludansky-republikan-na-carskom-dvore/>>

¹⁷ LIPITSKY, V. – DANIŠKA, J. *Michal Baluďanský: Republikán na dvore ruského cára.* 2021. [online]. [cit. 2022-11-06] Dostupné z: <<https://standard.sk/137394/michal-baludansky-republikan-na-carskom-dvore/>>

¹⁸ ВАРХОЛА, М. – ДУБОВИЦКА, Л. Вклад первого ректора Санкт-Петербургского университета Михаила Балудянского в развитие науки и образования. In *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* 2009, роč. 2009, č. 15, s. 187 – 190.

v učiteľstve nedarilo tak ako si predstavoval kvôli slabšej ruštine, avšak ako profesor, ktorý bol cudzincom a bol pozvaný priamo cárom vzbudzoval vo vyšších kruhoch pomerne výraznú pozornosť. Jeho vedomosti, znalosti ako aj pomerne originálne myšlienky si všimol Adam Czartoryski, ktorý bol poľským aristokratom, avšak ako priateľ cára Alexandra I. bol zároveň minister zahraničia Ruska. Uvedený Adam Czartoryski mal v cárskom Rusku obrovský vplyv a on predstavil Michala Baluďanského cárovi Alexandrovi I. a jeho manželke. Cársky pár bol Michalom Baluďanským hneď od počiatku fascinovaný.¹⁹

V roku 1813 cárovná Mária Fjodorovna urobila z Michala Baluďanského vychovávateľa a učiteľa cároviča Mikuláša a jeho brata Michala. Týmto sa začal budovať vzťah medzi Michalom Baluďanským a budúcim cárom Mikulášom, pričom neskôr cár Mikuláš I. vymenoval Michala Baluďanského za predsedu svojho kabinetu a hlavného štátneho radcu, pričom Michal Baluďanský v tejto funkcii zostal až do svojej smrti v apríli 1847.²⁰

O úzkom vzťahu Michala Baluďanského s cárom Mikulášom I. svedčí aj to, že postupne prešiel z role vychovávateľa a učiteľa do role poradcu cára. O ich úzkom vzťahu svedčí aj to, že 13. decembra 1825, teda deň predtým ako Mikuláš I. nastúpil na cársky stolec si budúci cár zavolať Michala Baluďanského k sebe a mal s ním pomerne dlhý rozhovor, v ktorom sa radil či má prevziať cárske žezlo, nakoľko už vedel o pripravovanom povstaní revolucionárov tzv. dekabristov, ktorí chceli zrušiť cársky systém v Rusku. V rámci daného rozhovoru taktiež Michal Baluďanský poukázal na to, že zákony by mali mať svoju písanú podobu, nakoľko iba tak môže mať cárske Rusko pevný rámec:

- politického života,
- spoločenského života,
- hospodárskeho života.

Cár Mikuláš I. si uvedené informácie osvojil a projekt právovedy bol jedným zo základných pilierov jeho vlády.²¹

Michal Baluďanský počas svojej výuky veľkovejvodov Mikuláša a Michala s nimi neustále komunikoval, pričom daná komunikácia prebiehala v neformálnom prostredí. Cárski učiteľia boli v tom čase považovaní za blízkych ľudí

¹⁹ LIPITSKY, V. – DANIŠKA, J. *Michal Baluďanský: Republikán na dvore ruského cára*. 2021. [online]. [cit. 2022-11-06] Dostupné z: <<https://standard.sk/137394/michal-baludansky-republikan-na-carskom-dvore/>>

²⁰ TARDY, L. *Balugyánszky Mihály*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1954. 256 s.

²¹ DANIŠ, M. M. *Baluďanský a M. M. Speranský. Reformy a liberalizmus v Rusku v prvej polovici 19. storočia*. 2011. [online]. [cit. 2022-11-04] Dostupné z: <<http://west-east.marsu.ru/view/journal/article.html?id=87>>

cárskej rodiny a niekedy k nim pristupovali akoby priamo k členom rodiny. Následne, keď ich žiaci nastúpili na trón, často brali svojich mentorov ako ľudí, ktorým preukazovali rešpekt a často sa aj počas svojho vládnutia na nich obracali a žiadali ich o radu.²²

O vzťahu Michala Baluďanského a cára Mikuláša I. svedčí aj to, že keď v 40. rokoch 19. storočia silneli tlaky, aby cár Mikuláš I. prepustil Michala Baluďanského do penzie vzhľadom na jeho vyšší vek, cár to rázne odmietol a vyjadril sa, že tak on, ako aj Michail Andrejevič (Michal Baluďanský) musia zostať na svojich miestach až do ich smrti. Z uvedeného jasne vyplýva, že cár Mikuláš I. si veľmi vážil samotného Michala Baluďanského, ako aj jeho prácu.²³

Záver

Michala Baluďanského si viac vážia a venujú mu väčšiu pozornosť na území súčasného Ruska a súčasnej Ukrajiny, nakoľko sa výrazným spôsobom zasadil za vznik Petrohradskej univerzity v Rusku, kde bol aj prvým rektorom a tiež prispel výrazným spôsobom k vzniku Kyjevskej univerzity. Michal Baluďanský bol v začiatku svojej kariéry považovaný za reformátora a z dnešného pohľadu za liberála, ale vďaka tomu, že uvedené názory boli vo vtedajšom Uhorsku zakázané a často aj trestané nemohol ich prezentovať úplne verejne a voľne. Po odchode do Ruska a poznávaní tamojších pomerov sa začal skôr prikláňať ku konzervatizmu, v rámci ktorého presadzoval, že štát a panovník by mal mať zásadnú úlohu v rámci zriadenia, a zároveň čím ďalej viac poukazoval aj na úlohu cirkvi v rámci štátneho zriadenia. Avšak svoje reformné názory úplne neopustil, o čom svedčí aj to, že sa snažil o zrušenie poddanstva a nevoľníctva v Rusku, čo bolo v danom období nepredstaviteľné. Aj v Rusku bol za tieto v tom čase pre cárske vedenie nepopulárne názory potrestaný tým, že neboli vydávané jeho diela, avšak vzhľadom k tomu, že cár Mikuláš I. k nemu choval dôveru a úctu ako k svojmu učiteľovi a mentorovi, nijakým iným spôsobom za tieto názory nebol potrestaný a až do konca svojho života vykonával funkciu hlavného tajného radcu cára Mikuláša I.

Na Slovensku sa o Michalovi Baluďanskom píše a diskutuje pomerne veľmi málo, dokonca po ňom nie je pomenovaná ani žiadna inštitúcia, ulica

²² LIPITSKY, V. – DANIŠKA, J. *Michal Baluďanský: Republikán na dvore ruského cára*. 2021. [online]. [cit. 2022-11-06] Dostupné z: <<https://standard.sk/137394/michal-baludansky-republikan-na-carskom-dvore/>>

²³ DANIŠ, M. M. *Baluďanský a M. M. Speranský. Reformy a liberalizmus v Rusku v prvej polovici 19. storočia*. 2011. [online]. [cit. 2022-11-04] Dostupné z: <<http://west-east.marsu.ru/view/journal/article.html?id=87>>

či námestie. Jedinou spomienkou na neho je pamätná tabuľa v jeho rodnej obci. To je v kontraste s tým, ako k nemu v súčasnosti pristupujú na Ukrajine a v Rusku, pričom Michal Baluďanský predstavuje osobnosť, ktorá by si zaslužila väčšiu pozornosť zo strany Slovákov. Bolo by vhodné, aby Michalovi Baluďanskému bola venovaná náležitá pozornosť, nakoľko je to človek, ktorý aj keď sa hlásil k rusínskej národnosti, stále ho možno považovať za človeka, ktorý sa narodil na území terajšieho Slovenska a bol určitou súčasťou slovenskej histórie.

KRONIKA, RECENZIE, GLOSZY
CHRONICLE, REVIEW,
ANNOTATIONS

**MEDZINÁRODNÁ KONFERENCIA
CIRKVI A ICH VPLYV NA PERIFÉRIÍ ŠTÁTU V PRVEJ
POLOVICI 20. STOROČIA
24. – 25. október 2023, Prešov**

24. až 25. októbra 2023 sa na pôde Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove konala medzinárodná vedecká konferencia Cirkvi a ich vplyv na periférii štátu v prvej polovici 20. storočia. Organizačne sa na tomto vedeckom podujatí podieľal Inštitút histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, Slovenská historická spoločnosť pri Slovenskej akadémii vied v Bratislave a Historická spoločnosť kráľovského mesta Prešov. Podujatie sa realizovalo ako výstup z dvoch grantových projektov (APVV 19-0058 Multietnicita a multikonfesionalita a ich vplyv na spoločenský, politický a kultúrny vývoj okrajových oblastí v prvej polovici 20. storočia na príklade východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi; VEGA 1/0111/21 Rusíni, ich politická elita a medzivojnové Československo 1919 – 1939).

Na začiatku konferencie odznelo laudáριο na univ. prof. Dr. Karla Schwarz, Dr. h. c. Prešovskej univerzity v Prešove, ktorému v minulom roku (2022) Slovenská historická spoločnosť udelila Plaketu SHS za mimoriadny prínos k výskumu slovenských dejín v zahraničí. Plaketu SHS prof. Karlovi Schwarzovi z Viedenskej univerzity v Rakúsku odovzdal člen výboru a bývalý podpredseda SHS prof. PhDr. Peter Švorc, CSc. Prof. Karl Schwarz poďakoval v slovensky prednesenom prejave Slovenskej historickej spoločnosti za toto významné ocenenie a poznamenal, že do tlače pripravuje knihu pozostávajúcu zo súboru štúdií z cirkevných dejín Slovenska, ktorú by chcel venovať Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV v Bratislave ako prejav svojej úcty a vďaky. Jeho veľký prínos pre poznanie slovenských dejín a ich propagácie v zahraničí ocenili aj viaceré ďalšie slovenské vedecké, cirkevné a štátne inštitúcie.

Po tomto milom úvodnom otvorení vedeckého podujatia ocenený historik Karl Schwarz svojím príspevkom Cirkevno-politický vývoj v prvej Československej republike začal rokovanie konferencie. Následne predniesli svoje referáty: Peter Zubko – Kľúčové postoje a rozhodnutia košických biskupov k národnostným a spoločenským témam prvej polovice 20. storočia, Jaroslav Coranič – Aktivity československých štátnych orgánov v procese menovania gréckokatolíckych biskupov v Československu v 20. rokoch 20. storočia; Peter Švorc – Gréckokatolícky kňaz Nikolaj Beskid a jeho historické interpretácie dejín Rusínov na východnom Slovensku; Peter Jambor – Vplyv prvej svetovej vojny na život kléru a veriacich v Prešovskej eparchii, Jakub Pátek – „Es ist

vollbracht“... cirkevné pomery v prvej polovici 20. storočia v priestore česko-nemeckého pohraničia na príklade farnosti Naklěřov; Viktor Kičera – Cirkev vs. Ideológie: gréckokatolíci a štáty na území Podkarpatskej Rusi 1918 – 1945 a Ľubica Harbuľová – Podiel Ruskej pravoslávnej misie v Ladomirovej na vývoji regiónu severovýchodného Slovenska (1923 – 1944). Online sa s účastníkmi podujatia spojili a príspevky predniesli aj Jurij Danilec – Jurisdikčné spory v pravoslávnom prostredí na Podkarpatskej Rusi v roku 1927 a Serhij Šumylo – Úloha prisťahovalcov zo Zakarpatska pri zachovaní kláštora Panteleimon na hore Athos.

Nasledujúci deň konferencie so svojimi príspevkami vystúpili: Ján Džujko – Náboženská tlač na východnom Slovensku v rokoch 1939 – 1945, Ľuciána Hoptová – Pôsobenie pravoslávneho kňaza Alexeja Omeljanoviča na východnom Slovensku; Marcela Domenová – SEM Jednota Mateja Bahila v Prešove (spolková činnosť a konfesiónálne pomery v prostredí stredných škôl v 1. polovici 20. storočia), Silvia Lörinčíková – Vývoj Rožňavskej diecézy po vzniku Československej republiky, Nadežda Jurčišinová – Okolnosti založenia diecézneho domu Augustíneum v Bardejovských kúpeľoch v roku 1932, Peter Kovaľ – Podiel cirkvi na zdravotnej starostlivosti periférie – Rímskokatolícka nemocnica Dr. Kóša-Schoppera v Rožňave.

Vďaka uvedeným aktívnym účastníkom konferencie, ktorí na nej vystúpili so svojimi príspevkami sa podarilo zmapovať postoje jednotlivých cirkví k novému štátu na jeho periférnom území, ako aj to, akú úlohu tu cirkvi a cirkevné spoločenstvá zohrávali a priniesť tak nové vedecké poznatky k tejto problematike. Organizátori tohto vedeckého podujatia plánujú vydať aj konferenčný zborník.

Ján Džujko

**MEDZINÁRODNÁ VEDECKÁ KONFERENCIA
VÝZNAMNÉ MEDZNÍKY V DEJINÁCH STREDNEJ EURÓPY
V RANOM NOVOVEKU
21. november 2023, Prešov**

Dňa 21. novembra 2023 sa na pôde Prešovskej univerzity uskutočnila konferencia s názvom „*Významné medzníky v dejinách strednej Európy v ranom novoveku*“ pod záštitou Inštitútu histórie Filozofickej fakulty PU. Na konferencii bolo prednesených množstvo zaujímavých príspevkov, dotýkajúcich sa danej problematiky. Konferenciu otvoril úvodným príhovorom rektor

PU Peter Kónya, po ktorom nasledoval so svojim príspevkom Imrich Nagy. Ten sa venoval uhorskej historiografii, konkrétne tradícii bitky pri Moháči, ktorá sa v nej vyskytuje. Ďalším bol výstup Buraka Akina, ktorý poskytol na problematiku bitky pri Moháči osobitý pohľad z tureckej strany a rozoberal osmansko-turecké pramene k danej udalosti. Waclaw Wierzbieniec sa zas vo svojom príspevku zameril na židovské dejiny, konkrétne na vplyv chasidizmu na dejiny Židov v strednej Európe v tomto období.

V druhom bloku sa Balogh Judit vo svojom príspevku zamerala na problematiku Sedmohradského kniežatstva v Európe raného novoveku. Po nej nasledoval Peter Kónya, ktorý sa zaoberal protihabsburskými povstaniami v stredoeurópskom priestore, ktorým patrilo celé 17. storočie. Ďalším účinkujúcim bol Ivan Mrva s jeho príspevkom o osvietenskom absolutizme v Uhorsku a jeho dôsledkoch na spoločenský, národnostný a kultúrny vývin. Tento blok ukončila Annamária Kónyová, ktorá sa venovala fenoménu „druhej reformácie“ v stredoeurópskych krajinách.

V treťom bloku ako prvý vystúpil Petr Vorel so svojim príspevkom o pamätiach Viléma Slavatu, týkajúcich sa Pražskej defenestrácie v roku 1618 a ich ekonomických súvislostí. Ďalším prednášajúcim bol Eduard Lukáč, ktorý sa zameril na významného ranonovovekého pedagóga Jána Amosa Komenského a jeho podnety pre rozvoj pedagogiky a školstva v tomto období. Na problematiku Tridentského koncilu a jeho dopadu na stredoeurópsky priestor sa vo svojom príspevku zamerala Monika Bizoňová. Tretí blok uzavrela Kristína Michalek s príspevkom o prvej reformácii v strednej Európe – o učení Jána Husa.

Štvrtý blok začal prednáškou Patrika Derfiňáka, ktorá sa venovala vyobrazeniu strednej Európy na mapách v prvej polovici 18. storočia. Ďalším bol príspevok Lucie Šteflovej zaoberajúci sa Tolerančným patentom v zápisniciach kánonických vizitácií. Martin Javor sa vo svojom príspevku zas zameril na problematiku Slobodomurárskeho hnutia v 18. storočí a patent Jozefa II. z roku 1785 určený tomuto hnutiu. Predposlednou prednášajúcou konferencie bola Klaudia Sokolová, ktorá analyzovala, aký mali uhorskí palatíni vplyv v procesoch reformácie a rekatolizácie v ranonovovekom Uhorsku. Posledný blok konferencie uzavrela Andrea Ferencová s príspevkom skúmajúcim rolu Izabely Jagelovskej v bojoch medzi Uhorskom a Osmanskou ríšou.

Na konferencii odznelo celkovo šesťnásť príspevkov, z ktorých mnohé poskytli nové pohľady na skúmané problematiky a poukázali na skutočnosť, že z našej histórie sa máme stále čo naučiť.

Andrea Ferencová

**VEDECKÁ KONFERENCIA MENEJ ZNÁME OSOBNOSTI, SPOLKY
A UDALOSTI NA VÝCHODNOM SLOVENSKU 1848 – 1948 NA PÔDE
ŠVK V KOŠICIACH
30. – 31. máj 2023, Košice**

V dňoch 30. – 31. mája 2023 sa v priestoroch Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach na Pribinovej ulici č. 1 uskutočnila vedecká konferencia s názvom *Menej známe osobnosti, spolky a udalosti na východnom Slovensku 1848 – 1948*. Na konferencii sa aktívne zúčastnilo dokopy dvadsať účastníkov.

V prvý deň konferencie boli rokovania rozdelené do troch blokov. Prvý blok konferencie, ktorý pozostával zo štyroch referátov otvorila docentka Adriana Priatková z Katedry teórie a dejín umenia, Fakulty umení TUKE s príspevkom o košickom medzivojnovom staviteľovi Ing. Hugovi Kabošovi. Okrem samotnej tvorby architekta načrtla aj zaujímavé detaily o spoločných projektoch, na ktorých sa podieľal spolu s Ludwigom Oelschlägerom. Ďalej nasledoval príspevok o maliarovi žijúcom a pôsobiacom v Rožňave v rokoch 1862 – 1942 Júliusovi Ádámovi, ktorý predniesla Mgr. Lenka Bischof, PhD. z Krajského pamiatkového úradu v Košiciach, pracoviska Rožňava. Témou nasledujúceho príspevku v podaní Mgr. Astrid Derfiňákovovej z Krajskej galérie v Prešove a docenta Patrika Derfiňáka z Inštitútu histórie Prešovskej univerzity bol taktiež známy uhorský maliar Tivadar Zemplényi. Prvý blok konferencie uzavrel Juraj Králik z Rožňavského besedného spolku s príspevkom o športovom diplomatovi grófovi Gézovi Andrásym. Nasledovala krátka diskusia, ktorá pokračovala aj v rámci prestávky s občerstvením v priestoroch knižnice. Druhý blok konferencie otvorila PhDr. Eleonóra Blašková zo Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach, ktorá predniesla príspevok o stredoškolskom profesorovi a tiež básnikovi Kálmánovi Kemenczkom (1844 – 1926). Osobnosťou školstva sa zaoberala aj Mgr. Gabriela Oľšavská pôsobiaca v Štátnej vedeckej knižnici v Prešove. Témou jej príspevku bol český pedagóg Ján Nepomuk Woldřich. Nasledujúci referát predniesol docent Patrik Derfiňák. Vo svojom príspevku sa venoval historikovi, kňazovi a politikovi Bertalanovi Szokolszkému. Posledným vystúpením druhého bloku konferencie bolo prezentovanie Mgr. Anny Ötvös z Múzea kultúry Maďarov na Slovensku, ktorá sa zaoberala pôsobením Gézu Grosschmida v Košiciach. Ďalší blok konferencie pokračoval po prestávke s obedom.

Poobedné rokovania otvoril PhDr. Martin Furmanik, PhD. z Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi, ktorý predniesol prvý príspevok tretieho bloku kon-

ferencie s názvom Menej známe osobnosti vedy, kultúry a politiky z radov spišských Nemcov. Nasledovala Mgr. Radovana Čubová z Lubovnianskeho múzea, ktorá oboznámila publikum s posledným majiteľom hradu Lubovňa Jánom Kantym Zamoyskim. Levočskému pedagógovi, botanikovi a historikovi Viktorovi Greschikovi sa vo svojom príspevku venoval Mgr. Tomáš Zdravecký z Krajského pamiatkového úradu v Košiciach, pracoviska Spišská Nová Ves. Posledný príspevok prvého dňa konferencie odznel od Mgr. Viktora Szabóa zo Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach, ktorý predniesol príspevok s názvom Spišský rodák Ladislaus Jany de Jamnik – generál jazdectva rakúsko-uhorskej armády.

Druhý deň pokračovali rokovania v dvoch blokoch. Prvý otvorila docentka Renáta Kočišová, PhD. z Katedry hudby IHVU FF Prešovskej univerzity v Prešove, ktorá sa vo svojom referáte venovala hudobným aktivitám prešovského Széchenyiho kruhu. Mgr. Martina Feniková Čarnogurská zo Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach predstavila Slovenský spolok Ústredie magurských Slovákov. Na vystúpenie tematicky nadviazala Mgr. Valéria Šofranková Pulenová, PhD., ktorá prezentovala Rožňavský besedný spolok v rokoch 1831 – 1945. Posledný referát bloku s názvom Vybudovanie pomníka padlým ruským vojakom v rokoch prvej svetovej vojny v Bardejovských Kúpeľoch odprezentovala Mgr. et Mgr. Luciána Hoptová, PhD. z Inštitútu histórie Prešovskej univerzity v Prešove. Po krátkej prestávke pokračovali rokovania v poslednom bloku konferencie. Docent ThDr. Michal Hospodár predstavil dejiny nábožensko-národnej ustanovizne slovenských gréckokatolíkov Spolok sv. Cyrila a Metoda. Archivár Gréckokatolíckeho arcibiskupstva Prešov Mgr. Peter Jambor účastníkom konferencie načrtnol aspekty formácie bohoslovcov Prešovskej eparchie do roku 1950. Posledné príspevky patrili členom Gréckokatolíckej teologickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove Mgr. Jane Lukáčovej, PhD. a Mons. Prof. ThDr. Petrovi Šturákovi, PhD. Doktorka Lukáčová sa vo svojom referáte zaoberala cirkevnými dejinami v Michalovciach v prvej polovici 20. storočia. Professor Šturák predstavil kanonika, rektora a profesora morálnej a pastorálnej teológie Michala Kotradova (1831 – 1901). Účastníci konferencie si mohli zakúpiť publikácie vydané Štátnou vedeckou knižnicou v Košiciach. Sprievodným programom konferencie bol aj odborný výklad k výstave o Károlyiho Biblii v priestoroch knižnice.

Júlia Kotrusová

**SPIRITZA, Juraj. *Zvony a zvonolejárstvo na Slovensku*.
Bratislava : Pamiatkový úrad
Slovenskej republiky, 2022. 426 s.
ISBN 978-80-89175-96-3.**

Výroba a používanie zvonov je tradičnou súčasťou slovenskej kultúry a patrí do jej kultúrneho dedičstva. Sumarizujúce dielo archivára a historika Juraja Spiritzu prináša komplexné kampanologické poznanie o historických zvonoch a ich výrobcach v širokom skúmanom období od 7. do 21. storočia. V publikácii vydanej Pamiatkovým úradom Slovenskej republiky autor zdokumentoval tisíce zvonov v historických sakrálnych i svetských objektoch. Aj s ohľadom na množstvo skúmaného materiálu vznikala kniha s názvom *Zvony a zvonolejárstvo na Slovensku* dlhší čas a okrem samotného autora sa na jej vzniku podieľali kampanológovia Radek Lunga a Juraj Gembický a autorovi blízki Sylvia Spiritzová a Martin Spiritza.

Samotná publikácia pozostáva zo štyroch obsiahlych kapitol, pričom prvá sa sústreďuje na chronologicky na otázky, čo sú zvonové a po mená najstarších zvonárov a zvonolejárův na Slovensku. Táto kapitola sa v rámci jednej podkapitoly venuje aj ničeniu zvonov a prináša informácie o ich ničiteľoch a ako píše autor „*nikdy sa nedozvieme, koľko zvonov uliatych pred koncom prvého tisícročia, ako*

aj počas prvých storočí druhého tisícročia, sa zmenilo na území Slovenska už pred začiatkom nového veku na bronzový šrot, lebo cirkevní hodnostári, bohaté rody, aj iní darcovia dávali peniaze na nové a väčšie zvonové so silnejším a zároveň lubozvučnejším hlasom“ (s. 96).

Druhá kapitola sa venuje pôvodcom zvonov, ktorí pôsobili trvale, prechodne alebo príležitostne na našom území. Táto kapitola prináša abecedný zoznam pôvodcov zvonov, konkrétne ide o encyklopedický katalóg s 306 biografickými heslami zvonolejárův a zvonolejárskych firiem činných na území Slovenska. Okrem nich je formou dodatku stručne uvedených aj 129 mien zahraničných zvonolejárův, ktorých zvonové sa na Slovensku nachádzajú, alebo sú doložené v archívnych prameňoch či v odbornej literatúre. Biografické heslá podľa autora „*zahŕňajú všetky dostupné informácie o zvonolejárůch, ktoré bolo možné zistiť z archívnych prameňov. Obsahujú tiež zoznam najdôležitejších zvonov uliatych jednotlivými zvonolejármi, s uvedením roku zhotovenia a miesta, pre ktoré boli určené. Doplnené sú citácie z dôležitých prameňov a niekedy aj prepisy nápisov na zvonoch.*“ (s. 9)

Tretia kapitola sa venuje mimoslovenským pôvodcom zvonov znejúcich alebo doložených na Slovensku, konkrétne z Belgicka, Česka, Maďarska, Nemecka, Poľska,

Rakúska, Rumunská, Ruska, Slovinska, Švajčiarska, Talianska, Ukrajina a USA. Posledná štvrtá kapitola približuje predchdcov súčasných bádateľov o dejinách zvonolejárstva na Slovensku. Ide o trojstranový abecedný bibliografický zoznam. S ohľadom na rozsah predchádzajúcich kapitol je otázne, či štvrtá kapitola nemohla byť len podkapitolou úvodnej prvej kapitoly. Každopádne by sme uvítali jej radenie skôr na začiatku publikácie.

Súčasťou publikácie sú aj podrobné registre, prostredníctvom ktorých je možné dohľadať všetky zmienky o konkrétnych zvonolejárdoch, obciach a mestách, v ktorých sú zavesené zvony týchto majstrov, čo uľahčuje orientáciu v samotnej knihe. Samotný obsah je doplnený bohatým ilustrovaným materiálom, pozostávajúcím z fotografií zvonov, zvoníc, veží, zvonolejárrov i dobových dokumentov.

Svoj výskum opiera autor o rozsiahly výskum archívnych prameňov a odbornú literatúru, ktorá podrobne popisuje dejiny zvonov a vývoj zvonolejárského remesla na Slovensku, ale i v Európe. Za vskutku obšírnym dielom je vidieť systematická práca a erudovanosť autora. Nepochybne aj preto si táto publikácia nájde svojich čitateľov ako v radoch odbornej verejnosti, tak i medzi laickými čitateľmi, ktorí sa zaujímajú o kampanológiu. V každom prípa-

de je nepochybným prínosom pre mapovanie kultúrneho dedičstva Slovenska, ktorému sa snáď aj vďaka takýmto publikáciám bude venovať stále väčší okruh záujemcov, lebo iba tak môže toto dedičstvo prežiť pre ďalšie generácie.

Lucia Šteflová

FICERI, Ondrej (ed.). *Obce za prevratu. Mocenské, etnické a hospodárske zvraty na vidieku 1914 – 1923. Spišská Nová Ves : Múzeum Spiša; Košice : Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2019, 172 s.*
ISBN 978-80-85328-71-4.

Kolektívna monografia, v ktorej prevzal úlohu editora Ondrej Ficeri je výstupom z rovnomennej vedeckej konferencie usporiadanej v novembri roku 2018 v spolupráci s Centrom spoločenských a psychologických vied – Spoločenskovedného ústavu Slovenskej akadémie vied, Centra pre religionistiku a historické štúdiá v Košiciach, Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi, Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach a Krajského múzea v Prešove. Konferencia sa uskutočnila v dňoch 14. 11 – 16. 11. 2018 v troch sekciách, ktoré sa konali v Košiciach, Spišskej Novej Vsi a v Stropkove. Cieľom konferencie bolo prezentovať výsledky výskumu širokého spektra bádateľov regionál-

nych dejín. Prezentovaná kolektívna monografia je súborom jedenástich prípadových štúdií, ktoré zachytili prevratové udalosti na východoslovenskom vidieku.

Prvú štúdiu monografie pod názvom Prvá svetová vojna a prevrat v pamätných knihách obcí severného Abova napísala Milena Ostrolúcka z Dejepisného spolku v Košiciach. Autorka sa vo svojom príspevku zamerala na pamätné knihy obcí okresov Košice a Moldava, v ktorých obecní kronikári zaznamenali na miestnej úrovni udalosti spojené s prvou svetovou vojnou a začleňovaním regiónu do novovznikajúceho Československa. Autorka v štúdiu konštatuje, že zápisky kronikárov vznikali retrospektívne, približne s 15 až 20-ročným odstupom a v niektorých prípadoch zaznamenali aj osobné preferencie kronikára. Pamätné knihy predstavujú dôležitý historický prameň, pretože ukazujú priebeh historických udalostí na úrovni najmenších administratívnych celkov a tiež formovanie historického vedomia ich obyvateľov. Príspevok je rozdelený na podkapitoly, ktorými autorka vecne sprehľadnila riešenie problematiky. Ako prvú autorka analyzuje pamätné knihy na úrovni historického prameňa. Ďalej autorka lexikonickou formou uvádza mená prvých kronikárov obcí oboch okresov. Záverečnou časťou príspevku je textová analýza, ktorou

autorka sumarizuje zistené poznatky. Súčasťou štúdie sú aj prehľadné tabuľky, ktoré zaznamenávajú etnické zloženie obyvateľov obcí spomínaných okresov. Autorkou v poradí druhej štúdie kolektívnej monografie je archivárka Diana Kunderová zo Štátneho archívu v Košiciach, ktorá spracovala prevratové udalosti rokov 1918 – 1920 v administratívnej správe notárskych úradov Abovsko-turnianskej župy. Príspevok analyzuje všeobecné zmeny, ktoré nastali po vzniku Československa v správe notárskych úradov. Príspevok je rozdelený na niekoľko podkapitol. V prvej podkapitole sa autorka venuje pramennej hodnote notárskych úradov. Pokračuje historickým vývojom notárskych úradov do roku 1918 a ich postavením v rámci Československa. V ďalšej podkapitole načrtla vývoj notárskych úradov na území Abovsko-turnianskej župy do roku 1918. Prehľad notárskych úradov župy a mená notárov v uvedenom období je zaznamenaný v tabuľke. Tretí príspevok monografie publikovala Dana Kušnírová z Katedry histórie univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach s názvom Zmeny v správe školy a jazykovej praxe v obci Mokrance po roku 1918. Autorka približuje pozoruhodné udalosti v obci Mokrance, ktoré nastali po československom sčítaní ľudu v roku 1919, keď bola obec nesprávne vykázaná ako slovenská, na zá-

klade čoho štátne autority zaviedli v miestnej škole slovenský vyučovací jazyk. Autorka v štúdiu analyzuje mocenské súperenie na jednej strane etnicky diferencovanej rurálnej komunity a na strane druhej štátnej administratívy o ovládnutie kľúčovej vzdelávacej inštitúcie v obci. Témou v poradí štvrtej štúdie anotovanej monografie je zmena štátnych hraníc po vzniku Československa, ktorú autor demonštruje na príklade obce Perín. Autorom príspevku je Tomáš Ondrejšík z Verejnej knižnice Jána Bocatia v Košiciach. Príspevok je rozdelený na štyri podkapitoly. V prvých dvoch podkapitolách autor poukazuje na ozbrojený konflikt medzi Československom a Maďarskou republikou rád v júni 1919 a jeho dôsledkoch na obec Perín. Ďalej približuje ustanovenie nových štátnych hraníc, ktoré sa obce dotkli natoľko, že prišla o veľkú časť svojho chotára. Záverečná podkapitola sa zaoberá pohraničnými incidentami medzi perínskym oddielom finančnej stráže a maďarskou colnou strážou v rokoch 1922 – 1923. Nasledujúca štúdia, ktorú publikuje András Szeghy zo Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach sa zaoberá štatistickými anomáliami v demografickej štruktúre obyvateľov Hačavy v období zániku Rakúsko-Uhorska a vzniku Československa. Autor analyzuje príčiny zásadnej štatistickej anomálie, ktorú predstavuje jednorazová inverzia

hodnôt pre rok 1919, resp. aj pre rok 1921 pri sčítacej kategórii etnicity u pôvodne slovenskojazyčného obyvateľstva v prospech rusínskej národnosti. Výsledky výskumu ukazujú, že príčinou vzniku odchýlky bolo chabé etnické povedomie miestnych Rusínov a tiež chyba pri zaznamenávaní, resp. prepise štatistických hodnôt, ktorá vznikla pri sčítaní. Autor v závere príspevku konštatuje, že vznik Československa priniesol menšinovým spoločnostiam a enklávam urýchlenie procesu etnickej asimilácie. Vavrinec Žeňuch z Inštitútu histórie Prešovskej univerzity v Prešove je autorom v poradí šiestej štúdie kolektívnej monografie. Témou jeho referátu sú ľudové školy Užskej stolice na území dnešného Slovenska a ich prechod do správy Československa. Autor v kapitole mapuje majetkovoprávnu a kompetenčnú transformáciu školskej siete v období rokov 1916 – 1926, kde kladie dôraz na analýzu personálnych zmien vyvolaných štátnym prevratom. Súčasťou štúdie je aj rozsiahly materiál o školskej sieti na uvedenom území v prezentovanom období. Obsahom nasledujúceho príspevku je pravoslávne hnutie v Becherove a Ladomirovej po vzniku Československa od Jána Kovačiča z Východoslovenskej galérie v Košiciach. Autor približuje okolnosti obnovenia pravoslávnej cirkvi na území dnešného severovýchodného Slovenska v 20.

rokoch 20. storočia, kedy bola občanmi reálne uplatňovaná sloboda vierovyznania, ktorá primäla obyvateľov niekoľkých obcí ku konverzii na pravoslávie. Štúdia prezentuje modelový príklad takejto konverzie na príklade obce Becherov a Ladomirová. Ôsma kapitola je výstupom historika mesta Stropkov Ľuboslava Šmajdu, ktorý sa v ňom zaoberá etnickými menšinami obcí okresu Stropkov v Rakúsko-Uhorsku a po vzniku Československa. Autor analyzuje zmeny v etnoidentifikačnej praxi obyvateľov spomínaných okresov. Základným prameňom štúdie je sčítanie obyvateľov v rokoch 1880 – 1921. Zuzana Kollárová zo Štátneho archívu v Prešove, pracoviska Archív Poprad je autorkou v poradí deviatej štúdie monografie, v ktorej približuje prevratové udalosti v špecifickom prostredí Vysokých Tatier. Autorka zisťuje peripetie aktérov čechoslovakizácie tejto oblasti pri obnovovaní miestneho turistického ruchu a tiež pri zabezpečovaní štátnej hranice voči poľským nárokom. Administratívou spišských obcí v prvých rokoch Československa sa v nasledujúcom príspevku zaoberal Martin Furmanik z Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi. V úvode príspevku rozoberá podiel mestského a vidieckeho obyvateľstva na Spiši a následne sa venuje vplyvu notárskych úradov na chod samospráv. V poslednej kapitole analyzuje systém a fungovanie

samosprávnych orgánov spišských obcí s dôrazom na zmeny, ktoré pri niesol vznik Československa. Autorom poslednej kapitoly monografie je Juraj Pavlis z Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi. Štúdia je zameraná na vnímanie historickej reality regiónu Spiša v historiografii, kde sleduje rôzne zmeny spoločenského spektra. Vychádza z monografií a tiež z ostatných vedeckých a popularizačných prác venujúcim sa dejinám obcí a miest regiónu. Na základe štúdia historiografie sa pokúša o zhodnotenie vnímania prelomových zmien po rozpade Rakúsko-Uhorska.

Júlia Kotrusová

**IN NOMINE CIVITAS
LEUTSCHA. O tých, ktorí
zanechali stopu. 1. vyd. Levoča
: Slovenské národné múzeum –
Spišské múzeum v Levoči, 2023.
ISBN 978-80-8060-549-0.**

Slovenské národné múzeum – Spišské múzeum v Levoči vydalo s finančnou podporou mesta Levoča zaujímavú publikáciu o dejinách mesta, konkrétne sa v nej autori zamerali na desať vybraných významných osobností, ktoré samotné mesto preslávili. Jednoducho, opisujú životy tých, ktorí zanechali stopu. „Výber historických autorít prezentuje len špičku spomedzi tých, ktorí zohrali v politickom spoločenskom

živote mesta veľkú úlohu. Predstavujú vzorku jeho najvýznamnejších obyvateľov, hoci v úzadí zostali napríklad lekári a lekárnici Spillenbergovci, historik a botanik Viktor Greschik, spišskí župani Csákyovci, posledný spišský župan Ján Ruman, evanjelickí kňazi Zabelerovci, richtár Ján Alauda, rodiny Cramerovcov a plejáda ďalších kapacít.“ – ako spomína jedna z autoriek, Mária Novotná. Publikácia bola uvedená na rovnomennej výstave v Spišskom múzeu v Levoči. O niektorých osobnostiach vyšli aj zaujímavé články, uverejnené na oficiálnom webovom sídle múzea.

Ako prvého predstavil Miroslav Lacko európskeho veľkoobchodníka a inovátora Jána I. Thurzu (1437 – 1508), ktorý sa narodil v Levoči. Spomína jeho prvý projekt medenej huty v Mogile pri Krakove aj prvé podnikateľské zámery v dolnouhorskej banskej oblasti. Samozrejme, autor venuje vyššiu pozornosť založeniu fuggеровsko-thurzovskej spoločnosti *Ungarischer Handel*, ktorá predstavovala vrchol Thurzovej snahy o ovládnutie výroby bankobystrickej medi. Podnik nemal svojho času obdobu vo vtedajšom európskom baníctve, vzhľadom na štruktúru, veľkovýrobu a formu protoindustriálneho veľkopodniku. Ján I. Thurzo je predstavený taktiež z inej stránky, a to ako mecén umenia a kultúry v Krakove, ďalej je text zameraný aj na obdobie života, kedy

pôsobil ako hlavný komorský gróf v Kremnici. Po tom, čo ho postihol mor v Rumunsku, Ján I. Thurzo v roku 1508 umiera a jeho pozostatky sú prevezené späť do rodnej Levoče.

Mária Novotná sa vo svojom výskume zamerala na známeho Majstra Pavla z Levoče, ktorý svojim dielom preslávil mesto azda najviac. Roky jeho života sa predpokladajú nasledovne: narodil sa približne medzi rokmi 1460 – 1465 a zomrel medzi 1537 – 1542. Majster Pavol vstúpil v Levoči do Bratstva Božieho tela, odkiaľ sa zachovala aj písomná zmienka, a kde neskôr zastával aj funkciu starejšieho. Okrem rezbárskej vášne nemožno vylúčiť, že sa Pavol venoval aj obchodným aktivitám. V roku 1526 sa stal členom mestskej rady. „O Majstrovi Pavlovi máme relatívne veľa nepriamych údajov, ale tie viac pomáhajú mýtom a konštrukciám o jeho osobnosti a tvorbe. (...) Jediné dielo, ktoré sa podľa spomínaného epitafu jeho vnučky priamo spojilo s Pavlovým menom, je hlavný oltár Baziliky sv. Jakuba Levoči.“ – uvádza Mária Novotná. Oltáru venuje autorka samostatnú kapitolu. Ďalej je text zameraný na štýl majstrových diel a uvedené sú aj ďalšie významné počiny rezbára, ako napríklad hlavný oltár zasvätený Panne Márii, sv. Barbore a sv. Hieronymovi v Banskej Bystrici (ten je považovaný za jeho prvé dielo). Ako vznikol jeho

„kult“ rezbára a možnosti výskumu a prezentácie života a diela stredovekého rezbára, tvoria záverečnú časť príspevku.

Iste významným prínosom pre mesto Levoča bol kronikár Gašpar Hain. Tünde Lengyelová opisuje kroniku levočského richtára ako jeden z najbohatších prameňov informácií nielen o živote Levoče a Spiša, ale aj celého Horného Uhorska v druhej polovici 17. storočia. Cenný je už zoznam mien mužov, zo zápiskov a denníkov, z ktorých Hain čerpal. Uvádza ich hneď v úvode. Autorka detailne opisuje život Gašpara Haina. Po štúdiách vo Wittenberbu pôsobil napríklad ako rektor levočskej školy, zastával aj funkciu senátora, notára, napokon bol aj richtárom. Hoci má mesto Levoča viacero zachovaných kroník, tá Hainova je najpodrobnejšia a najznámejšia.

Autori publikácie sa venovali aj ďalším významným osobnostiam, nejakým spôsobom prepojeným a významným pre mesto Levoča. Lucia Laciňáková opísala pôsobenie Brewerovcov a ich kníhtlačiarske záujmy. Kníhtlačiarsť má v Levoči dlhú tradíciu. Na rodinu Brewerovcov a vývoj rodinného podniku sa autorka pozrela komplexne, od jeho založenia až po zánik. Ďalším majstrom z Levoče, tentokrát zlatníckeho umenia, bol rozhodne *Ján Silaši* – *známy i neznámy*. Takýto názov má príspevok Aleny Piatrovej, v kto-

rom je opísaný jeho život a dielo. Silaši „*skromne zostáva po celé stáročia v tieni svojho slávneho spoluobčana Majstra Pavla, ktorý na sklonku neskorého stredoveku a rodiacej sa renesancie zanechal Levočanom monumentálne dielo, pre ktoré sa opláti do Levoče merať cestu i dnes.*“

Dáša Uharčeková Pavúková obohatila publikáciu o príspevok o Juliane Korponayovej Gézciovej (1677 – 1714) – O žene, ktorú čas zmenil na legendu; Marta Herucová sa vo výskume venovala až dvom osobnostiam, a to Jozefovi Czuczukovi – maliarovi *biedermeierovských* čias a jeho klientele a Jánovi Rombauerovi a reminiscencii flámskych a nizozemských obrazov. Celok uzatvára Alena Kredatusová, ktorá napísala príspevok o Andrejovi Probstnerovi ml., levočskom rodákovi, významnom predstaviteľovi svojho rodu, ktorý sa preslávil baníctvom a hutníctvom.

Publikácia je okrem cenných príspevkov doplnená o zaujímavú obrazovú prílohu, postupne doplňujúcu texty. Uvedené sú, samozrejme, použité pramene aj literatúra, avšak absentuje rozsiahlejší úvod i záver, ktorý by mohol viac poprepájať uvedené osobnosti so samotným mestom Levoča, alebo inými atribútmi. Autori vybrali vskutku zaujímavé osobnosti a podobné publikácie by boli rozhodne prínosom aj pre ďalšie slovenské mestá.

Kludia Sokolová

JAKUBČIN, Pavol. *Kláštor cistercitov v Spišskom Štiavniku. Monasteriologia Slovaca III.* Trnava : Trnavská univerzita v Trnave, 2017, 106 s. ISBN 978-80-568-0041-6.

Monografia historika Pavla Jakubčina o dejinách Kláštora Panny Márie v Spišskom Štiavniku vyšla vo vydavateľstve Trnavskej univerzity v Trnave v roku 2017 v rámci edície *Monasteriologia Slovaca* ako jej tretia časť. Monografia je doplnenou verziou pôvodnej diplomovej práce autora, v ktorej približuje viaceré aspekty existencie prvého kláštora cistercitov na území dnešného Slovenska. Autor v monografii poukazuje na kľúčové momenty jestvovania kláštora od jeho vzniku v 20. rokoch 13. storočia až do prvej tretiny 16. storočia, keď kláštor zanikol. Okrem iného sa autor v práci venuje aktivitám kláštora v oblasti osídľovania územia v jeho okolí a zakladaniu nových osád. Analyzuje jeho majetkové zázemie a poukazuje na niekoľko vybraných aspektov fungovania kláštora v rámci celej rehole cistercitov.

Publikácia pozostáva z úvodu, troch kapitol a záveru. V úvode práce autor objasňuje stanovené ciele, predstavuje pramennú bázu pozostávajúcu z edovaných a aj needovaných stredovekých listín a historiografie. Prvá kapitola monografie predsta-

vuje dejiny kláštora vo svetle prameňov a je rozdelená na päť podkapitol. Autor v nej v chronologickom poradí prechádza listinami viažucimi sa k dejinám kláštora a osobám opátov. V závere prvej kapitoly je v prehľadnej tabuľke uvedená archontológia opátov a správcov kláštora. V druhej kapitole sa autor venuje niektorým hospodárskym hľadiskám existencie kláštora. Interpretuje tu pramene, ktoré sa viažu k majetkovým pomeroch kláštora a zasadzuje ich do širších súvislostí. Kapitola je rozdelená na štyri podkapitoly, v ktorých sa autor zaoberá metáciou majetkov kláštora, procesom zakladania nových dedín na kláštorňoch majetkoch, samotnými majetkami konventu a v neposlednom rade aj hospodárskymi dvormi cistercitov. Každé sídlo, ktoré patrilo medzi majetky kláštora je analyzované samostatne formou pomyselných podkapitol avšak bez zaradenia. Medzi majetky štiavnických cistercitov autor radí dokopy dvadsať objektov, medzi ktorými sa okrem osídlení vyskytujú aj zalesnené územie a hrad. Autor sa v práci venuje nasledovným kláštorňým majetkom: Alcnov, les Borzov, Falštín, Hincava, Hranovnica, Kravany, Lučivná, Marcelov hrad, Mengusovce, Opatovce, Primovce, Rozenau, Spišské Bystré, Spišský Štiavnik, Spišská Teplica, Stojany, Stríž, Šuňava, Vikartovce, Vydrník. Všetky lokality sa nachádzali na Spiši. Tretia kapitola je venovaná

vzťahom spišského kláštora s ostatnými opátstvami rehole, pričom si autor všima účasť na generálnej kapitole rádu a príslušnosť kláštora.

Júlia Kotrusová

Pamäť národa. Nacizmus a komunizmus vo svojej epoche. Bratislava : Ústav pamäti národa. Ročník XVII, číslo 3/2022, ISSN 1336-6297.

Pod úvod významného historického periodika *Pamäť národa* sa podpísal predseda Správnej rady Ústavu pamäti národa (vydavateľa časopisu), Jerguš Sivoš. Ten čitateľov upozornil na dva dôležité medzníky, a to 20. výročie prijatia a účinnosti zákona o pamäti národa a 18. výročie vydávania samotného časopisu. Prvé číslo bolo zverejnené v roku 2004 a odvtedy vychádza v štvrtročnej periodicite. Ústrednou témou čísla 3/2022 je *Nacizmus a komunizmus vo svojej epoche*.

Na obálke periodika môžeme vidieť „Pokrokových“ kňazov podpisujúcich mierovú rezolúciu na národnej púti katolíkov v Nitre v roku 1950. Fotografia súvisí so štúdiom Martina Gareka – *Štátna katolícka akcia na Kysuciach – vzbury a nepokoje v roku 1949*. Štúdiu obsahuje dôkladný opis priebehu a snáh o dohodu medzi komunistickou mocou a cirkevnými predstaviteľmi na Slovensku. „Kato-

lícka cirkev predstavovala po Februári 1948 pre komunistický režim hlavného ideologického nepriateľa.“ Autor sa v texte zameril na konkrétnu udalosť, a to tzv. Katolícku akciu, jej priebeh na Kysuciach a nepokoje, ktoré vyvolala. Štúdiu príhodne dopĺňajú fotografie a tabuľky obžalovaných, obvinených a oslobodených. Keďže sa ukázalo, že katolícke duchovenstvo a veriaci predstavujú silnú opozíciu voči režimu, komunisti z Katolíckej akcie napokon upustili.

O odporcom komunistického režimu bol aj významný učiteľ, vedec, rímskokatolícky kňaz Rudolf Fiby. Autorka jeho biografickej štúdie ho pomenovala aj spojením – tichý bojovník za slobodu. „*Ako intelektuál a vedec nadviazal kontakty s významnými osobnosťami z prostredia tajnej cirkvi. Jeho spoluúčasť pri založení Spoločenstva Fatima a spoluoorganizovanie Sviečkovej manifestácie sú najvýznamnejšie aktivity Fibyho v jeho boji za slobodu a demokraciu.*“ Dôležitý prameň, plný informácií o Fibyho živote, je určite autobiografia, ktorú poskytol do knihy *Zápas o nádej* historika Jána Šimulčíka. Rudolf Fiby taktiež pôsobil na Katedre geometrie Univerzity Komenského. Pre matematiku mal talent už od detstva, čo potvrdili aj jeho sestry. Práve kvôli náboženskému presvedčeniu ho v decembri 1974 z Prírodovedeckej fakulty UK prepustili a o niečo neskôr sa zamest-

nal v Ústave technickej kybernetiky SAV, kde už pracoval aj jeho dlhoročný priateľ František Mikloško. Už počas 70. a 80. rokov Fiby spolupracoval s osobnosťami tajnej cirkvi na Slovensku, čo viedlo aj k ďalším cirkevným aktivitám a vyústilo založením Spoločenstva Fatima, tvoreného dvoma generáciami – mladšou, ktorá bola vedená staršou. Neskôr bola Rudolfovi Fiby mu udelená (aj napriek zákazu komunistického režimu) sviatosť kňazstva. Celá štúdia je doplnená fotografiami už z detstva Fibyho až po Sviečkovú manifestáciu, keďže (slovami Františka Mikloška) „*Bez jeho aktívneho podielu by sa manifestácia určite nebola uskutočnila*“. Celý text je sprevádzaný aj spomienkami samotného Rudolfa alebo jeho blízkych.

Tretím príspevkom periodika je štúdia Branislava Kinčoka *Počiatky stranického vyšetrovania v komunistickej strane Československa na príklade Vojtecha Jančíka*. Rok 1949 predstavoval obdobie, kedy sa trestnoprávne postihy osôb rozbehli aj u samotných predstaviteľov pôsobiacich v straníckom či štátnom aparáte. Funkcionári boli vyšetrovaní špecializovanými komisiami, niekedy vyšetrovanie vyústilo do štátno-bezpečnostného. „*Jednou z takto postihnutých osôb bol aj povojnový pracovník Ústredného výboru Komunistickej strany Československa i Komunistickej strany Slovenska Vojtech*

Jančík.“ Autor sa v štúdiu venoval Jančíkovi najmä v čase, kedy už bol vyšetrovaný, čoho dôkazom sú aj administratívne zápisy uvedené v texte. Ide napríklad o posudky Vojtecha Jančíka, spísané jeho známymi, iné vyjadrenia venované jeho osobe, stručný i podrobnejší životopis, výsledky previerky, osobné dáta a popis činnosti, zhodnotenie výpovede vyšetrovaného na sekretariáte ÚV KSČ. Ako posledné je uvedené prehlásenie Vojtecha Jančíka zo dňa 29. septembra 1949, v ktorom sa zaväzuje byť príslušným súdruhom kedykoľvek k dispozícii, keďže vyšetrovanie nebolo ukončené.

Deportácie slovenských židov v ľudáckej a neoludáckej exilovej literatúre – Popieranie zodpovednosti predstaviteľov vojnovy Slovenskej republiky na deportáciách židov je názov kratšej štúdie Jana Rychlíka. Ide o prepracovanú verziu referátu predneseného na konferencii k 80. výročiu zahájenia deportácií židov zo Slovenska. „*Cielom referátu nie je samotný podiel činiteľov Slovenskej republiky a ich zodpovednosť za deportácie, ale výlučne kritika prác protagonistov a apologetov ľudáckeho štátu a jeho režimu vydaných pred rokom 1989 v cudzine a po roku 1989 čiastočne aj na Slovensku*.“ Medzi najvýraznejších exilových autorov patrili aj Karol Sidor a Ferdinand Ďurčanský, ale autor štúdie sa venuje viacerým literárnym dielam exulantov.

Posledný príspevok v periodiku *Pamäť národa* uviedol pod názvom *Milava – Forbasy – Nawojowa – Príbeh, ktorý mal zostať zabudnutý* Ľubomír Ogurčák. Tieto tri miesta spája skoro zabudnutý príbeh vojaka Poľskej podzemnej armády nezávislosti, Stanisława Pióra, bojujúcej „za slobodnú vlasť a proti komunistickému systému, ktorý obmedzoval náboženskú slobodu a presadzoval násilnú kolektivizáciu“ a Adolfa Cecera. Tí boli pod velením poľského dôstojníka tajnej polície Stanisława Wałacha usmrtení pri obci Milava. Svedectvo Wałacha o udalosti bolo prikrášené v jeho prospech a občanom neďalekej obce Forbasy bolo nariadené usmrtených pochovať rýchlym obratom bez truhiel a označenia. Napriek tomu, že boli pre miestnych neznámi ľudia, o ich hrob sa starali až kým sa jeden z preživších incidentu, Tadeusz Ryba, vrátil v roku 1956 z väzenia a podal pravdivé svedectvo. Takmer po polstoročí, v roku 1997 boli Stanisław Pióra a Adolf Cecer exhumovaní a pochovaní v rodnej zemi v obci Nawojowa.

Súčasťou čísla sú aj recenzie, z ktorých stojí určite za zmienku publikácia *Tito a jeho soudruzí* od autora Joža Pirjevca či dielo košického advokáta a právneho historika Rudolfa Manika *Z dokumentov slovenskej advokácie v epoche socializmu*. Rubrika *ÚPN Interne* je venovaná rôznym aktuálnym udalostiam, na-

príklad Pamätnému dňu rómskeho holokaustu v Dunajskej Strede alebo pietnej spomienke na nespravodlivo väznených komunistickým režimom v Leopoldove.

Kludia Sokolová

KNYREVIČ, Siarhej. *Běloruské hroby na českých a slovenských hřbitovech*. Praha : Osvětový spolek Skaryna, o. s., 2020. 269 s. ISBN 978-80-908078-0-8.

Československá republika v medzivojnovom období predstavovala jeden z mála štátov, ktorý sa rozhodol nezištne prijať emigrantov z bývalého cárskeho Ruska a poskytnúť im morálnu i materiálnu podporu a pomoc. Do Československa prichádzali predovšetkým Rusi a Ukrajinci. Treťou najpočetnejšou komunitou boli Bielorusi. Bieloruskí emigranti mohli v medzivojnovom Československu slobodne študovať, vyjadrovať svoje myšlienky, verejne oslavovať svoje národné sviatky, či zakladať si spolky. Mnohí z Bielorusov, ktorí emigrovali do spoločného štátu Čechov a Slovákov, v ňom našli svoj nový domov, ale aj miesto posledného odpočinku.

Predmetná publikácia mapuje hrobové miesta týchto Bielorusov na území dnešnej Českej republiky a Slovenskej republiky. Publikácia je výsledkom dlhoročného bádania S. Knyreviča, pôvodom Bielorusa, ktorý

dnes žije v Českej republike a aktívne sa zaujíma o osudy svojich rodákov. Táto dvojjazyčná publikácia (bieloruský a český jazyk) je rozdelená na sedem častí – *Osoby/osudy/hroby*, *Obrazová príloha*, *Jmenný rejstřík*, *Adopce významných hrobů*, *Seznam nenalezených hrobů*, *Vysvětlivky*, *Seznam doplňující literatury*. Najväčšiu časť publikácie predstavuje prvá časť – *Osoby/osudy/hroby*. V nej autor priblížil viac ako 50 predstaviteľov bieloruskej emigrácie, ktorí študovali a pracovali na území Československej republiky. Takmer pri každej osobe sa nachádza stručný životopis, jej vizuálna podobizeň, ako aj informácia o presnom umiestnení hrobového miesta v Česku alebo na Slovensku. Pri niektorých osobách sa nachádzajú aj fotografie úmrtných listov či náhrobných kameňov.

V publikácii sú tak predstavené významné osobnosti bieloruskej emigrácie pôsobiace v Československu, ako Mikuláš Veršinin, Tomáš Hryb, Michal Zabejda-Sumický, Petr Krečevský, Vasil Zacharko, Evžen Ljacký, a iní. Okrem týchto Bielorusov, ktorí pôsobili na území dnešnej Českej republiky, v publikácii nachádzame aj osudy tých, ktorí väčšinu svojho života prežili na území dnešného Slovenska, a práve tu sú pochovaní. Ide napr. o historičku, archeologičku, i numizmatičku Ludmilu Kraskovskú a jej otca Ivana, pravoslávneho kňaza Alexeja

Omeljanoviča, inžinierov Nikolaja Michalovského a Georgija (Juraja) Lukina, či lekárov Vladimíra Koržu, Ivana (Jana) Lemboviča a Ivana (Jána) Jakubovského.

Publikácia *Běloruské hroby na českých a slovenských hřbitovech* patrí k ďalším dôležitým prácam, ktoré sú venované bieloruskej emigrácii v Československu. Ako však uvádza autor, nepôjde z jeho strany o jediný počin v tomto smere. Snahou S. Knyreviča je priblížiť osudy a nájsť hroby aj ďalších Bielorusov, ktorí pôsobili na území Československa v 20. storočí.

Luciána Hoptová

Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo. Bratislava : Slovenské národné múzeum, Pamiatkový úrad Slovenskej republiky. Ročník 72, číslo 2/2023, ISSN 1335-4353.

Štvrťročník venovaný kultúrnemu dedičstvu na Slovensku priniesol aj v novom čísle zaujímavé témy. Okrem architektúry či iných druhov umenia si čitatelia prostredníctvom autorov pripomenú nedávnu nepríjemnú udalosť – požiar v Banskej Štiavnici. Je to téma, o ktorej je potrebné hovoriť. Na ničivý požiar zo dňa 18. marca 2023 upozorňuje už samotná obálka periodika. Zobrazený je exteriér horiacich historických budov, ale aj interiér objektu Základnej umeleckej

školy po požiari. Ďalej je tejto téme venovaný aj úvodník, ktorý pripomína hneď prvou vetou: „*Takmer presne 12 rokov po fatálnom požiari hradu Krásna Hôrka zachvátil oheň aj viacerú budov v srdci mestskej pamiatkovej rezervácie Banská Štiavnica, lokality, ktorá je už od roku 1993 zapísaná za Zoznam svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO.*“ Požiar zničil tzv. Bergergericht s geologickou expozíciou Slovenského banského múzea, v ohrození bola aj budova Slovenského banského archívu, ktorej zničenie by predstavovalo nevyčísliteľnú hodnotu, evakuácia zbierok prebehla aj z objektov banskoštiavnického múzea – Galérie Jozefa Kollára. Či sú slovenské pamiatky dostatočne chránené aj pred takýmito neočakávanými udalosťami, bude najbližšiu dobu určite diskutovanou, veríme, že aj v praxi riešenou, témou.

Prvý článok časopisu sa zaoberá tvorbou vynikajúceho košického architekta Ludovíta Oelschlägera. Adriana Priatková, Lina Degtyaryová a Oleg Olashyn píšú o jeho prvenstve v medzinárodnej architektonickej súťaži v Mukačeve za návrh obchodnej akadémie, o projekte Mona Liza, Hebrejskom reformovanom reálnom gymnáziu, Vzdelávacom ústave pre židovskú mládež – sirotinci a iných vzdelávacích inštitúciách na Podkarpatskej Rusi z ateliéru mladého autora v rozmedzí rokov 1919 – 1939.

„*Staršiu vrstvu úžitkového umenia či módnych odevov reprezentuje článok čerpajúci zo strihových kníh bratislavských krajčírrov zo 17. a 18. storočia.*“ Lenka Pajer analyzovala knihy strihov krajčírskych cechov z Archívu mesta Bratislavy. Tie zaznamenávajú nákresy odevov a iných výrobkov šitých z látky, ale aj rozpočty a typy materiálov. Dôležitú úlohu v príspevku hrá obrazová príloha, ktorá podčiarkuje rozmanitosť údajov z krajčírskych kníh.

Jana Piecková sa v článku Peripetie obnovy a reštaurovania Kostola Všetkých Svätých v Ludrovej zaoberá obnovou jednej z najstarších sakrálnych stavieb Liptova. „*Pochádza z 13. storočia a postupne bol v interiéri aj exteriéri obohatený vzácnymi nástennými malbami.*“ Kostol bol vybudovaný v 13. storočí, v 14. storočí na ňom prebehli rozsiahle zmeny. Okrem času sa na ňom paradoxne podpísali aj viaceré nešťastné snahy stavbu obnoviť.

Renesančná tabuľa zo Stropkova je oblasťou záujmu Ľuboslava Šmajdu vo štvrtom príspevku. Pochádza z roku 1661, nachádza sa na južnej strane kostolnej veže (dnes tam sídli už len kópia, originál je prístupný verejnosti vo vstupnej hale Stropkovského kaštieľa, ako uvádza autor), znázorňuje zjavenie Panny Márie – ochrankyne mesta, čo súvisí aj so založením Bratstva Preblahoslavenej Panny Márie Škapuliarskej v roku

1669. Čitateľom sú priblížené všetky špecifiká cenného artefaktu, ale aj omyly, ktoré vznikli pri jej datovaní.

Krásne náboženské motívy v keramike zo zbierok Múzea mesta Bratislavy opísala a vyobrazila Zuzana Francová. Keramika predstavovala v minulosti prostriedok šírenia a udržiavania náboženskej viery a kultu, dôležitá bola však aj jej estetická funkcia, na základe ktorej sa stala súčasťou výzdoby interiéru. Článok opisuje niektoré zaujímavé kúsky.

„Pomník Emmy Dinah Goldschmidtovej sa nachádza v tesnej blízkosti bývalej baníckej osady Dubník v katastri obce Červenica v okrese Prešov. Pripomína predčasné úmrtie prvej manželky najúspešnejšieho nájomcu opálových baní Louisa A. Goldschmidta a nepriamo zlatú éru ťažby drahokamu – drahého opálu na severe Slanských vrchov v rokoch 1845 – 1880.“ Na pomník, ktorý sa v súčasnosti zaradzuje medzi národné kultúrne pamiatky, upozornil Peter Semrád.

Diela výnimočného autora, Františka Wiesenthala (1856 – 1938), obzvlášť jedno – znovuoobjavený portrét jeho štrnásťročného synovca, Sándora Máraia – sú oblasťou záujmu ďalšieho príspevku Anny Ötvös. Sándor Márai pomenoval strýkove umenie takto: *„Iba po podrobnejšom skúmaní, ak mal človek možnosť vidieť viacero jeho diel, prišiel na to, že majstrovým obrazom niečo chýba. Chýbal im práve*

on, náš ujo. Bol taký skromný a jemný, že sa nikdy neopovážil ozvať z vlastných obrazov. Bol to umelec, nikdy však nepovedal posledné slovo.“

Na výstave *Ludia a mesto* v Apponyiho paláci boli ešte do júla 2023 prístupné dva fragmenty románskej architektúry (hlavica a päťka). Tie boli objavené koncom 19. storočia v dome na Hlavnom námestí č. 4 v Bratislave a v súčasnosti patria do zbierkového fondu Múzea mesta Bratislavy. Ich reštaurovaním sa zaoberá vo svojom príspevku Jakub Huba.

Zaujímavú výstavu pripravili aj v Historickom múzeu SNM. Názov príspevku Igora Zmetáka je *Africká zbierka Ivana Melicherčíka v Slovenskom národnom múzeu – Historickom múzeu*. Výstava má symbolický význam – *„uplynulo 520 rokov od prvej písomnej zmienky o obyvateľoch subsaharskej Afriky, nájdenej na Slovensku. Správa z roku 1503 pochádza z druhej cesty Vasca de Gamu do Indie. Neznámy účastník nemeckého pôvodu v nej opisuje domorodcov žijúcich v oblasti vtedajšej Guiney v západnej Afrike.“*

Ďalšiu expozíciu, našich starších dejín – Od hlíny po fotografiu – predstavil Vladimír Turčan. Výstava trvá od 28. septembra 2022 aj v súčasnosti a k nahliadnutiu sa nachádza v Mestskom múzeu v Senci, v novorenesančnom kaštieli v historickom centre mesta, zvanom Turecký dom. Autormi a zostavovateľmi expozície

sú Marek Budaj, Radoslav Čambal, Zdeněk Farkaš a Gábor Strešňák.

Prezentáciou výtvarných zbierok Múzea rómskej kultúry v Brne je výstava *Otvorená cesta/Phundrado drom*. Ako uvádza Peter Maráky, zdôrazňuje význam tejto inštitúcie ako jedinečnej v širšom stredoeurópskom kontexte. „*Jeho súvis s kultúrou Slovenska je zrejmy, najmä ak si uvedomíme, že väčšina Rómov žijúcich po druhej svetovej vojne v Čechách a na Morave pochádza zo Slovenska, rovnako ako prevažná časť zbierok sústredných v brnianskom múzeu.*“

Peter Maráky si v periodiku pripravil taktiež zaujímavý rozhovor s generálnym riaditeľom Slovenského národného múzea, Branislavom Panisom. Ako vhodná príležitosť aj na bilancovanie doterajších úspechov i problémov Muzeálnej slovenskej spoločnosti sa naskytlo jej 130. výročie.

Rubrika *Notes* je venovaná v úvode spomenutému požiaru v Banskej Štiavnici a stretnutiu odborníkov z oblasti pamiatkovej starostlivosti k zhodnoteniu následkov požiaru. Ďalej sa autori venujú témam, ako Cena Alžbety Güntherovej-Mayerovej, Po stopách Keltov v Bratislave. Nechýba sekcia výstavy, kde sa okrem už uvedených čitateľa oboznámia aj s ďalšími, aktuálne prebiehajúcimi. V závere sú ešte uvedené abstrakty všetkých článkov a v krátkosti predstavení samotní autori periodika. Veríme, že aj nasledujúce

číslo bude obohacujúce nie len pre odbornú, ale aj laickú verejnosť.

Kludia Sokolová

KÓNYA, Peter – GUITMAN, Barnabás (eds.). *Kronika sabinovských evanjelikov Daniela Waechtera A Kisszebeni evangélikusok krónikája Waechter Dánieltől*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2022, 346 s. ISBN 978-80-555-3059-8.

V roku 2021 som sa zúčastnil konferencie, ktorá sa konala na pôde Prešovskej univerzity v Prešove, kde po príspevku prof. Petra Kónyu sa v diskusii mnoho povedalo o kronikách a spomínala sa práve sabinovská kronika Daniela Waechtera, ktorej xerokópia bola aj k nahliadnutiu. O rok neskôr môžeme držať v rukách prepis, ako aj úvodné texty, ktoré čitateľovi pomáhajú pochopiť pohnútky pisateľov kroniky. Kniha je rozdelená na dve časti, prvá sú štúdie k danej problematike a druhá časť je tvorená samotným prepisom kroniky.

Prepisu kroniky predchádzajú dve kapitoly, ktoré síce nemajú uvedeného autora, ale podľa obsahu je možné postrehnúť, kto je autorom. Peter Kónya je autorom kapitoly s názvom *Slobodné kráľovské mesto Sabinov v dobe Waechterovej kroniky*. Autor uvádza čitateľa do dejinného výseku Sabinova so zreteľom

na 16. až 18. storočie. Dominantne sa zameriava na konfesiónálne dejiny a dejiny hospodárskeho vývoja, ktoré sú späté so situáciou v krajine. Vďaka brilantnému ukotveniu autora v problematike má čitateľ k dispozícii komplexný pohľad, ktorý je pre autenticitu dotvorený aj porovnaniami s inými mestami Pentapolitány či celkovou situáciou v krajine v 17. a 18. storočí. Vďaka informáciám podaných v komplexnosti čitateľ vníma dobové dôvody, prečo vznikla kronika, čo bolo cieľom pisateľov kroniky a prakticky autor čerpá čiastočne aj z obsahu kroniky a iných prameňov k danej problematike.

Druhá kapitola s názvom *Sabinovská kronika Daniela Waechtera* je autorskou časťou Barnabása Guitmana, ktorý – ako je zvykom pri prepisoch prameňov, uvádza čitateľa do pozadia prepisu, ako aj iných informácií. Autor uvádza, že na prameň ho upozornil Peter Kónya, zároveň spomína viacerých historikov, ktorí s daným prameňom pracovali v minulosti. Okrem toho spomína informácie týkajúce sa vyhotovenia prepisu, ako aj osoby, ktoré poskytli konzultácie pri príprave tohto diela. Následne v texte ponúka štruktúru rukopisu, uvádza informácie o pokračovateľoch v písaní kroniky a poukazuje na autorské pasáže D. Waechtera a iných autorov. Takáto metodologická časť už štandardne patrí k prepisu textu, lebo napomáha

nám pochopiť postup pri prepise ako aj interpretovať niektoré časti textu.

Ako je uvedené v imprese prepisu rukopisu vykonali Barnabás Guitman spolu s Kristófolom Gulyásom. Prepis rukopisu začína na 89 strane vydania a tvorí hlavnú časť knihy. Text je ponechaný v latinskom jazyku a preklad nie je súčasťou vydania. Základná myšlienka bola hodnoverne pripraviť prepis prameňa so všetkými margináliami, ktoré boli uvedené v origináli. Marginálie, prípadne iné poznámky, sú uvedené ako súčasť poznámkového aparátu, aby ich umiestnenie hodnoverne odpovedalo zámeru zapisovateľa. Kronika je v prepise dostupná v plnom rozsahu s pripojeným menným a miestnym registrom pre lepšiu orientáciu v texte.

Prepis prameňov patrí medzi jeden z pilierov historiografie a zvlášť ak sa prameň týka aj celospoločenských udalostí, preto svojim obsahom dokáže svojich čitateľov – interpretátorov priviesť k jedinečnému pohľadu na udalosti, ktoré pohli celou krajinou (reformácia, rekatolizácia, stavovské povstanie a iné). Sabinovská kronika je svojim obsahom zaujímavá nie len pre slovenského čitateľa, ale aj pre širšiu stredoeurópsku odbornú verejnosť, preto je možné vysoko oceniť, že priložené štúdie sú dostupné v slovenskom, ako aj maďarskom jazyku, čo napomáha rozvoju poznania poznatkov a vede.

Vavrínek Žeňuch

ZOZNAM AUTOROV

Prof. Dr. V. BALOGH Judit

Eszterházy Károly Katólikus Egyetem, Eger

Mgr. Peter BENKA, PhD.

Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Bc. Nikola BOBELOVÁ

Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita

Mgr. et Mgr. Luciána HOPTOVÁ, PhD.

Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita

prof. PhDr. Peter KÓNYA, PhD.

Inštitút histórie, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita

Monika MARCINIEC

Central European Institute of Management Rzeszów

Dr. PALLAI László

University of Debrecen, Department of Arts, Institut of History

Dr hab. prof. Władysław TABASZ

Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu

ANNALES HISTORICI PRESOVIENSES

č. 2/2023, roč. 23

Jazyková úprava:

Mgr. Lucia ŠTEFLOVÁ, PhD.

Anglické abstrakty:

autori a Ústav jazykových kompetencií CCKV,
Prešovská univerzita v Prešove

Šéfredaktorka:

Mgr. Lucia ŠTEFLOVÁ, PhD.

Pre

Inštitút histórie na Filozofickej fakulte
Prešovskej univerzity v Prešove

a

Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrohistorického výskumu
Prešovskej univerzity v Prešove

Vydalo:

Vydavateľstvo Prešovskej univerzity
17. novembra, 080 01 Prešov, IČO 17 070 775

Dátum vydania:

december 2023

Sadzba:

Marek SEDLÁK

ISSN 2989-3089 (online)

ISSN 1336-7528 (tlačené vydanie)

Evidenčné číslo MK SR: EV 227/23/EPP

EV 6135/23/PT

Informácie pre autorov

AHP uverejňuje príspevky z histórie a príbuzných vedných odborov. Sústreďuje sa najmä na publikovanie najnovších výsledkov vedeckého výskumu bádateľov zo Slovenska i zo zahraničia. AHP uverejňuje príspevky v slovenskom, niektorom svetovom jazyku alebo v stredo európskom jazyku.

AHP uverejňuje najmä vedecké štúdie a odborné články, ďalej polemiky, materiály, dokumenty, recenzie, anotácie, glosy z histórie a príbuzných vedných odborov a správy, týkajúce sa vedeckého a spoločenského života.

AHP vychádza dvakrát ročne. Uzávierka prvého čísla je vždy k 30. júnu a druhého čísla vždy k 31. decembru príslušného kalendárneho roka.

Vedecké štúdie a odborné články posudzujú dvaja nezávislí recenzenti, ktorých určí redakčná rada a ktorých posudok je podkladom pre rozhodovanie redakčnej rady o zaradení príspevku do AHP. O zaradení ostatných príspevkov rozhoduje redakčná rada na návrh predsedu redakčnej rady.

Príspevky je možné zaslať elektronicky prípadne poslať poštou na CD:

elektronicky na adresu:

ahp@unipo.sk

poštou:

Inštitút histórie

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity

Ul. 17. novembra 1

080 78 Prešov

Každý príspevok musí obsahovať: názov v slovenskom a anglickom jazyku, meno autora, pracovisko a stručné informácie o autorovi, abstrakt v cudzom jazyku (angličtina) – min. 5 – 7 riadkov, 5 – 6 kľúčových slov v anglickom jazyku. Každý príspevok (bez ohľadu na vedný odbor) musí mať poznámkový aparát pod čiarou a spĺňať nasledujúce požiadavky (písmo: Times New Roman, 12, zarovnanie na obe strany, poznámkový aparát pod čiarou). Autori sa zaväzujú, že odovzdajú na publikovanie redakcii AHP originálny, pôvodný text, dovedty nepublikovaný, založený na vlastnom archívnom alebo pramennom výskume. Predloženie príspevku, ktorý bol už publikovaný inde (vrátane jazykovej mutácie) je považované za neeticke. Výnimku tvorí prípad, ak bol príspevok výrazne prepracovaný alebo doplnený. V takom prípade je potrebné túto informáciu uviesť v poznámke, s konkrétnym označením, kde bol už pôvodný príspevok publikovaný. Za obsah jednotlivých príspevkov zodpovedajú ich autori. AHP uverejňuje aj príspevky a názory, ktoré nemusia byť v súlade s mienkou všetkých členov redakčnej rady. Nevyžiadané príspevky nevraciam. Prosíme autorov, aby dodržiavali nasledovné spôsoby citovania dokumentov:

1. Knihy/Monografie. Prvky popisu:

Autor. Názov: podnázov (nepovinný). Poradie vydania. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania. Rozsah strán.

Ak sú traja autori oddeľujú sa pomlčkou. Ak je viac autorov ako traja uvedie sa prvý autor a skratka a kol. alebo et al. ak je to zahraničné dielo. Prvé vydanie sa v citačnom popise nemusí uvádzať.

Príklad:

TIMKO, J. – SIEKEL. P. – TURŇA, J. *História nášho rodu*. Bratislava : Veda, 2004, s. 104. (citovaná konkrétna strana)

TIMKO, J. – SIEKEL. P. – TURŇA, J. *História nášho rodu*. Bratislava : Veda, 2004. 104 s. (citovaná monografia s celkovým počtom strán)

2. Článok v časopise. Prvky popisu:

Autor. Názov. In *Názov zdrojového dokumentu* (noviny, časopisy). ISSN, rok, ročník, číslo zväzku, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

STEINEROVÁ, J. Princípy formovania vzdelania v informačnej vede. In *Pedagogická revue*. ISSN 1335-1982, 2000, roč. 2, č. 3, s. 8 – 16.

3. Článok zo zborníka a monografie:

Prvky popisu: Autor. Názov článku. In *Názov zborníka*. Zostavovateľ. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

ZEMÁNEK, P. The machines for „green works“ in vineyards and their economical evaluation. In *9th International Conference : proceedings. Vol. 2. Fruit Growing and viticulture*. Pavel Zedníček. Lednice : Mendel University of Agriculture and Forestry, 2001, p. 262 – 268.

4. Elektronické dokumenty – monografie:

Prvky popisu: Autor. Názov [Druh nosiča]. Vydanie. Miesto vydania : Vydavateľ, dátum vydania. Dátum aktualizácie. [Dátum citovania]. Dostupnosť a prístup.

Príklad:

SPEIGHT, J. G. *Lange's Handbook of Chemistry* [online]. London : McGraw-Hill, 2005. 1572 p. [cit. 2009.06.10.] Dostupné na internete:

<http://www.knovel.com/web/portal/basic_search/display?_EXT_

5. Príklad na heslo zo slovníka (Encyklopédie):

Slovenský biografický slovník. II. zväzok E – J. Zodp. red. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1987. Heslo Krajňák Michal, s. 228 – 229.

6. Odkaz na archívny dokument. Prvky popisu:

Archív (zaužívaná skratka), názov fondu, signatúra (príp. inventárne číslo, krabica, č. mirofilmu a pod.), špecifikácia dokumentu.

Príklad:

SNA Bratislava, Národný súd, II. A 880 – 881, osobný spis G. Fritza. BArch Berlin, R 70 Slowakei/216, správa z 15. decembra 1940. AACass Košice, Apoštolská administratúra Prešov, č. 3406/1939, list K. Körper Čárskemu z 29. 9. 1939.

ISSN 1336-7528



9 771336 752000